

UNIVERZITET CRNE GORE
FILOLOŠKI FAKULTET

Petar Božović

AUDIOVIZUELNO PREVOĐENJE I ELEMENTI
KULTURE: KORPUSNA ANALIZA
TRANSFERA SA STUDIJOM RECEPCIJE U
CRNOJ GORI

doktorska disertacija

Podgorica, 2019.

UNIVERSITY OF MONTENEGRO
FACULTY OF PHILOLOGY

Petar Božović

AUDIOVISUAL TRANSLATION AND
ELEMENTS OF CULTURE: A CORPUS-BASED
STUDY OF TRANSFER CUM RECEPTION
STUDY IN MONTENEGRO

doctoral dissertation

Podgorica, 2019

Podaci o doktorandu, mentoru i članovima komisije

Doktorand:

Ime i prezime	Petar Božović
Datum rođenja	30. juna 1985.
Naziv završenog studijskog programa i godina završetka	Postdiplomske magistarske studije, SP za engleski jezik i književnost (Nauka o jeziku), Filozofski fakultet, Univerzitet Crne Gore; zvanje magistra stečeno 2011.

Mentor

Titula, ime i prezime, zvanje, naziv univerziteta i organizacione jedinice	prof. dr Vojko Gorjanc, redovni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Ljubljani

Članovi komisije

Titula, ime i prezime, zvanje, naziv univerziteta i organizacione jedinice	
Titula, ime i prezime, zvanje, naziv univerziteta i organizacione jedinice	

Datum odbrane: _____

Podaci o doktorskoj disertaciji

Naziv doktorskih studija	Doktorske akademske studije: Nauka o jeziku, SP za engleski jezik i književnost
Naziv doktorske disertacije	Audiovizuelno prevođenje i elementi kulture: korpusna analiza transfera sa studijom recepcije u Crnoj Gori
Rezime	U ovom radu se razmatra problem kulturološkog transfera i recepcije vanjezičkih elemenata kulture u audiovizuelnom prevođenju (AVP). Pod ovim elementima smatramo lingvističke izraze koji se koriste u audiovizuelnim tekstovima a ukazuju na vanjezički entitet. Transfer tih elemenata i njihovog denotativnog, konotativnog, asocijativnog i ostalih nivoa značenja iz izvornog u ciljni lingokulturološki sistem predstavlja jedan od najtežih izazova u procesu ljudskog i mašinskog prevođenja što posebno dolazi do izražaja u slučaju veće asimetrije između izvorne i ciljne kulture u kojem slučaju su monokulturni i mikrokulturni elementi poznati izvornoj ali ne i ciljnoj publici. Specifična prostorna i vremenska ograničenja koja nameću modaliteti AVP-a koji se danas najčešće koriste dodatno otežavaju ovaj transfer. U prvom dijelu istraživanja smo koristeći metodološke postupke i alate korpusne lingvistike sprovedi analizu kulturološkog transfera nad namjenski napravljenim paralelnim englesko-crnogorskim korpusom Opus-MontenegrinSubs 1.0. Korpus se sastoji iz izvornog teksta na engleskom i prevoda na crnogorskom jeziku za ukupno 110 epizoda (u trajanju cca. 5.563 minuta) serija koje su emitovane na Radio-televiziji Crne Gore a koje je nacionalni javni servis ustupio za potrebe ovog istraživanja. Ovo je prvi elektronski korpus crnogorskog jezika koji je morfosintaksički anotiran i postavljen na onlajn konkordansere sa razvijenim algoritmima za napredne lingvističke pretrage poput Sketch

	Engine-a, (no)SketchEngine-a i KonText-a. U analizi je korištena taksonomija transfera koju je izradio translatolog Jan Pedersen. Rezultati pokazuju da se pri titlovanju najčešće koriste forenizirajuće prevodilačke strategije za transfer vanjezičkih elemenata kulture a da su faktori koji na to utiču centralnost datog elementa u odnosu na audiovizuelni tekst, gustina dijaloga, stepen transkulturalnosti elementa, vulnerabilnost modaliteta, kao i profil prevodioca. U drugom dijelu istraživanja sproveli smo studiju recepcije koristeći metode eksperimentalnih istraživanja u lingvistici. Cilj eksperimenta bio je ustanoviti da li se očekivanja i preferencije krajnjih korisnika prema prevodilačkim strategijama koje se koriste za transfer elemenata kulture razlikuju u zavisnosti od modaliteta, kao i koja strategija dovodi do većeg pozitivnog kognitivnog efekta. Nadalje, istraživanje je imalo za cilj ispitati stavove krajnjih korisnika prema prevodilačkoj i jezičkoj politici na polju AVP-a u Crnoj Gori. Ukupno 132 učesnika je uzelo učešća u eksperimentu. Za instrumente je korišćen onlajn upitnik, intervju i namjenski napravljeni stimulusi. Rezultati koji su dobijeni iz eksperimenta su upoređeni sa onim koji su dobijeni u intervjuu i oni su potvrdili postavljene hipoteze na osnovu pilot studije koju smo sproveli a to su da: postoji pozitivna korelacija između pojedinih prevodilačkih tehnika koje se koriste za transfer elemenata kulture i pozitivne recepcije; preferencije korisnika kada je riječ o prevodilačkim strategijama za transfer elemenata kulture se razlikuju kod titlovanja i sinhronizacije, a uslovljene su modalitetom, stepenom enkodiranosti elementa kulture u verbalni humor izvornika, i stepenom transkulturalnosti samog elementa; ne postoji pozitivna korelacija kod velike većine ispitanika između različitih jezičkih standarda koji su korišteni pri

	prevođenju audiovizuelnih sadržaja i pozitivne recepcije, a mogući razlog za to je specifična prevodilačka kultura i tradicija heterogenosti tržišta kada je riječ o prisustvu različitih jezičkih standarda. U skladu sa UX modelom i taksonomijom studija recepcije AVP-a koju smo predstavili, istraživanje se može smjestiti u kauzalni SUP model, dok teorijski okvir pripada deskriptivnoj translatološkoj paradigmi.
Ključne riječi	audiovizuelno prevođenje, translatologija, elementi kulture, korpusna lingvistika, eksperimentalna lingvistika, studije recepcije
Naučna oblast	Lingvistika
Uža naučna oblast	Translatologija
UDK broj	

Information about doctoral dissertation

Doctoral study programme	Doctoral programme in Linguistics; English language and literature department
Dissertation title	Audiovisual translation and elements of culture: a corpus-based study of transfer cum reception study in Montenegro
Extended abstract	This dissertation focuses on the problem of transfer of the elements of culture and reception of extralinguistic elements in audiovisual translation (AVT). Elements of culture are linguistic expressions that are used in audiovisual texts with reference to some extralinguistic entity. The transfer of these elements along with their denotative, connotative, associative and other levels of meaning from source into target liguocultural system represents one of the most difficult challenges in the process of human and machine translation which is especially evident in the case of a greater asymmetry between the source and target culture in which case monocultural and microcultural elements are known to the source but not the target audience. Specific spatial and temporal constraints typical for some of the most widely used AVT modalities pose an additional challenge for the process of translation. In the first part of this research, we used the methodology and tools of corpus linguistics to carry out the analysis of transfer on the custom-made English-Montenegrin parallel corpus, Opus-MontenegrinSubs 1.0. This corpus consists of the source text in English and translations into Montenegrin for 110 episodes (ca. 5,563 minutes) of TV series that were televised on the Radio and Television of Montenegro from which the data and copyrights were obtained for the purpose of this research. This is the first electronic corpus of Montenegrin language which is fully

morphologically and syntactically annotated and mounted on the online concordancers Sketch Engine, (no)Sketch Engine and KonText. We used Pedersen's taxonomy of strategies of transfer for the purpose of the analysis. The results suggest that the most frequently used strategies for the transfer of extralinguistic elements of culture are the foreignizing strategies and that the influencing factors on the choice of these strategies are the centrality of the element in the audiovisual text, dialogue density, the level of transculturality of element, vulnerability of the modality and translator's profile.

In the second part of this research, we conducted a reception study using the methodology of experimental linguistics. The goal was to get an insight into the expectations and preferences of end-users regarding the translation strategies that were used for the transfer and if these differ depending on the modalities as well as which strategy creates a greater positive cognitive effect.. Furthermore, this research aimed at showing the attitudes of end-users towards the translation and language policy in the area of the AVT in Montenegro. Overall, 132 participants took part in this research for which we used online questionnaire, interview, and custom-made stimuli. The obtained results confirmed the initial hypotheses that were set based on our pilot study: there is a positive correlation between translation strategy which is used for the transfer of the elements of culture and positive reception; the end-user's preferences regarding the transfer strategies in subtitling and dubbing differ and are influenced by such variables as modality, the degree of encodedness in the source text verbal humour, the degree of transculturality of the element; there is not a positive correlation between the language standards used in AVT in Montenegro and the positive reception the potential

	reasons for which could be a specific AVT culture and tradition of heterogeneous nature of the AVT market characterized by a continuous presence of different BCMS language standards. In line with the UX model and taxonomy of reception studies that we introduced in this dissertation, this research can be placed within the causal SDP model, while the theoretical framework is the one of Descriptive Translation Studies.
Keywords	audiovisual translation, translation studies, elements of culture, corpus linguistics, experimental linguistics, reception studies
Field of research	Linguistics
Subfield of research	Translation studies
UDC number	

Predgovor

Ova disertacija predstavlja jedan od prvih istraživačkih radova ovog obima koji spada u domen translatologije a sproveden je u Crnoj Gori. Nastala je kao rezultat višegodišnjeg istraživanja i obuke na Filološkom fakultetu Univerziteta Crne Gore, Instituta za primijenjenu lingvistiku Univerziteta u Varšavi, Filozofskog fakulteta Univerziteta u Osijeku, Institutu za slavistiku Humboltovog Univerziteta u Berlinu i Filološkog fakulteta u Beogradu. U fokusu istraživanja je način na koji se vrši transfer vanjezičkih elemenata kulture u audiovizuelnom prevođenju iz anglofonog u crnogorski lingvokulturološki sistem, kao i koji su faktori koji utiču na odabir strategije transfera. Nadalje, istraživanje se bavi i pitanjem posljedica prevodilačkih odluka kroz studiju recepcije, preferencija i očekivanja krajnjih korisnika kada je riječ o strategijama transfera, te ispitivanjem kauzalnosti u odnosu na pozitivni kognitivni efekat, i stavova prema translatološkoj i jezičkoj politici u domenu audiovizuelnog prevođenja. Kao što i sam naslov pokazuje, disertacija se sastoji od dva ključna istraživanja za koja su korištene empirijske metode: u prvom metode korpusne lingvistike, a u drugom eksperimentalne lingvistike. Jedan od posebnih ciljeva istraživanja je bio i izgradnja prvog paralelnog anotiranog elektronskog korpusa crnogorskog jezika koji je nastao kao rezultat zajedničkog rada autora, mentora i istraživača sa Univerziteta u Ljubljani i Upsala Univerziteta iz Švedske, a predstavljen je na međunarodnom naučnom skupu na Univerzitetu u Ljubljani u septembru 2018.

U prvom poglavlju ovog rada dat je širi uvod u problematiku kojom se bavi ova disertacija kroz pregled trenutnog stanja i strukture translatologije kao naučne discipline, te posebno dinamičnih studija audiovizuelnog prevođenja unutar translatologije i problema prevođenja i kulture. Predstavljani su i ključni teorijsko-metodološki modeli koji se koriste u translatološkim istraživanjima. Poglavlje se završava pregledom najuticajnijih istraživanja u domenu elemenata kulture u audiovizuelnom prevođenju čije teorijske okvire smo koristili i u našem korpusnom istraživanju.

U drugom poglavlju dat je pregled osnovnih pojmova korpusne lingvistike i primjene korpusnih metoda u translatološkim istraživanjima koje smo i mi koristili u prvom dijelu našeg istraživanja. Predstavljen je i prvi englesko-crnogorski korpus, Opus-MontenegrinSubs1.0, kao i

rezultati i diskusija korpusne analize transfera vanjezičkih elemenata kulture koja je sprovedena nad ovim korpusom sa najznačajnijim zaključcima. Osnovno istraživačko pitanje kojim smo se u ovoj analizi bavili je koje strategije koriste prevodioci za transfer mikrokulturnih i monokulturnih vanjezičkih elemenata kulture, kao i koji faktori utiču na to za kojom strategijom će prevodilac posegnuti.

U trećem poglavlju predstavljeni su rezultati studije recepcije. Najprije je dat sistematičan pregled istraživanja pitanja recepcije u translatologiji šire, te posebno u audiovizuelnom prevođenju. Predstavljen je i UX model i taksonomija studija recepcije u audiovizuelnom prevođenju sa brojnim ilustrativnim primjerima. Najznačajniji dio ovog poglavlja je predstavljanje rezultata same studije koju smo sproveli, opisa metodološkog postupka, kao i diskusija rezultata u svjetlu postavljenih hipoteza. Istraživačka pitanja kojim smo se vodili u ovom istraživanju su: translatološke i sociolingvističke prirode. Translatološka su: kako upotreba prevodilačkih strategija za transfer elemenata kulture utiče na recepciju, te da li postoji razlika kod korisnika u preferiranoj strategiji za transfer sa engleskog na crnogorski jezik kod titlovanja i sinhronizacije, a u slučaju da postoji, koji bi mogli biti razlozi; kakvi su stavovi gledalaca prema modalitetima koji se koriste na crnogorskom tržištu za prevođenje audiovizuelnih sadržaja za odrasle i za djecu, tj. da li preferiraju titlovanje ili sinhronizaciju, kao i koji bi mogli biti razlozi za takve stavove; Sociolingvistički orijentisana istraživačka pitanja su: kakvi su stavovi gledalaca prema prevodilačko-jezičkoj politici nacionalnog javnog servisa, tj. da li bi RTCG trebalo da proizvodi sopstvene prevode filmova, serija, crtaća, dokumentaraca, i sl. na crnogorski jezik, ili je dovoljno korišćenje već postojećih prevoda iz susjednih zemalja (titlovi, sinhronizacija) na srpskom i hrvatskom jeziku; koji bi mogli biti razlozi za takve stavove.

U četvrtom poglavlju dat je zaključak istraživanja, iznijeta su ograničenja datih studija kao i sugestije za dalji rad. To je praćeno ekstenzivnom bibliografijom kao i dodacima. Nadamo se da će ova disertacija doprinijeti daljem utemeljenju i razvoju translatologije kao naučne discipline, njenoj afirmaciji u Crnoj Gori i regionu, poboljšanoj praksi audiovizuelnog prevođenja i uvođenju obuke prevodilaca za jedan od najuticajnijih vidova prevođenja čije tekstove konzumira ubjedljivo najveći broj korisnika i koji kao takvi mogu imati važnu ulogu u međukulturnoj komunikaciji. Posebno se nadamo da će rezultati predstavljeni ovdje doprinijeti i razvoju korpusne lingvistike i dodatnim jezičkim resursima u Crnoj Gori, u prvom redu

referentnog korpusa, koji bi značajno olakšali rad istraživačima, a bez kog savremeni opis jezika u skladu sa najvećim naučnim standardima neće biti moguć.

Zahvalnost za pomoć pri izradi ove disertacije dugujem u prvom redu svom mentoru, prof. dr Vojku Gorjancu, na nesebičnoj pomoći, znalačkom vođstvu i brojnim sugestijama, Radio-televiziji Crne Gore i Vuku Peroviću za ustupljene materijale za korpus kao i autorska prava, prof. dr Maji Miličević sa Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu, dr Tanji Samardžić sa Univerziteta u Cirihu i *Regional Linguistic Data Initiative* projektu za neprocenjivu pomoć i obuku u upotrebi empirijskih metoda u lingvističkim istraživanjima, kao i prof. dr Tomažu Erjavecu, dr Nikoli Ljubešiću sa Jožef Stefan Instituta Univerziteta u Ljubljani i Jorgu Tidermanu sa Upsala Univerziteta iz Švedske za pomoć pri izradi korpusa. Naročito veliku zahvalnost dugujem supruzi Dolores i Aleksandru na razumijevanju, strpljenju i podršci s obzirom na vrijeme koje im s pravom pripada a koje je utrošeno na izradu ove disertacije. Njima i posvećujem ovaj rad.

P. B.

U Podgorici, februara 2019.

Izvod iz teze

Audiovizuelno prevođenje (AVP) je posebna grana translatologije koja se odnosi na interlingvalno, intralingvalno ili intersemiotičko prevođenje filmova, dokumentaraca, pozorišnih komada, opera, video igara, hipertekstova, sadržaja na internetu i sl. gdje verbalna komponenta često zavisi od vizuelne i akustične.

Ono što AVP razlikuje od ostalih vidova prevođenja i čini jedinstvenim jesu vrsta teksta koji se prevodi, kao i izazovi i ograničenja koji nameću specifični modaliteti upotrebe tih tekstova. Za razliku od mnogih drugih tipova teksta, audiovizuelni tekstovi su polisemiotičke prirode. To znači da se značenje formira kroz sinergiju različitih kodova koji uključuju vizuelnu i akustičnu komponentu. Kjaro (Chiaro 2009) zapaža da se kompleksna vizuelna komponenta može sastojati iz neverbalnih i verbalnih elemenata. Neverbalni elementi uključuju scenu, pokrete tijela, kostime, dok verbalni uključuju natpise, reklame, pisane poruke, itd. Akustična komponenta se takođe sastoji iz verbalnog i neverbalnog elementa. Verbalni elementi mogu da uključuju dijaloge, pjesme, itd. Dok neverbalna uključuje pozadinsku muziku, zvučne efekte, buku, kao i druge paralingvističke elemente (tabela 1.2.). Budući da prevodilac mora dešifrovati značenje na različitim nivoima, jasno je da bi prevođenje samo lingvističke komponente bez uzimanja u obzir drugih semiotičkih aspekata nekog audiovizuelnog teksta rezultiralo neuspješnom komunikacijskom medijacijom. Stoga je neophodno uzeti u obzir kompletnu audiovizuelnu situaciju, u šta spadaju i odnosi koji su formirani između likova, scena, verbalne strategije, ukratko, svu semiotičku kompleksnost kako bi se osigurao „uspješan trostruki brak između riječi, akustike i kinetičke informacije“ (Diaz Cintas, 2009: 9). Recimo, često pozadinska muzika, izrazi lica, intonacija, mogu ukazati da li određeni iskaz treba prevesti sa elementima humora, sarkazma, ironije i sl. Jasno je da su u fokusu AVP-a multimedijalni i multimodalni tekstovi čija sve veća zastupljenost i raširenost u društvu doprinosi brzom rastu ove grane prevođenja.

[...]

[P]revođenje elemenata kulture i transfer njihovog denotativnog, konotativnog, asocijativnog (socijalnog, afektivnog, kolokativnog) i ostalih nivoa značenja predstavlja jedan od

najtežih izazova za prevodioce. Oni se mogu klasifikovati kao *umutarjezički*, izazovi koji proističu iz nepodudarnosti jezičkih sistema i njihove upotrebe, i *vanjezički*, koji proističu iz razlika u „vanjezičkoj stvarnosti“ koja je dio fizičkog okruženja i društvenog života „van“ jezika. Što su izvorna i ciljna(e) kultura genetski, a nekada i prostorno ili vremenski udaljenije, time se često povećava i asimetričnost i nekomplementarnost između njihovih lingvokulturoloških sistema i usložnjava se prevodilački izazov. To je naročito izraženo u slučajevima kada se vrši transfer onih elemenata koji postoje u izvornoj, ali ne i u ciljnoj kulturi. U takvim situacijama često nema ni jezičkog sredstva za njihovo izražavanje.

[...]

Procjenjuje se da se u EU TV gleda 3 sata dnevno, i da gledanje titlovanog filma od 90 minuta je jednako čitanju romana od 200 stranica svakog mjeseca (Gambier 2009). Ukoliko se uzmu u obzir i druge forme televizijskog sadržaja poput serija, emisija uživo, izvještavanja vijesti, dokumentaraca, rijaliti programa, sadržaja na internetu i audiovizuelnih materijala koji su dostupni putem telefona, tableta i sl., jasno je da je danas većina ljudi značajno više izložena audiovizuelnim tekstovima nego bilo kojom drugom vrstom teksta. Nadalje, naučne studije su već ukazale na uticaj koji različiti modaliteti AVP-a mogu imati na percepciju strane kulture (Nikolić 2011). Sve ovo čini audiovizuelne tekstove i AVP snažnom alatom za diseminaciju poruka, konstrukciju ili dekonstrukciju kulturoloških ili društvenih stereotipa, olakšavanje međukulturne komunikacije i senzitiviteta, promovisanje ideologija, oblikovanje stavova, osnaživanje društvene kohezije, inkluziju manjina i marginalizovanih grupa, obrazovanje, nastavu stranih jezika, jezičke promjene, i sl. (Díaz Cintas 2009).

Abstract

The goal of this dissertation is twofold: firstly, to map the strategies of transfer of extralinguistic elements of culture from Anglophone into Montenegrin linguocultural system in audiovisual translation and explain the potential factors that influence the choice of strategies during the translation process. Secondly, it focuses on the impact that specific translation strategies of transfer have on the reception of audiovisual texts with end-users and the influencing factors for such a state of affairs. Additionally, the study aims at shedding light on the attitudes, preferences, and expectations of end-users regarding the translation and language policy in the field of audiovisual translation in Montenegro and the possible underlying reasons for such a situation. The theoretical framework that is used in the first half of this research fits into the Descriptive Translation Studies paradigm and the methodological approach is the one used in Corpus-Based Translation Studies. The corpus that was scrutinized is Opus-MontenegrinSubs 1.0, the first annotated electronic parallel corpus of Montenegrin language which was created for the purpose of this research and described in this dissertation. The annotation consists of morphological and syntactic information. The corpus consists of English and Montenegrin subtitles of 110 episodes of Anglophone series that were televised on the Radio and Television of Montenegro. The second part of the research belongs to the emerging Reception Studies paradigm for which a tentative UX model and taxonomy is presented in this dissertation. The adopted methodological approach is the one used in experimental linguistics. The experiment was conducted with 132 participants and the instruments that were used include an online questionnaire, custom-made stimuli, and interview.

Sadržaj

Spisak slika	i
Spisak tabela	iii
Spisak grafikona	iv

1 Translatologija, audiovizuelno prevođenje i kulturološki

transfer	1
1.1. Translatologija kao naučna disciplina	1
1.1.1. Pojam i definicija translatologije	1
1.1.2. Ciljevi i podjela translatologije	2
1.1.3. Akademizacija translatologije	5
1.1.4. Teorijski modeli translatoloških istraživanja	9
1.2 Audiovizuelno prevođenje	11
1.2.1. Pojam, specifičnost i značaj	12
1.2.2. Modaliteti AVP-a	14
1.2.2.1. Titlovanje	14
1.2.2.2. Rivoising	16
1.2.2.3. Asistivni modaliteti	18
1.2.3. Akademizacija i struktura studija AVP-a	20
1.2.4. Teorijsko-metodološki pristupi izučavanju AVP-a	23
1.2.5. Praksa AVP-a u svijetu, Crnoj Gori i regionu	29
1.3. Kulturološki transfer kao prevodilački izazov	36
1.3.1. Prevodilačke međukulturne kompetencije	39
1.3.2. Kratak istorijski pregled promišljanja o pitanju kulture kao prevodilačkom izazovu	40
1.4. Kulturološki transfer u studijama AVP-a	42
1.4.1. Istraživanje Nedergarad-Larsenove (1993)	42
1.4.2. Istraživanje Jana Pedersena (2011)	44
1.4.2.1. Pedersenova klasifikacija elemenata kulture	44
1.4.2.2. Taksonomija transfera vanjezičkih elemenata kulture kod titlovanja	45

2 Korpusna analiza transfera vanjezičkih elemenata kulture	51
2.1. Uvodne napomene	51
2.1.1. Pojam korpusne lingvistike i korpusa	51
2.1.2. Vrste korpusa	51
2.1.3. Proces izrade korpusa	58
2.1.3.1. Reprezentativnost i balansiranost	59
2.1.3.2. Uzorkovanje	62
2.1.3.3. Anotacija korpusa	65
2.1.4. Analiza korpusnih podataka	69
2.1.5. Primjena korpusnih metoda u jezičkim istraživanjima: prednosti i nedostaci	73
2.2. Korpusne metode u translatologiji	74
2.2.1. Kratak pregled razvoja korpusne translatologije	75
2.2.2. Upotreba korpusnih metoda u studijama AVP-a	78
2.3. Paralelni korpusi titlova za BCHSS	81
2.3.1. Opus-MontenegrinSubs 1.0.: prvi elektronski korpus crnogorskog jezika	81
2.3.1.1. Građa i izrada korpusa	81
2.3.1.2. Distribucija i upotreba korpusa	86
2.4. Korpusna analiza transfera vanjezičkih elemenata kulture u titlovanju	88
2.4.1. Rezultati analize	91
2.4.1.1. Retencija	93
2.4.1.2. Specifikacija	96
2.4.1.3. Direktan prevod	97
2.4.1.4. Generalizacija	99
2.4.1.5. Supstitucija	101
2.4.1.6. Omisija	103
2.4.1.7. Zvanični ekvivalent	104
2.4.2. Zaključak	104

3 Audiovizuelno prevođenje i studije recepcije.....	107
3.1. Studije recepcije: uvodne napomene.....	107
3.2. Translatologija i recepcija.....	109
3.3. AVP i empirijske studije recepcije.....	119
3.3.1. UX model studija recepcije u AVP-u	120
3.3.2. Tentativna taksonomija studija recepcije u AVP-u sa kratkim pregledom istraživanja	127
3.4. Studija recepcije prevodilačkih praksi u AVP-u.....	133
3.4.1. Istraživačka pitanja i ciljevi.....	133
3.4.2. Teorijski okvir istraživanja.....	134
3.4.3. Hipoteze	134
3.4.4. Učesnici	135
3.4.5. Instrumenti i stimulusi	136
3.4.6. Procedura.....	137
3.4.7. Rezultati i diskusija	138
3.4.7.1. Sociodemografski dio upitnika	138
3.4.7.2. Prevodilačke strategije i preferencije korisnika kod titlovanja (rezultati eksperimenta).....	141
3.4.7.3. Prevodilačke strategije i preferencije korisnika kod sinhronizacije (rezultati eksperimenta).....	146
3.4.7.4. Stavovi recipijenata prema prevodilačkoj politici i praksi na AVP tržištu u Crnoj Gori	150
3.4.7.5. Diskusija rezultata	152
4 Zaključna zapažanja i daljnji rad	156
5 Bibliografija.....	159
Prilog 1: Onlajn upitnik koji je korišten za studiju recepcije	172
Prilog 2: Transkript klipova koji su korišteni kao stimulusi za eksperiment	180
Biografija autora	192

Spisak slika

Slika 1.0. Holmsova struktura translatologije

Slika 1.1. Struktura primijenjene grane translatologije

Slika 1.2. Polisemiotička priroda audiovizuelnog teksta

Slika 1.3. Struktura studija AVP-a

Slika 1.4. Teorijski modeli studija AVP-a

Slika 1.5. Tipičan metodološki postupak u istraživanju

Slika 1.6. Modaliteti koji se u zemljama EU koriste za bioskopska prikazivanja

Slika 1.7. Modaliteti koji se u zemljama EU koriste za televizijska emitovanja

Slika 1.8. Pedersenova taksonomija strategija transfera vanjezičkih elemenata kulture

Slika 1.9. Retencija

Slika 2.0. Šematski prikaz moguće jezičke kombinacije za jednosmjerni paralelni korpus

Slika 2.1. Šematski prikaz dvosmjernog paralelnog korpusa

Slika 2.2. Šematski prikaz moguće kombinacije za višesmjerni paralelni korpus

Slika 2.3. Vrste korpusa prema ključnim parametrima podjele

Slika 2.4. Skup oznaka za anotaciju bosanskog jezika

Slika 2.5. Skup oznaka za anotaciju imenica u bosanskom jeziku

Slika 2.6. Primjer anotacija za željeni upit pri pretraživanju korpusa

Slika 2.7. Dio mjera učestalosti glagola sa prefiksom *za-* u korpusu Opus-MontenegrinSubs 1.0.

Slika 2.8. Dio rezultata skice riječi *truth* u veb-korpusu engleskog jezika enTenTen sa platforme Sketch Engine

Slika 2.9. Šematski prikaz Pavijskog korpusa filmskog dijaloga

Slika 2.10. Spisak potkorpusa na zvaničnom sajtu projekta OPUS

Slika 2.11. Informacije o korpusu Opus-MontenegrinSubs 1.0. za dio na crnogorskom jeziku

Slika 2.12. Informacije o korpusu Opus-MontenegrinSubs 1.0. za dio na engleskom jeziku

Slika 2.13. TEI enkodiranje korpusnog teksta

Slika 2.14. Pretraživanje korpusa na KonText konkordanseru

Slika 2.15. Pretraživanje korpusa na (no)SketchEngine konkordanseru

Slika 2.16. Pretraživanje korpusa na Sketch Engine platformi

Slika 2.17. Rezultati sa morfosintaksičkom anotacijom na Sketch Engine platformi za upit „čudo“

Slika 2.18. Upotreba strategija transfera u odnosu na parametar centralnosti EK-a i gustine dijaloga

Slika 3.0. Proces prevođenja prema UCT modelu

Slika 3.1. Krug istraživanja u AVP-u

Slika 3.2. UX u prevođenju

Slika 3.3. UX model procesa prevođenja

Slika 3.4. Spiralni UX model procesa prevođenja

Slika 3.5. UX model studija recepcije

Slika 3.6. Taksonomija studija recepcije u AVP-u

Spisak tabela

Tabela 1.0. Struktura translologije i srodne discipline

Tabela 1.1. Pregled modaliteta AVP-a

Tabela 1.2. Klasifikacija prevodilačkih strategija/ pomjeranja pri titlovanju

Tabela 1.3. Pregled generalno preferiranih AVP praksi u Evropi po državama

Tabela 1.4. Šematski prikaz odnosa između jezika i kultura

Tabela 2.0. Sadržaj pisanog dijela Britanskog nacionalnog korpusa

Tabela 2.1. Sadržaj govornog dijela Britanskog nacionalnog korpusa

Tabela 2.2. Sadržaj Braunovog korpusa

Tabela 2.3. Primjer metapodataka za jedan fajl iz govornog dijela BNC korpusa

Tabela 2.4. Primjer obilježavanja teksta (eng. markup) za jedan fajl iz govornog dijela BNC korpusa za iskaze od 357 – 365

Tabela 2.5. Pregled građe korpusa za dio na engleskom i crnogorskom jeziku

Tabela 3.0. Holov model kodiranja i dekodiranja

Tabela 3.1. Klasifikacija studija recepcije prema fokusu istraživanja i modalitetu

Tabela 3.2. Klasifikacija studija recepcije prema fokusu istraživanja i teorijsko-metodološkom pristupu

Tabela 3.3. Redosljed prikazivanja titlova i prevodilačkih strategija

Tabela 3.4. Rezultati eksperimentalnog istraživanja preferencija kod titlovanja

Spisak grafikona

Grafikon 1.0. Proporcionalna zastupljenost različitih translatoloških oblasti u TSA bazi

Grafikon 2.0. Odnosi transkulturnih i monokulturnih vanjezičkih elemenata kulture u korpusu

Grafikon 2.1. Strategije transfera transkulturnih i monokulturnih elemenata pri titlovanju

Grafikon 2.2. Teorijska orijentacija korištenih strategija transfera pri titlovanju

Grafikon 2.3. Strategije transfera monokulturnih elemenata pri titlovanju

Grafikon 3.0. Pol učesnika

Grafikon 3.1. Starosna struktura učesnika

Grafikon 3.2. Odnos broja učesnika sa filoloških i nefiloloških studijskih programa

Grafikon 3.3. Regije u Crnoj Gori u kojima su odrasli učesnici

Grafikon 3.4. Trenutno mjesto prebivališta

Grafikon 3.5. Samoevaluacija znanja engleskog jezika

Grafikon 3.6. Navike gledanja audiovizuelnih sadržaja

Grafikon 3.7. Maternji jezik polaznika

Grafikon 3.8. Rezultati eksperimenta za prvi set kod titlovanja

Grafikon 3.9. Rezultati eksperimenta za drugi set kod titlovanja

Grafikon 3.10. Rezultati eksperimenta za treći set kod titlovanja

Grafikon 3.11. Rezultati eksperimenta za četvrti set kod titlovanja

Grafikon 3.12. Rezultati eksperimenta za peti set kod titlovanja

Grafikon 3.13. Rezultati preferencija strategija kod titlovanja dobijeni iz intervjua

Grafikon 3.14. Rezultati preferencija pri sinhronizaciji kod prvog stimulusa

Grafikon 3.15. Rezultati preferencija pri sinhronizaciji kod drugog stimulusa

Grafikon 3.16. Rezultati preferencija pri sinhronizaciji kod trećeg stimulusa

Grafikon 3.17. Rezultati preferencija pri sinhronizaciji kod četvrtog stimulusa

Grafikon 3.18. Rezultati preferencija pri sinhronizaciji kod petog stimulusa

Grafikon 3.19. Stavovi ispitanika o prevodilačkoj politici RTCG-a

Grafikon 3.20. Stavovi ispitanika o AVP modalitetima korišćenim za odrasle

Grafikon 3.21. Stavovi ispitanika o AVP modalitetima korišćenim za djecu predškolskog uzrasta

Grafikon 3.22. Ukupni rezultati preferencija ispitanika kod titlovanja

Grafikon 3.23. Ukupni rezultati preferencija prevodilačkih strategija kod sinhronizacije

1 Translatologija, audiovizuelno prevođenje i kulturološki transfer

U ovom poglavlju ćemo dati kratak uvod u oblast našeg istraživanja kao i osnovne teorijsko-metodološke pristupe translatoloških istraživanja, te poseban osvrt na studije audiovizuelnog prevođenja. Budući da je u centru istraživanja odnos između prevođenja i kulture, pažnju ćemo pokloniti i kulturološkom transferu kao prevodilačkom izazovu i naročito studijama koje se bave ovim problemom u audiovizuelnom prevođenju. Kako je translatologija još uvijek nedovoljno afirmisana naučna disciplina u našoj akademskoj zajednici, ovo poglavlje je zamišljeno kao opšti uvod u ovo područje.

1.1. Translatologija kao naučna disciplina

Međujezički, a time i međukulturni, kontakti sežu duboko u istoriju civilizacije. Upravo usljed ovakvih kontakata se javlja i prvobitna potreba za prevođenjem i prevodiocima koji su imali jednu od ključnih uloga u ostvarivanju kulturoloških, trgovačkih i političkih veza, ali i diseminaciji različitih ideja, koncepata, znanja, vrijednosti i vjerskih tekstova. Otuda ne čudi što promišljanja o raznim aspektima ove, često nedovoljno cijenjene ali apsolutno nužne, aktivnosti datiraju još od antičkog doba i mogu se zapaziti u raznim tradicijama kao što su grčka, rimska, arapska, kineska, judeo-hrišćanska (Munday 2016). Ono što, pak, može začuditi je činjenica da se, za razliku od drugih oblasti ljudskog djelovanja i komunikacije, sa sistematičnijim pristupom prevođenju kao fenomenu počelo tek u drugoj polovini 20. vijeka kada je konstituisana nova naučna disciplina na koju se danas često ukazuje terminom *translatologija*.

1.1.1. Pojam i definicija translatologije

Translatologija se definiše kao „naučna disciplina koja se bavi izučavanjem teorije, prakse i fenomena prevođenja“ (Munday, 2016: 1). Kao takva, translatologija proučava prevode kao produkte (tekstove), proces prevođenja, uticaj koji prevodi i prevođenje imaju na kulturu i društvo uopšte (kao i obrnuto), prevodioce kao stručnjake za međukulturnu komunikaciju kao i njihovo obrazovanje i način usvajanja prevodilačkih kompetencija, razvoj prevodilačkih tehnologija i pomagala, i sl. (Pavlović 2015).

U decenijama za nama, ova oblast se obično svrstavala pod okrilje primijenjene lingvistike. Međutim, kao što primjećuje Jovanovićeva

njeno polje istraživanja nisu ni jezik ni uporedne jezičke strukture već prevođenje kao operacija, proces, aktivnost [...] i konkretan rezultat, proizvod prevodne operacije ili procesa. [...] Upravo ta činjenica – da je prevođenje pravi i jedini predmet izučavanja traduktologije – odvaja ovu disciplinu od njoj srodnih, na primer, od kontrastivne ili tekstualne lingvistike. Kao što se čin prevođenja ne može svesti ni na jedan sličan proces nego je operacija *sui generis* (Cary, 1986: 29), tako i traduktologija predstavlja sasvim specifično naučno područje; nije svodljiva ni na status pomoćne materije u didaktici stranih jezika, ni na književno-teorijski ili estetički instrument u analizi prevodnih verzija pojedinih dela, pa ni na filološka istraživanja uporednih jezičkih struktura u okviru lingvistike. (Jovanović, 2015: 15-16)

Premda se pojam *translatology*¹ koristi u anglofonom svijetu i *translatologie* u njemačkom jeziku, danas je ipak dominantan termin *translation studies*, dok je u romanskim tradicijama (frankofona, italofona, hispanofona) dominantan izraz *traduktologija* (Jovanović 2015; Munday 2016).²

1.1.2. Ciljevi i podjela translatologije kao naučne discipline

Česterman primjećuje da se ciljevi translatologije mogu posmatrati na dva nivoa: *teorijskom* i *primijenjenom* (Chesterman, n.d.). Prema njegovom mišljenju, na teorijskom nivou ciljevi su:

- Definisane ključnih koncepata
- Opisivanje prevoda i prevodilačkog posla
- Definisane faktora koji utiču na prevodilačka rješenja

¹ Sam pojam je nastao dodavanjem derivacionog sufiksa *-ology* na englesku riječ *translation* koja, pak, potiče iz starofrancuskog ili latinskog *translatio* što znači „prenošenje“. Jedno od prvih pominjanja pojma *translation* u engleskom jeziku je u predgovoru *Psaltira* od Ričarda Rola (Richard Rolle, (c.1310–1349)) oko 1340. (Munday 2016).

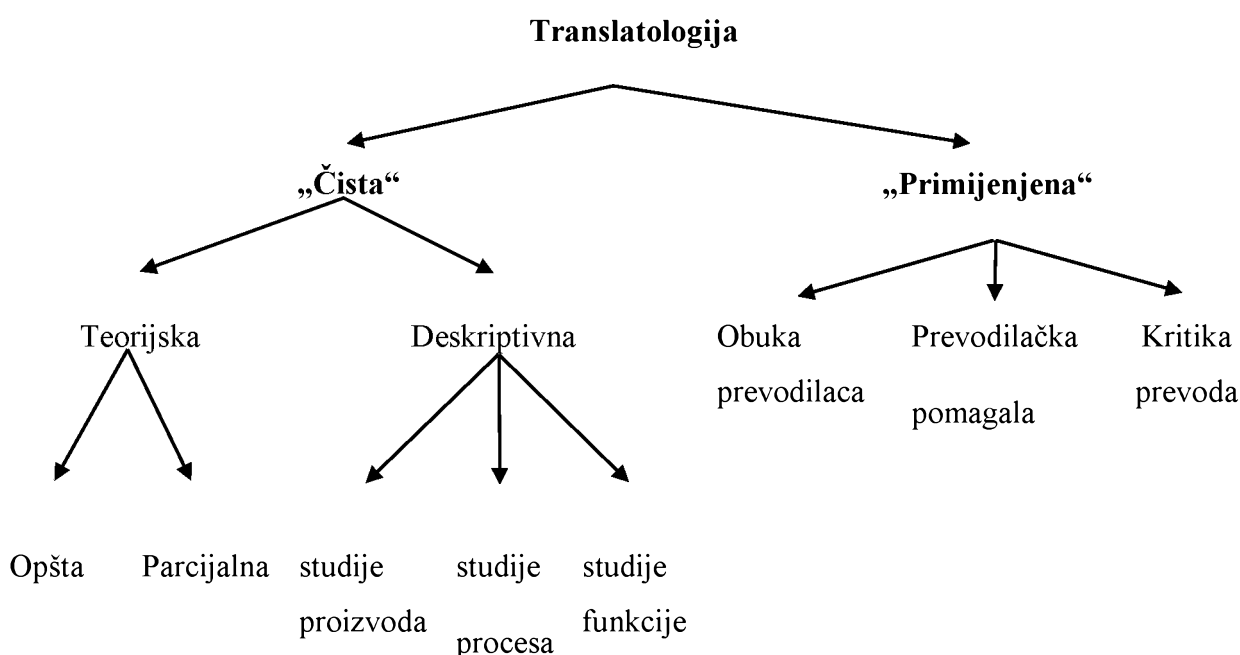
² Čini se da još uvijek ne postoji konsenzus kako prevesti *Translation Studies* sa engleskog na naš jezik. U literaturi se može naići na više rješenja: *teorija prevođenja* (Ivir 1995), *studije prevođenja*, *nauka o prevođenju*, *prevodilaštvo* (Pralas 2018; Kučiš 2016). U našem jeziku se anglofona verzija čini derivaciono produktivnijom od *studija prevođenja*, *nauke o prevođenju*, ili *prevodilaštva* i to je bio jedan od ključnih faktora zbog kog smo se odlučili za taj termin i u ovom radu. Naime, prije će se govoriti o *translatološkim* istraživanjima, časopisima, izazovima, pristupima, modelima, ili o *translatolozima* kao naučnicima koji su specijalizovani za ovu oblast, nego, recimo, časopisu *prevodilaštva* (*prevodilački* časopis bi svakako imao drugačije značenjske implikacije).

- Analiza uticaja prevoda na čitaoce i kulturu

Kada je riječ o primijenjenim ciljevima, isti naučnik ističe da je ključni cilj poboljšanje kvaliteta prevoda (a time i međukulturne komunikacije) kroz:

- Unapređivanje metoda obuke prevodilaca
- Unapređivanje alata za rad koji uključuju računarska pomagala, rječnike, terminološke baze, i sl.
- Unapređivanje mašinskog prevođenja
- Unapređivanje mehanizama za kontrolu kvaliteta prevoda
- Edukaciju javnosti i povećanje vidljivosti prevodilaca u društvu

Ova Čestermanova podjela translatoloških ciljeva bliska je jednoj od najranijih podjela ove naučne oblasti koju je predstavio Džejms Holms (Holmes 1972/2000) u svom radu pod nazivom *The name and nature of translation studies* koji se smatra svojevrsnim manifestom translatologije. Njegovu podjelu, koja se danas može smatrati donekle i zastarjelom s obzirom na brz razvoj discipline, je kasnije preuzeo i čuveni izraelski translatolog Gideon Turi (Toury 1995) i prilagodio novijim trendovima razvoja i ona je predstavljena na slici 1.1.

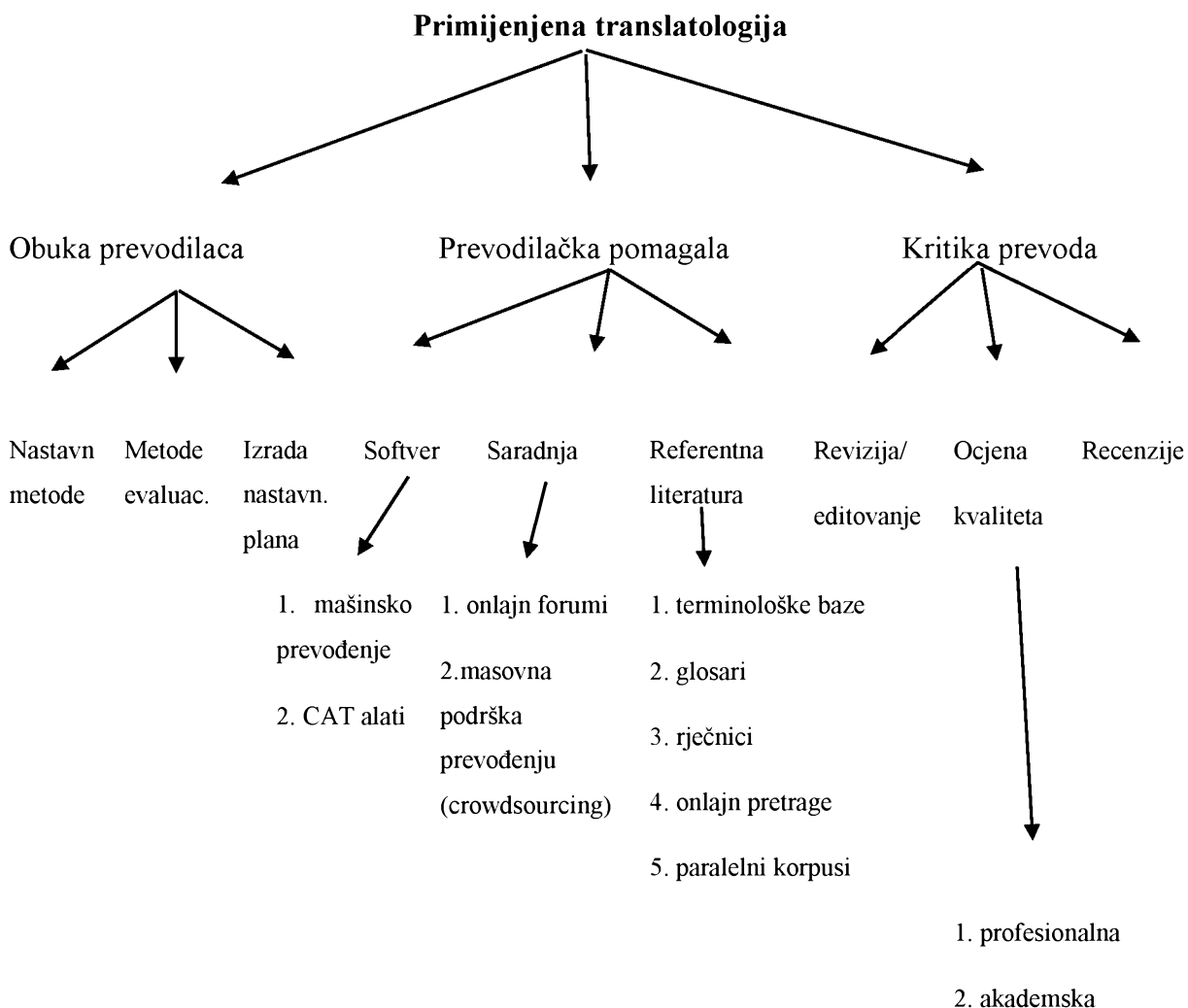
Slika 1.0. Holmsova struktura translatologije (prilagođeno iz Munday, 2016: 17)

Kao što se da zapaziti, Holms je translatologiju podijelio na dvije grane: „čistu“ i „primijenjenu“. Cilj „čiste“ translatologije je dvostruki: *deskriptivni* (opis prevođenja kao fenomena koji može biti fokusiran na opis proizvoda (prevedenih tekstova), procesa prevođenja i funkcije prevođenja), kao i *teorijski* (definisanje „opštih principa koji će objasniti i predvidjeti taj fenomen“ (Munday, 2016: 17)). Studije koje pripadaju prvom usmjerenju su poznate kao *deskriptivne studije prevođenja*. Teorijsko usmjerenje „čiste“ translatologije može se dalje podijeliti na onu koja se bavi *opštom teorijom* čiji je cilj definisanje normi, zakonitosti i univerzalija koje se mogu primijeniti na sve vrste prevođenja i *parcijalnim teorijskim studijama* koje su fokusirane na parametre kao što su medijum (npr. mašinsko i ljudsko prevođenje), vrsta teksta (književni, tehnički, audiovizuelni), područje (npr. specifične jezičke grupe), vrijeme (istorija prevođenja, prevođenje u specifičnom vremenskom okviru), problem (pitanje ekvivalencije), i sl. Kada je riječ o drugoj velikoj grani, „primijenjenoj“ translatologiji, ona je fokusirana na samu praksu prevođenja i bavi se obukom prevodilaca (nastavni planovi i programi, nastavne metode, tehnike, materijali), razvojem prevodilačkih pomagala (rječnici, gramatike, prevodilačke tehnologije), kritikom prevoda (evaluacija studentskih prevoda, pregledi objavljenih prevoda).

Mandej (2016) dalje razrađuje Holmsovu „primijenjenu“ granu uključujući više relevantnih podoblasti koje se lako izvode iz osnovnih Holmsovih postavki, kako je to prikazano na slici 1.2. Kao što se da primijetiti, značajnu promjenu u razvoju discipline je donio razvoj tehnologije a s njom i mašinskog prevođenja i prevodilačkih pomagala koja zauzimaju značajno mjesto na ovoj mapi. Kada je riječ o usmenom prevođenju, „uprkos neizbježnim preklapanjima“, kako primjećuje Mandej, „vjerovatno bi najbolje bilo posmatrati ga kao paralelnu oblast, ili ‘poddisciplinu’“, a sličan bi mogao biti i status audiovizuelnog prevođenja (Munday, 2016: 20).

Translatologija se smatra i interdisciplinarnom oblašću. Razlog je to što se za brojne teme koje su u njenom fokusu istraživanja koristi metodologija i teorijski okviri koji postoje u susjednim disciplinama kao što je lingvistika, ali i psihologija, kognitivne nauke, sociologija, nauka o književnosti, studije medija, semiotika, studije roda, postkolonijalne studije, studije kulture, informatike, itd. (Pavlović 2015). U skladu sa tim, Pavlovićeva predlaže klasifikaciju translatologije koja se sastoji iz šest temeljnih paradigmi od kojih je svaka pod uticajem jedne ili više srodnih disciplina, i unutar kojih su specifične teme u fokusu istraživanja (vidjeti tabelu

1.1.). Detaljniji osvrt na ove paradigme ćemo napraviti u razmatranju u trećem poglavlju ovog rada.

Slika 1.1. Struktura primijenjene grane translatologije (Munday, 2016: 20)

1.1.3. Akademizacija translatologije

Mandey (Munday 2016) ističe da su četiri ključna faktora doprinijela razvoju i akademizaciji translatologije. Prvi je ekspanzija dodiplomskih i postdiplomskih studijskih programa za pismeno i usmeno prevođenje na univerzitetima. Trenutno širom samo Evropske unije (EU)

postoji preko 180 master programa³, a preko 42 programa doktorskih studija⁴ na kojima se može izučavati translatologija i dobiti obuka u prevođenju. Generalni direktorat EU za prevođenje je 2006. godine pokrenuo projekat Evropski master iz prevođenja (European Master in Translation, skraćeno EMT) čiji je cilj povećanje kvaliteta obuke prevodilaca kroz jasno definisane prevodilačke kompetencije i usklađene nastavne planove, programe i metode, kako bi se poboljšala integracija mladih stručnjaka za ovu oblast na tržištu rada, a dugoročno i status profesije u EU. Trenutno 64 univerziteta širom EU ima ovu licencu i dio je EMT mreže⁵.

Drugi ključni faktor koji ističe Mandej je proliferacija konferencija, knjiga, i časopisa o prevođenju na mnogim jezicima. Dva naučna časopisa isključivo posvećena translatologiji koji imaju najdužu tradiciju objavljivanja u kontinuitetu su *Babel - International Journal of Translation*⁶ renomiranog izdavača John Benjamins (Holandija, izdaje se od 1955) i *Meta*⁷ (Kanada, izdaje se od 1955). Pored ovih, istaknuti časopisi u ovoj oblasti su i *Across Languages and Cultures*⁸ (Mađarska), *Perspectives – Studies in Translation Theory and Practice*⁹ (Danska), *Translation Studies*¹⁰ (Ujedinjeno Kraljevstvo), *Target*¹¹ (Holandija), *The Translator*¹² (Ujedinjeno Kraljevstvo), i drugi.

Treći ključni faktor koji spominje Mandej tiče se „opštih i analitičkih instrumenata kao što su antologije, baze podataka, enciklopedije, priručnika, uvoda“(Munday, 2016: 12). Posljednje decenije vidjele su velik porast u broju ovih publikacija, a tempo publikovanja ne jenjava. One uključuju publikacije poput *Introducing Translation Studies* (Munday 2001/2008/2012/2016), *The Routledge Encycloedia of Translation Studies* (Baker&Saldahna1998/2008), *Translation Studies* (Bassnett 1980/1991/2002), *A Companion to Translation Studies* (Bassnett&Gentzler 2007), *The Translation Studies Reader* (Venuti 2000/2004/2012), *Translation: An Advanced Resourcebook* (Hatim&Munday 2004), *Exploring*

³ <https://www.postgrad.com/courses/translation/europe/>, pristupljeno 6.12.2018. u 11.50 časova

⁴ <http://www.ts-doc.org/index436a.html>, pristupljeno 6.12.2018. u 12 časova

⁵ https://ec.europa.eu/info/resources-partners/european-masters-translation-emt/universities-and-programmes-emt-network_en#belgiquebelgi, pristupljeno 6.12.2018. u 12.15 časova

⁶ <https://benjamins.com/catalog/babel>

⁷ <https://www.erudit.org/en/journals/meta/>

⁸ <https://akademai.com/loi/084>

⁹ <https://www.tandfonline.com/loi/rmps20>

¹⁰ <https://www.tandfonline.com/loi/rtrs20>

¹¹ <https://benjamins.com/catalog/target>

¹² <https://www.tandfonline.com/loi/rtrn20>

Translation Theories (Pym 2010/2014), *Handbook of Translation Studies* (Gambier&van Doorslaer 2010) i mnoga druga izdanja.

Kada je riječ o regionu, posebno se mogu istaći izdanja kao što su *Uvod u teorije prevođenja* (Pavlović 2015) i *Translatologija u teoriji i praksi* (Kučiš 2016). Ajksela, Orero i Rovira-Esteva (Aixela, Orero, Rovira-Esteva) u svojoj studiji iz 2013. navode da je u proteklih 20 godina publikovano približno 40 000 izdanja iz oblasti translatologije, što bi značilo u prosjeku 2 000 na godišnjem nivou (prema (Zanettin, Saldanha & Harding 2015). Zanettin i ostali (Zanettin, Saldanha & Harding 2015) su sporveli bibliografsku studiju u kojoj su analizirali podatke o objavljenim radovima, disertacijama, monografijama i sl. koji se nalaze u onlajn bazi Translation Studies Abstracts (TSA) za period od 1997. do 2011. sa ciljem mapiranja translatološkog istraživačkog područja. Prema kategorizaciji koju su napravili (grafikon 1.0.), postoji 27 kategorija, među kojima prva tri mjesta zauzimaju radovi iz oblasti književnog prevođenja, teorije prevođenja, i međukulturnih studija. Za navedeni vremenski period, radovi iz oblasti korpusne translatologije zauzimaju sedmo, a audiovizuelnog prevođenja osmo mjesto.

Mandej kao posljednji ključni faktor koji je doprinio akademizaciji translatologije navodi osnivanje sve većeg broja međunarodnih organizacija kao što su European Society for Translation Studies¹³ (EST), European Association for Studies in Screen Translation¹⁴ (ESIST), International Federation of Translators¹⁵ (FIT), International Association of Conference Interpreters¹⁶ (AIIC), Conférence internationale permanente d'instituts universitaires de traducteurs et interprètes¹⁷(CIUTI), International Association of Translation and Intercultural Studies¹⁸ (IATIS), American Translation and Interpreting Studies Association¹⁹ (ATISA) i brojne druge međunarodne i organizacije na nacionalnom nivou. Treba spomenuti i sve veći broj translatoloških konferencija, kao i projekata koje finansira EU koji doprinose razvoju i sve čvršćenjem akademskom pozicioniranju translatologije kao mlade naučne discipline.

¹³ <http://www.est-translationstudies.org/>

¹⁴ <https://www.esist.org/>

¹⁵ <https://www.fit-ift.org/>

¹⁶ <https://aiic.net/>

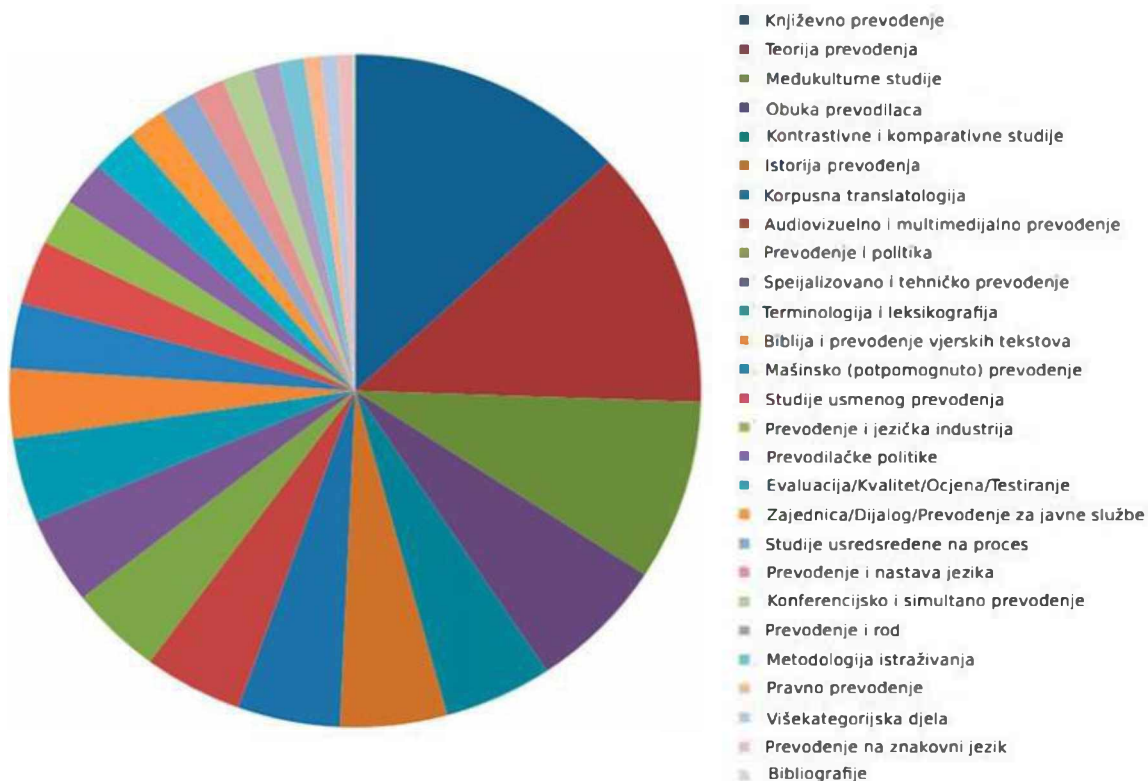
¹⁷ <https://www.ciuti.org/fr/>

¹⁸ <https://www.iatis.org/>

¹⁹ <http://www.atisa.org/>

Paradigma:	Ekvivalencija	Deskriptivna	Kritička	Funkcionalistička	Kognitivna	Lokalizacija
Srodne discipline:	Lingvistika i njene različite grane (kontrastivna analiza, semantika, sociolingvistika, pragmalingvistika, kognitivna lingvistika, analiza diskursa)	Sociologija, korpusna i računarska lingvistika, prirodne nauke	Studije kulture, studije roda, postkolonijalne studije, filozofija, nauka o književnosti	Sociologija, ekonomija, pedagogija	Kognitivne nauke, kognitivna lingvistika, psiholingvistika	Informatika, terminologija, ekonomija, sociologija
Fokus proučavanja:	Prevod kao tekst	Prevod kao društveno-kulturološki artefakt	Prevod kao društveno-kulturološki artefakt	Prevodilac kao stručnjak	Prevođenje kao proces	Prevođenje kao lokalizacija
Teme:	Nepodudarnost između jezičkih sistema, formalna korespondencija i prevodna ekvivalencija, vrste ekvivalencije, pomjeranja, postupci	Funkcija prevoda u kulturnom i književnom sistemu, međusobni odnosi prevoda i kulture, norme u prevođenju, moć, ideologija, patronat	Moć, ideologija, patronat, rod i prevod, kolonizacija i postkolonijalizam, prevodivost i neprevodivost	Status i uloga prevodilaca u društvu, profesionalizacija, obrazovanje prevodilaca, prevodilačke kompetencije, sistem akreditacija, prevodilačka etika	Teškoće i postignuća u proučavanju procesa prevođenja, faze procesa, problemi i rješenja, donošenje odluka, organizacija procesa, osiguranje kvaliteta procesa	Razvoj tehnologije i njen uticaj na prevodilačku praksu, vrste pomagala, terminologija, prevođenje audiovizuelnih tekstova

Tabela 1.0. Struktura translatologije i srodne discipline (prilagođeno prema Pavlović, 2015: 22)

Grafikon 1.0. Proporcionalna zastupljenost različitih translatoloških oblasti u TSA bazi (prema Zanettin, Saldanha & Harding 2015)

1.1.4. Teorijski modeli translatoloških istraživanja

Prema Čestermanu, model se može definisati kao konstrukt koji „na pojednostavljen način predstavlja ono za šta se vjeruje da su ključne odlike predmeta istraživanja“ (Chesterman, 2012: 108). Kao tipični primjeri modela u nauci koji predstavljaju neki aspekt stvarnosti mogu se uzeti model Sunčevog sistema, ili Mendeljejev periodni sistem elemenata. Međutim, za razliku od ovih, teorijski modeli „predstavljaju predmet svog istraživanja na apstraktniji način; često se temelje na pretpostavkama o tome kako je nešto strukturisano, ili na koji je način možda povezano sa drugim fenomenima“ (Williams & Chesterman, 2002: 48). Premda često nisu idealne reprezentacije, modeli predstavljaju korisne konceptualne alate koji za cilj imaju opis, objašnjenje i predikciju nekog fenomena. U translatologiji se najčešće teorijski modeli klasifikuju na *komparativne*, *procesne* i *kauzalne* (Williams & Chesterman, 2002).

U središtu *komparativnog modela* se nalazi prevod kao produkt te koncept ekvivalencije i korespondencije i predstavlja najraniji model translatoloških istraživanja koja su u početku uveliko bila pod uticajem kontrastivne analize (Catford 1965). Istraživanja su nastojala istražiti odnos između dva teksta, definisati prevodne ekvivalente i korespondente između izvornog (IT) i ciljnog teksta (CT), razne oblike pomjeranja (eng. shifts) na leksičkom ili gramatičkom nivou do kojih dolazi prilikom prevođenja, a kasnije i specifične odlike prevedenih tekstova u poređenju sa autentičnim tekstovima koji su nastali na ciljnom jeziku te definisati tzv. univerzalije u prevođenju (Popović 1970; Laviosa 1998) . Pojednostavljeno, ovaj model se često predstavlja kao

$$IT = CT$$

ili preciznije kao

$$IT \approx CT$$

gdje znak približne jednakosti ukazuje na odnos približne ekvivalencije tekstova na izvornom i ciljnom jeziku budući da je u prevođenju teško pričati o apsolutnoj jednakosti (Williams & Chesterman, 2002).

Procesni model posmatra prevođenje s aspekta procesa koji se odvija u datom vremenskom okviru i nastoji da rasvijetli proces donošenja odluka pri prevođenju, kao i kognitivnih i drugih faktora koji na njega utiču. Često se predstavlja na linearan način kao

$$P1 > Por1 > R1/P2 > Por2 > R2$$

gdje pošiljalac (P1) šalje poruku (Por1) prvom recipijentu (R1) koji je, u ovom slučaju, prevodilac i koji prevođenjem postaje drugi pošiljalac (P2) koji šalje drugu poruku (Por2) ciljnom recipijentu (R2). Naravno, u ovom modelu se podrazumijeva da postoji određena vrsta ekvivalencije između poruke na izvornom i ciljnom jeziku (Por1 i Por2). Karakterističan primjer primjene ovog modela predstavlja rad Judžina Najde (Nida 1964) koji je proces prevođenja podijelio na tri faze: fazu analize semantičkih komponenata izvornika, fazu transfera, i fazu restrukturisanja poruke, gdje je za njega posebno bilo važno da prevod ostvari dinamičku ekvivalenciju, tj. da kod ciljnog recipijenta postigne isti efekat koji je imao kod recipijenata istog teksta na izvornom jeziku. U posljednje vrijeme istraživanja su pomjerila svoj fokus sa linearnog

na iterativno posmatranje procesa prevođenja (v. 3. poglavlje i naročito rad Suojanen, Koskinen & Tuominen 2015). Takođe, istraživanja sa fokusom na kognitivnim aspektima procesa prevođenja su preuzela psihološki model „crne kutije“ koji je predstavljen kao

ulaz > crna kutija > izlaz

kod kojih se korišćenjem protokola razmišljanja naglas (eng. think-aloud protocols), okulografa (eng. eye-tracker) i sl. nastoji rasvijetliti proces donošenja odluka i razumjeti šta se u toku procesa prevođenja dešava u „crnoj kutiji“, odnosno umu prevodioca (Hvelplund 2017).

Kauzalni model u svom središtu imaju rasvjetljavanje uzročno-posljedničnih veza koje se odnose na faktore koji utiču da prevod kao produkt poprimi određenu formu, kao i na uticaj koji sami prevodi mogu imati te se često predstavlja na sljedeći način:

Uzrok > Prevod > Efekat

Uzroci se često tiču uticaja socio-kulturnog konteksta, ideologije, jezičke ili prevodilačke politike, prevodilačke kulture, tradicije, normi, radnih uslova, ekonomskih faktora, prevodilačkih kompetencija, vrste teksta i brojnih drugih kontekstualnih varijabli koje utiču na prevodilačke odluke i rad. Sa druge strane, model se bavi i uticajem koje prevodi imaju na pojedinca, kulturu, i društvo u cjelini. Kao što primjećuje Česterman, dok komparativni i procesni model suštinski odgovaraju na pitanje „šta“ i „kada“, kauzalni model odgovara na pitanje „zašto“ (Williams & Chesterman 2002). Ovom modelu je blizak Najdin koncept dinamičke ekvivalencije (Nida 1964), Fermerova teorija skoposa (v. 3. poglavlje ovog rada, Vermeer 1996), Even-Zoharova teorija polisistema (v. 3. poglavlje ovog rada, Even-Zohar 1978/2000), Turijeva teorija normi (Toury 1978/2000) i brojna druga istraživanja.

1.2. Audiovizuelno prevođenje

U narednom dijelu ćemo detaljnije osmotriti područje audiovizuelnog prevođenja, šta ga čini specifičnim u translatološkim studijama i prevodilačkoj praksi, kakvi su teorijsko-metodološki pristupi njegovom izučavanju.

1.2.1. Pojam, specifičnost i značaj

Audiovizuelno prevođenje (AVP) je posebna grana unutar translatologije koja se odnosi na interlingvalno, intralingvalno ili intersemiotičko prevođenje filmova, dokumentaraca, pozorišnih komada, opera, video igara, hipertekstova, sadržaja na internetu i sl. gdje verbalna komponenta često zavisi od vizuelne i akustične.

Ono što AVP razlikuje od ostalih vidova prevođenja i čini jedinstvenim jesu vrsta teksta koji se prevodi, kao i izazovi i ograničenja koji nameću specifični modaliteti upotrebe tih tekstova. Za razliku od mnogih drugih tipova teksta, audiovizuelni tekstovi su polisemiotičke prirode. To znači da se značenje formira kroz sinergiju različitih kodova koji uključuju vizuelnu i akustičnu komponentu. Kjaro (Chiaro 2009) zapaža da se kompleksna vizuelna komponenta može sastojati iz neverbalnih i verbalnih elemenata. Neverbalni elementi uključuju scenu, pokrete tijela, kostime, dok verbalni uključuju natpise, reklame, pisane poruke, itd. Akustična komponenta se također sastoji iz verbalnog i neverbalnog elementa. Verbalni elementi mogu da uključuju dijaloge, pjesme, itd. Dok neverbalna uključuje pozadinsku muziku, zvučne efekte, buku, kao i druge paralingvističke elemente (tabela 1.2.). Budući da prevodilac mora dešifrovati značenje na različitim nivoima, jasno je da bi prevođenje samo lingvističke komponente bez uzimanja u obzir drugih semiotičkih aspekata nekog audiovizuelnog teksta rezultiralo neuspješnom komunikacijskom medijacijom. Stoga je neophodno uzeti u obzir kompletnu audiovizuelnu situaciju, u šta spadaju i odnosi koji su formirani između likova, scena, verbalne strategije, ukratko, svu semiotičku kompleksnost kako bi se osigurao „uspješan trostruki brak između riječi, akustike i kinetičke informacije“ (Diaz Cintas, 2009: 9). Recimo, često pozadinska muzika, izrazi lica, intonacija, mogu ukazati da li određeni iskaz treba prevesti sa elementima humora, sarkazma, ironije i sl. Jasno je da su u fokusu AVP-a multimedijalni i multimodalni tekstovi čija sve veća zastupljenost i raširenost u društvu doprinosi brzom rastu ove grane prevođenja.

	VIZUELNI KOD	AKUSTIČKI KOD
NEVERBALNI SADRŽAJ	scena, rasvjeta, kostimi, oprema, gestovi, izrazi lica, pokreti tijela, i sl.	muzika, pozadinska buka, zvučni efekti, smijeh, plač, zvuk disanja, kašalj, i sl.
VERBALNI SADRŽAJ	natpisi na ulicama, u prodavnicama, naslovi u novinama, pisma, bilješke, i sl.	dijalozi, pjesme, i sl.

Slika 1.2. Polisemiotička priroda audiovizuelnog teksta (prema Chiaro, 2009: 143)

Istorijat audiovizuelnog prevođenja se može pratiti sve od ere nijemih filmova koji su prikazivani sa intertitlovima, kratkim tekstovima koji su umetani između sekvenci filma. Sam naziv, *audiovizuelno prevođenje*, se može posmatrati kao krovni termin koji pokriva ono što je u nekim teorijama prevođenja i u raznim etapama razvoja filma, digitalizacije i komercijalizacije televizijskih i internet sadržaja opisivano raznim terminološkim odrednicama kao što su *filmsko prevođenje*, *prevođenje za medije*, *multimedijalno prevođenje* i dr. (Snell-Hornby 1988/1995; Eguíluz i dr. 1994; Gambier & Gottlieb 2001). Ranije, neki izučavaoci su određene oblike AVP-a, kao što je recimo filmsko prevođenje, čak svrstavali i u književno prevođenje (Perez Gonzales 2009).

Procjenjuje se da se u EU TV gleda 3 sata dnevno, i da gledanje titlovanog filma od 90 minuta je jednako čitanju romana od 200 stranica svakog mjeseca (Gambier 2009). Ukoliko se uzmu u obzir i druge forme televizijskog sadržaja poput serija, emisija uživo, izvještavanja vijesti, dokumentaraca, rijaliti programa, sadržaja na internetu i audiovizuelnih materijala koji su dostupni putem telefona, tableta i sl., jasno je da je danas većina ljudi značajno više izložena audiovizuelnim tekstovima nego bilo kojoj drugoj vrsti teksta. Nadalje, naučne studije su već ukazale na uticaj koji različiti modaliteti AVP-a mogu imati na percepciju strane kulture (Nikolić 2011). Sve ovo čini audiovizuelne tekstove i AVP snažnom alatom za diseminaciju poruka,

konstrukciju ili dekonstrukciju kulturoloških ili društvenih stereotipa, olakšavanje međukulturne komunikacije i senzitiviteta, promovisanje ideologija, oblikovanje stavova, osnaživanje društvene kohezije, inkluziju manjina i marginalizovanih grupa, obrazovanje, nastavu stranih jezika, jezičke promjene, i sl. (Díaz Cintas 2009).

1.2.2. Modaliteti AVP-a

Postoji više načina klasifikacije različitih modaliteta koji se koriste u AVP-u (Chaume 2004; Gambier 2004; Díaz Cintas 2001; Chaves 2000). U ovom radu ćemo predstaviti klasifikaciju koju je načinio Perez Gonzales (2014) koji pravi podjelu na tri osnovna modaliteta:

1. Titlovanje
2. Rivoising
3. Asistivni modaliteti

1.2.2.1. Titlovanje

Pod titlovanjem se podrazumijeva interlingvalno ili intralingvalno prevođenje govora, dijaloga, naracije i sl., koje uključuje transfer od usmenog ka pismenom kodu. Zbog specifičnosti ovog modaliteta, često se opisuje kao „vulnerabilni modalitet“ (Díaz Cintas & Remael, 2007: 57). Za razliku od ostalih vidova prevođenja, ciljni čitaoci, odnosno gledaoci, su istovremeno izloženi izvornom i ciljnom tekstu. Zbog ovoga, češće su podložni negativnim ocjenama od strane gledalaca koji razumiju izvorni jezik, što može uticati na prevodilačke odluke. Još jedan faktor koji doprinosi vulnerabilnosti su prostorna i vremenska ograničenja. Ova ograničenja su posljedica neophodne sinhronije titlova sa ostalim kodovima (zvuk, slika). U idealnim uslovima, titlovi treba da se pojave baš u trenutku kad protagonista počne da govori, a da nestane u trenutku kada se završi obraćanje. Ovo je otežano u situacijama većeg stepena gustine dijaloga kada u kratkom vremenskom intervalu protagonisti izgovaraju više rečenica. U zavisnosti od situacije i namjene (da li je za kućno prikazivanje ili bioskop), titlovi se obično sastoje iz 32 – 41 karaktera po redu sa najviše dva reda, i najdužim preporučenim vremenom pojavljivanja od 6 sekundi (Díaz Cintas & Remael 2007). Tako će prosječan gledalac imati dovoljno vremena da pročita, obradi informaciju i prati dešavanje.

Nadalje, za razliku od sinhronizacije i drugih modaliteta koje ćemo kasnije spomenuti a koji predstavljaju primjer izosemiotičkog prevođenja (pri prevođenju se koristi isti semiotički

kanal kao kod izvornika, u ovom slučaju akustični), titlovanje je oblik dijasemiotičkog prevođenja (pri prevođenju se koristi drugačiji semiotički kanal za razliku od izvornika, u ovom slučaju akustični u izvorniku, a vizuelni u ciljnom tekstu) (Gottlieb 2005). Ova semiotička promjena, pored već pomenutih tehničkih ograničenja, nameće potrebu za korišćenjem omisije kao legitimne prevodilačke tehnike, kao i leksičke kondenzacije. Prema istraživanjima, budući da je potrebno više vremena za čitanje nego izgovaranje određenih sekvenci teksta, titlovani tekst je obično kraći od izvorne usmene verzije od 40% do 75% kako bi gledaoci imali dovoljno vremena da pročitaju titlove i gledaju film, a pri tom i uživaju u iskustvu (Antonini 2005). Dok bi se u nekim drugim vidovima prevođenja neke od ovih tehnika smatrale nepoželjnim ili čak pogrešnim, kod titlovanja se u određenim situacijama smatraju nužnim i poželjnim. Međutim, treba napomenuti i da sve navedeno bi moglo da ima posljedice po karakterizaciju likova i njihovu percepciju kod gledalaca koja bi mogla biti drugačija od intencije režisera. Zbog toga su neki izučavaoci sugerisali potrebu za nadzorom nad procesom prevođenja od strane autora specifičnog audiovizuelnog teksta što se, u uslovima svjetskog tržišta, čini gotovo neizvodljivim (Perez-Gonzales 2014).

U zavisnosti od načina prikazivanja, titlovi se mogu podijeliti na otvorene i zatvorene. Otvoreni titlovi se ne mogu isključiti ili na bilo koji način kontrolisati od strane korisnika (kao što je to, recimo, slučaj sa bioskopskim prikazivanjima). Sa druge strane, zatvoreni titlovi su opcioni, tj. sami korisnici ih mogu uključiti ili isključiti, kao i izabrati jezik (ovo je, recimo, slučaj sa određenim pretplatničkim kanalima kablovske televizije, DVD izdanjima, i sl.) (Munday 2009). Posebnu vrstu titlova predstavljaju titlovi za pozorište i operu (engl. surtitling) koji su sve češća pojava u svjetskim pozorištima i velikim operskim kućama. Obično se sastoje iz jednog reda i mogu se prikazati iznad ili ispod scene, ili, pak, iza naslona sjedišta kako bi osobe koje sjede iza njih mogli da prate. Budući da način i tempo izvođenja opere ili predstave može varirati, vremenski okvir prikazivanja titlova najčešće nije unaprijed zadat, već se prikazuju u realnom vremenu.

Kao jedan od oblika AVP-a sa najdužom tradicijom koja je proistekla iz intertitlova kod nijemih filmova, praksa titlovanja je uređena nizom kodeksa i pravila dobre prakse među kojima se ističu: *Smjernice za standarde u titlovanju Regulatorne agencije za komunikaciju Ujedinjenog kraljevstva* (ICT Guidance on Standards for Subtitling), *Pravila dobre prakse u titlovanju* (Code

of Good Subtitling Practice), kao i *Predlog mjera za standardizaciju titlovanja u Evropi* (A Proposed Set of Subtitling Standards in Europe) (Karamitroglou 1998).

Brz razvoj digitalnih tehnologija, kao i pojava novih načina distribucije i korišćenja audiovizuelnih proizvoda doveo je do pojave i novih praksi u ovom segmentu prevodilačke industrije. Takva je, recimo, i pojava tzv. fansabinga (fansubbing), odnosno titlovanja koje izvršava čitava mreža fanova određenih žanrova, ili specifičnih serijala (recimo, japanski anime serijali crtanih filmova sa karakterističnom stilizacijom likova i pozadine) koji su dostupni na internetu, a nastoje da popune rupe u kvalitetu komercijalnih titlova i tako pruže autentičnije iskustvo ostalim fanovima istog žanra. S obzirom da ova praksa često podrazumijeva kršenje autorskih prava i korišćenje piratskih verzija, ovo svakako predstavlja jednu kontroverznu pojavu koja često daje prevode lošeg kvaliteta. Još jedna posljedica rapidnog napretka tehnologije je i pojava 3D titlova koji za razliku od standardnih 2D titlova koji koriste x i y osu, koriste i z osu, te stvaraju 3D efekat koji je dostupan kod nekih 3D izdanja filmova.

1.2.2.2. Rivoising

Rivoising (engl. revoicing) predstavlja opšti termin koji pokriva više različitih usmenih metoda AVP-a. Ove metode Perez Gonzales dijeli na potpuni rivoising u šta spadaju sinhronizacija i naracija, i parcijalni rivoising koji uključuje vois-over, slobodan komentar, i simultano prevodenje (Perez-Gonzales 2014).

Sinhronizacija (engl. dubbing) je proces zamjene izvorne govorne poruke snimljenim prevodom koji ima funkciju njenog ekvivalenta i gdje se nastoje pratiti, što je preciznije moguće, pokreti usana, kao i vremenski okvir izvornog dijaloga. Tipičan pristup procesu sinhronizacije uključuje četiri osnovna koraka (Chiaro 2009). Prvi korak uključuje prevod izvornog teksta koji u ovoj fazi najčešće bude doslovniji (riječ za riječ). Drugi korak uključuje adaptaciju, odnosno prilagođavanje prevedenog teksta kako bi zvučao prirodnije u ciljnom jeziku i kao takav mogao da se sinhronizuje sa pokretom usana i izrazima lica glumaca. U ovoj fazi, prevod je obično slobodniji. Treći korak uključuje dodjeljivanje prevedenog teksta glumcima koji će da posude glas i tumače uloge, a nakon toga i snimanje. Ovo je vrlo kompleksan korak budući da je neophodno uzeti u obzir više faktora kao što su boja glasa koja utiče na odabir glumaca budući da treba što je moguće više da odgovara boji glasa izvornog glumca, zatim je neophodno uzeti u obzir i emotivnu komponentu svakog iskaza, i sl. U nekim evropskim zemljama je praksa da

poznate glumce tumači uvijek isti glumac ili glumica. Takav je, recimo, slučaj sa filmovima u kojima igra Kejt Vinslet, a čije uloge u najvećem broju slučajeva u Italiji tumači Kjara Kolicci (Chiara Colizzi), ili sa Vudijem Alenom koga tumači Oreste Lionelo (Oreste Lionello).

Naracija predstavlja potpuni oblik rivoisinga koji se sastoji iz čitanja prevednog teksta od strane naratora. Od sinhronizacije se razlikuje po tome što gledaoci ne vide naratora na ekranu, već samo čuju njegov glas. Ovo je tipičan postupak koji se, zajedno sa drugim modalitetima AVP-a kao što je vois-over ili titlovanje, koristi kod dokumentaraca, putopisnih reportaža, i sl.

Vois-over (engl. voice-over) predstavlja parcijalni oblik rivoisinga gdje se simultano emutuju dva kanala zvučnog zapisa, izvorni i prevod. Najčešće je slučaj da se govor izvornog naratora čuje nekoliko sekundi, nakon čega počinje prevod dok se u pozadini još uvijek nejasno čuje izvorni narator. Prevod se obično čuje do posljednjih nekoliko sekundi govora, kada se opet pojačava zvuk izvornog govornika. Premda se ovi kratki isječci izvornog govora koji nisu pokriveni prevodom, poznatiji kao zvučni citati (engl. sound bite), najčešće javljaju na početku i na kraju određenog govora, intervjua i sl., ponekad se stišavanjem prevoda mogu istaći sa ciljem da se naročito naglasi određena tačka ili poruka, i da joj se da na značaju. Kako sinhronizacija sa pokretom usana izvornih govornika nije od suštinske važnosti, vois-over se često koristi kod prevođenja dokumentaraca, intervjua, i sl. Ono je, takođe, znatno jeftinije od sinhronizacije te se u mnogim zemljama, kakva je i Crna Gora, znatno više koristi.

Slobodan komentar (engl. free commentary) je tehnika rivoisinga koja se često koristi pri prenosu događaja kao što su dodjela nagrada, kongresa, festivali, sportskih manifestacija i sl. Predstavlja adaptaciju izvorne poruke koja je namijenjena novoj publici, a koja uključuje brojne komentare, pokašnjenja, redukcije, ekspanzije i sl. (Perez-Gonzales 2014). Budući da je spontanost karakteristika ovog modaliteta, prevođenje za cilj nema vjernost pri prenošenju izvorne poruke.

Simultano prevođenje (engl. simultaneous interpreting) u kontekstu AVP-a se odnosi na tehniku rivoisinga koja je naročito karakteristična za određene filmske festivale gdje zbog finansijskih ili vremenskih ograničenja nije moguće koristiti druge oblike rivoisinga. Ovdje prevodilac simultano prevodi film ili dokumentarac pri čemu jedna osoba to radi za sve uloge. Obično je u takvim uslovima nemoguće ostvariti sinhronizaciju sa pokretima usana glumaca na

velikom platnu, a, za razliku od *vois-overa*, prevodilac često ne dobije unaprijed tekst koji će prevoditi, i prevođenje nije unaprijed snimljeno, već se obavlja na licu mjesta. Sličan način prevođenja se može koristiti i kod televizijskih emisija koje se emituju bilo uživo, bilo kao snimak, naročito kada su sagovornici stranci, a prevod se ne dodaje u fazi postprodukcije, već se istovremeno snima sa izlaganjem gostiju.

1.2.2.3. Asistivni modaliteti

Asistivni oblici AVP-a su relativno novi modaliteti koji uključuju djelimično ili potpuno intersemiotičko, inteligvalno ili intralingvalno prevođenje koje ima za cilj olakšavanje pristupa informacijama ili zabave osobama sa senzornim oštećenjima. Najčešće vrste ovog modaliteta su titlovanje za osobe sa oštećenim sluhom, audio deskripcija i prevođenje na znakovni jezik.

Ekspanzija ovih modaliteta naročito je zapažena nakon donošenja relevantne legislative na lokalnom i međunarodnom nivou. Tako, recimo, na nivou Evropske unije, ova oblast je regulisana *Direktivom o audiovizuelnim medijskim uslugama*²⁰ koja u Glavi III, čl. 7 navodi:

„Države članice podstiču pružaoce medijske usluge u njihovoj nadležnosti da osiguraju da svoje usluge postupno učine dostupnim licima sa oštećenjem sluha ili vida.“

Nadalje, u čl. 46 stoji:

„Pravo osoba s invaliditetom i starijih osoba da učestvuju i budu uključeni u društveni i kulturni život Unije neraskidivo je povezano sa pružanjem dostupnih audiovizuelnih medijskih usluga. Sredstva za postizanje dostupnosti uključuju, ali nisu ograničena na, znakovni jezik, titlovanje, zvučni opis i lako razumljiv meni za pretraživanje.“

U januaru 2011., EU je i formalno ratifikovala *Konvenciju UN-a o pravima osoba sa invaliditetom* koja uključuje pravo pristupa televizijskim programima u odgovarajućim formatima.

Titlovanje za osobe sa oštećenim sluhom pored verbalne komponente, tj. interlingvalnog ili intralingvalnog prevoda govora, uključuje i dodatne paralingvističke informacije, odnosno sve šumove i glasove koji nisu dio govora kao što su kucanje na vrata, viku u pozadini, cvrkut ptica i

²⁰ Prevod teksta preuzet sa: www.ardcg.org, pristupljeno: 12. 10. 2014.

sl., a na koje se ukazuje u titlovima. Ovakav transfer i opis zvukova se obično obavlja uz poštovanje određenih konvencija po pitanju boje, pozicioniranja i sl. U posljednje vrijeme, nerijetka je i praksa titlovanja u realnom vremenu (engl. real-time subtitling) za osobe sa oštećenim sluhom gdje prevodilac, dok sluša izvornu poruku, usmeno je prevodi izgovarajući i znake interpunkcije dok softver za prepoznavanje glasa to transformiše u titlove koji se pojavljuju na ekranu u najkraćem mogućem roku. Ovaj modalitet je opcion na mnogim DVD izadnjima, kao i na teletekst stranicama. U posljednje vrijeme, dosta pažnje se poklanja studijama specifičnosti ovog modaliteta. Jedan interesantan aspekt uključuje upotrebu smajlija i emotikona koji pružanju paralingvističku informaciju koju, sa jedne strane, gledaoci mogu lako interpretirati, a sa druge, doprinose ekonomičnosti i kratkoći trajanja titlova.

Audio deskripcija (AD) je namjenjena osobama sa oštećenim vidom. Sastoji se iz naracije, tj. usmenog opisa vizuelnih elemenata kao što su položaj tijela, odjeća, i sl., koji su važni za razumijevanje izvorne poruke. AD može biti intralingvistička i interlingvistička. Intralingvistička AD se dodaje izvornom zvučnom kanalu, dok se interlingvistička dodaje sinhronizovanoj verziji. Obje uključuju semiotički transfer.

Prevođenje na znakovni jezik je intersemiotička vrsta asistivnog modaliteta AVP-a koja je namjenjena osobama sa oštećenim sluhom. Kao što je to slučaj i sa titlovanjem za osobe sa oštećenim sluhom, i ovdje se izvorna poruka „sluša“ očima dok se prevodi na znakovni jezik. Pored televizijskih emisija koje najčešće uključuju vijesti, sve češće se internet sadržaji, čak i dramske predstave prevode na znakovni jezik.

Kao što je već spomenuto, postoje različiti načini klasifikacije svih modaliteta kod AVP-a. Budući da ova oblast doživljava brzu ekspanziju, a modaliteti ne predstavljaju zatvorenu grupu, može se očekivati da će se vremenom pojaviti kako novi modaliteti, tako i novi načini podjele i grupisanja istih. Međutim, vjerujemo da pregled koji je ovdje dat na osnovu Perez-Gonzalesove klasifikacije (vidi Tabelu 1.3) vjerno oslikava stanje i najznačajnije modalitete koji su prisutni u AVP-u nakon jednog vijeka prakse prevođenja audiovizuelnih tekstova.

Tabela 1.1. Pregled modaliteta AVP-a (prema klasifikaciji Perez-Gonzalez 2014)

TITLOVANJE	Otvoreni titlovi (obavezni) Zatvoreni titlovi (opcion)
RIVOISING	Potpuni • Sinhronizacija • Naracija Parcijalni • Vois-over • Slobodan komentar • Simultano prevođenje
ASISTIVNI	Titlovanje za osobe sa oštećenim sluhom Audio deskripcija Prevođenje na znakovni jezik

1.2.3. Akademizacija i struktura studija AVP-a

Prve studije koje se bave AVP-om javljaju se još prije konstituisanja translatologije kao akademske discipline. Među prvima je bila studija Simona Laks iz 1957. koja se bavila pitanjima tehnike i estetike titlovanja (Laks 1957). Nedugo nakon toga u posebnom izdanju časopisa *Babel* pod nazivom *Cinéma et traduction* iz 1960. (v. odjeljak 1.1.3) objavljeni su i prvi radovi koji su se bavili jezikom sinhronizacije (Rowe 1960). Specifičnosti audiovizuelnog u odnosu na druge vrste tekstova su istaknute u taksonomiji koju je predstavila Raisova a koja je ovu vrstu teksta svrstala u posebno kategoriju koju je nazvala „audiomedijalni tekstovi“ (Reiss 1971). Ubrzan proces digitalizacije i rast značaja i uticaja audiovizuelnih tekstova i AVP-a doveo je povećanja interesovanja istraživača i praktičara za ovu oblast. Tako se tokom 1990-ih po prvi put audiovizuelno prevođenje uvodi kao dio nastavnog plana za obuku prevodilaca, što je ubrzalo proces akademizacije i institucionalizacije AVP-a (Perez-Gonzales 2014). Danas se teorijska i praktična obuka iz AVP-a na dodiplomskim i postdiplomskim studijama može dobiti na brojnim univerzitetima širom Evrope kao što su: Univerzitet u Varšavi, u Dablinu, u

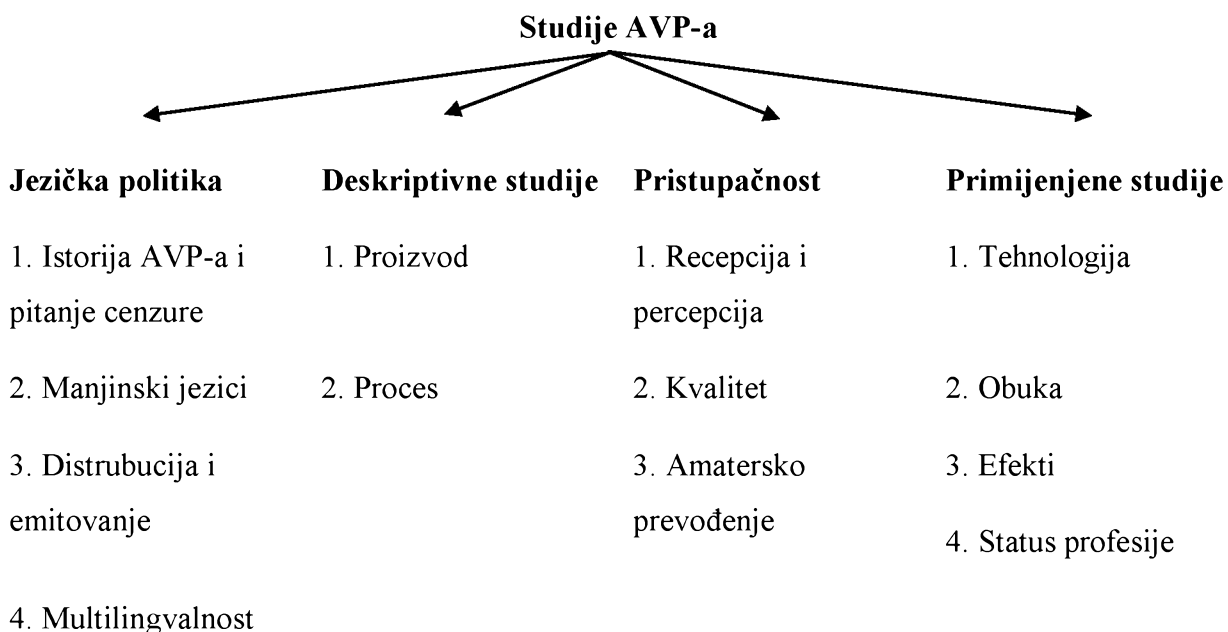
Antverpenu, u Granadi, Turkuu, Helsinkiju, Barseloni, Stokholmu, Mastrihtu, Gentu, itd., te u Ujedinjenom kraljevstvu univerziteti u Mančesteru, Lids, Reohampton, i dr. (Díaz Cintas & Orero 2014). Kada je riječ o regionu, obuka iz audiovizuelnog prevođenja se može dobiti na Univerzitetu u Beogradu, Univerzitetu u Novom Sadu, Univerzitetu u Osijeku, Univerzitetu u Mariboru, Univerzitetu u Ljubljani.

Studije AVP-a su doživjele brz rast tako da danas imaju toliko razvijene „sopstvene teorijske i metodološke pristupe da bi se moglo raći da imaju status zasebne naučne oblasti“ unutar translatologije (Díaz Cintas, 2009: 7). Pored gore navedenog, ovome su doprinijele i brojne naučne konferencije posvećene audiovizuelnom prevođenju²¹, kao i sve veći broj doktorskih disertacija i publikovanje naučnih radova u referentnim lingvističkim i translatološkim časopisima, te monografija posvećenih ovoj oblasti. Među istaknutijim publikacijama monografskog tipa su *Audiovisual Translation: Theories, Methods and Issues* (Perez-Gonzales 2014), *Audiovisual Translation: Subtitling* (Díaz Cintas & Remael 2007), *New Trends in Audiovisual Translation* (Díaz Cintas 2009), *Areas and Methods of Audiovisual Translation Research* (Bogucki 2013), *Audiovisual Translation: Language Transfer on Screen* (Díaz Cintas & Anderman 2009), *The Didactics of Audiovisual Translation* (Díaz Cintas 2008), *Audiovisual Translation: Dubbing* (Chaume 2014), *Routledge Handbook of Audiovisual Translation* (Pérez-González 2019) i druge. Na nivou EU postoji i *Evropsko udruženje za izučavanje audiovizuelnog prevođenja* (ESIST), u čijem izdanju je nedavno izašao i inauguralni broj naučnog časopisa *Journal of Audiovisual Translation* koji je isključivo posvećen audiovizuelnom prevođenju.

Oslanjajući se na istraživanja koja su sprovedena u AVP-u u protekle tri decenije, Di Điovani i Gambjer su sačinili mapu onoga što bi se moglo smatrati strukturom studija AVP-a (slika 1.3) prema kojoj se studije mogu grupisati u četiri osnovne kategorije: jezička politika, deskriptivne studije, pristupačnost, i primijenjene studije (Di Giovanni & Gambier 2018). AVP studije koje su kategorisane pod „jezička politika“ uključuju studije koje AVP-u prilaze sa istorijske, političke, ekonomske ili komercijalne perspektive. Deskriptivne studije AVP-a se bave lingvističkim, pragmatičkim, kognitivnim, imagološkim i drugim studijama, pitanjem normi,

²¹ Neke od recentnijih su: *Media for All* (2007, 2009, 2011, 2013, 2015), *Linguistic and Cultural Representation in Audiovisual Translation* (2016), *Languages and the Media* (2018), *Intermedia International Conference on Audiovisual Translation* (2017), *Congresso Hispanoamericano de Traducción Audiovisual* (2018).

prevodilačkih strategija, konvencija, kao i studijama slučaja. Pristupačnost se u njihovoj kategorizaciji ne odnosi samo na osobe sa senzornim oštećenjima, već se odnose na sve vrste recipijenata te faktora koji su neophodni za uspješni i efikasni transfer poruke tim grupama. Studije koje su pod ovom kategorijom bave se recepcijom, percepcijom, kvalitetom, socio-kulturološkim i drugim aspektima AVP-a. Primijenjene studije bave se tehničkim, profesionalnim, pravnim i obrazovnim aspektima AVP-a.

Slika 1.3. Struktura studija AVP-a (Di Giovanni & Gambier, 2018:9)

Brojni su i projekti koje je finansirala EU a koji su posvećeni različitim modalitetima AVP-a. Neki od tih projekata su: DTV4ALL²² (Digital Television for All), HBB4ALL²³ (Hybrid Broadcast Broadband for All), SUMAT²⁴ (Subtitling by Machine Translation), UMAQ²⁵ (Understanding Media Accessibility Quality), ILSA²⁶ (Interlingual Live Subtitling for Access) i mnogi drugi.

²² <http://www.psp-dtv4all.org/>, pristupljeno 25.12.2018. u 19 časova.

²³ <http://pagines.uab.cat/hbb4all/>, pristupljeno 25.12.2018. u 19.10 časova.

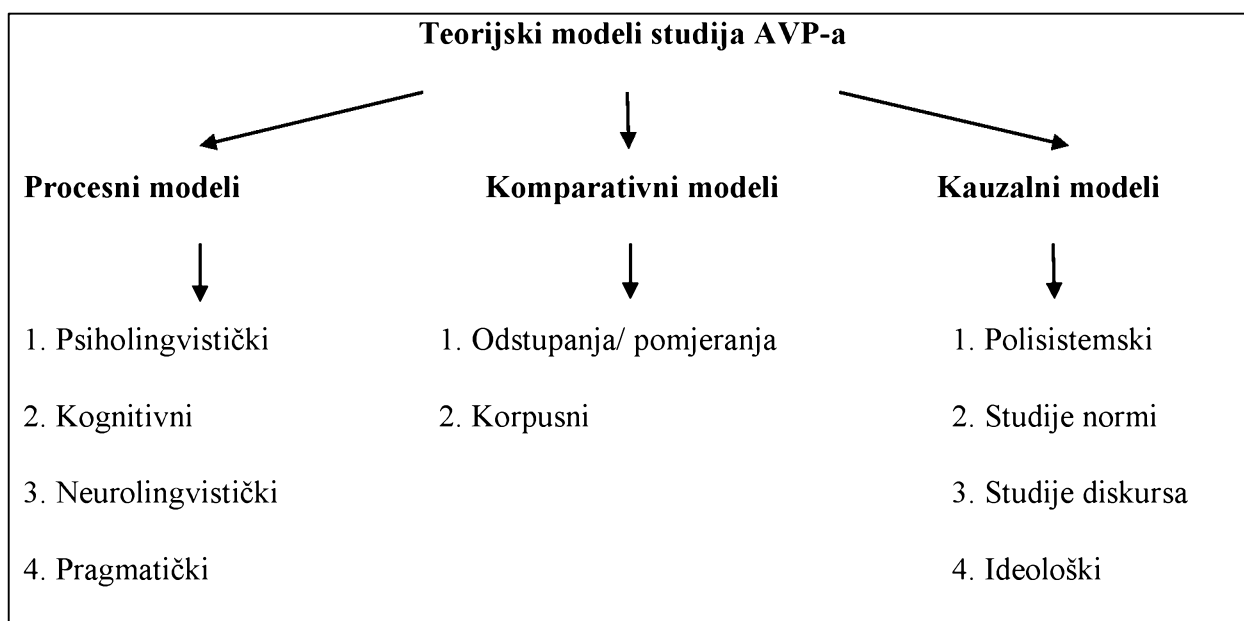
²⁴ <http://www.fp7-sumat-project.eu/index.html>, pristupljeno 25.12.2018. u 19.15 časova.

²⁵ <http://pagines.uab.cat/umaq/>, pristupljeno 25.12.2018. u 19.20 časova.

²⁶ <http://www.ilsaproject.eu/>, pristupljeno 25.12.2018. u 19.25 časova.

1.2.4. Teorijsko-metodološki pristupi izučavanju AVP-a

Oslanjajući se na Čestermanov rad (Williams & Chesterman 2002), Perez-Gonzales, čiju klasifikaciju ćemo ovdje predstaviti, dijeli translatološke modele AVP-a na **procesne**, **komparativne** i **kauzalne** (Perez-Gonzales 2014). U zavisnosti od discipline iz koje su preuzeti metodološki pristupi i alati, ovi se dalje mogu podijeliti na podmodele čiji ćemo kratak pregled dati u ovom odjeljku (slica 1.4). Kratak predgled ovih potkategorija sa ilustrativnim studijama koje se mogu naći kod Perez-Gonzalesa ćemo dati u nastavku. Cilj procesnih modela je objasniti šta se dešava u umu prevodioca i kako teku različite faze procesa prevođenja. Komparativni modeli nastoje da opišu prevode kao proizvode naročito u pogledu odnosa korespondencije između izvornog i ciljnog teksta. Kauzalni modeli se bave analizom faktora koji utiču na to kako će prevod izgledati, odnosno na odluke koje prevodilac donosi, te kako, sa druge strane, prevodi utiču na pojedinca ili društvo.

Slika 1.4. Teorijski modeli studija AVP-a (Perez-Gonzales 2014)

Prema Perez-Gonzalesu, **procesni modeli** se mogu podijeliti na studije koje koriste *psiholingvistički*, *kognitivni*, *neurolingvistički* i *pragmatički pristup* (Perez-Gonzales 2014). *Psiholingvistički procesni modeli* koriste metodološke postupke koji su nastali u psiholingvistici i studijama obrade informacija kako bi opisali proces prevođenja. Tako, recimo, budući da način segmentiranja titlova utiče na brzinu obrade informacija kod gledalaca te mogućnost neometanog praćenja radnje, istraživanje Karamitroglua sa sintaksičkim parsiranjem titlova i okulografska

studija Radžendrana i ostalih su pokazala da titlove treba segmentirati na najvišem mogućem sintaksičkom čvorištu (u idealnim uslovima to je rečenica ili klauza, dok bi najniži preporučljivi bio nivo fraze/sintagme) budući da što je čvor viši to je semantički sadržaj potpuniji, a to omogućava bržu i bolju obradu informacije i praćenje radnje (Karamitroglou 1998; Rajendran i drugi 2013). *Kognitivni procesni modeli* u istraživanjima koriste teorijske okvire kognitivne lingvistike i česti su u studijama asistivnih modaliteta AVP-a. Tako, recimo, Vandele u svom istraživanju o audiodeskripciji nastoji identifikovati one elemente diskursa koji su nosioci narativa te kako oni utiču na proces kognitivnih konstrukcija mentalnih slika kod osoba koji nemaju oštećenje vida sa ciljem postizanja narativne ekvivalencije pri verbalizaciji filmskih scena koje stvaraju prevodioci pri audiodeskripciji za slijepu i slabovidne osobe (Vandaele 2012). *Neurolingvistički procesni modeli* su takođe česti kod studija koje se bave asistivnim modalitetima. Jedna od istaknutijih je studija koju su sprovedi Vilarova i ostali (Vilaro i drugi 2012) nastojala je istražiti uticaj različitih zvučnih stimulusa na razumijevanje i percepciju audiovizuelnih tekstova pri audiodeskripciji čiji nalazi imaju značajne implikacije za prevodioce pri odabiru elemenata koje će verbalizovati. Studije u kojima se koriste *pragmatički procesni modeli* se bave pitanjem indirektnog značenja, odnosno implikatura, kao jednim od centralnih elemenata za razumijevanje i uživanje u filmskom dijalogu koji nastaje sinergijom govora i neverbalnih elemenata. Tako Desila u svojoj studiji interlingvalnog titlovanja se oslanja na teoriju relevantnosti (Sperber & Wilson 1995) i ispituje prevodilačke strategije koje su korištene pri tretmanu implikatura u titlovima filma *Dnevnik Bridžit Džouns* (engl. Bridgit Jones Diary) čije razumijevanje zavisi od stepena poznavanja izvorne kulture krajnjih korisnika (Desilla 2012).

Komparativni modeli su vjerovatno najstariji model koji je korišten u translatološkim studijama i može se reći da su proistekli iz kontrastivnih lingvističkih istraživanja, samo što, za razliku od kontrastivne lingvistike gdje je u fokusu analiza jezičkih sistema, u fokusu translatoloških studija je opis razlika između izvornog teksta i njegovog prevoda (Chesterman 2000). Prema Perez-Gonzalesu, ovi modeli, deskriptivni po svojoj prirodi, se unutar AVP-a mogu podijeliti na studije zasnovane na konceptu *odstupanja* ili *pomjeranja* (engl. *shifts*), i *korpusne studije* (Perez-Gonzales 2014). Koncept *odstupanja* ili *pomjeranja* u translatologiju uvodi Ketford u okviru svog lingvističkog modela prevođenja i odnosi se na „odstupanje od formalne korespondencije u procesu prelaska iz izvornog u ciljni jezik“ (Catford, 1965: 73). Kao

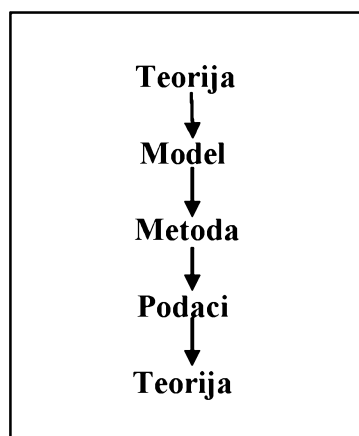
primjer ovog pristupa mogu poslužiti studije koje se bave tipologijom prevodilačkih strategija koje se koriste u AVP-u a uslovljene su prostornim i vremenskim ograničenjima koje nameću modaliteti i lingvokulturološkim razlikama izvornog i ciljnog audiovizuelnog teksta. Tako su Diaz Sintas i Remael u svojoj studiji napravili tipologiju strategija kod titlovanja koje se mogu posmatrati kao „pomjeranja“ i grupisali ih u dvije kategorije: pomjeranja pri redukciji teksta i pomjeranja pri prevođenju kulturološki specifičnih pojmova (tabela 1.4) (Diaz Cintas & Remael 2007). Budući da prvi dio istraživanja koji je dio ovog rada koristi *korpusni pristup*, nećemo ga ovdje komentarisati već će detaljniji pregled ovog pristupa biti dat u drugom poglavlju.

Kauzalni modeli se mogu podijeliti na više podgrupa: *polisistemske*, *studije normi*, *studije temeljene na analizi diskursa*, *ideološke* (Perez-Gonzales 2014). *Polisistemski kauzalni modeli* se oslanjaju na Even-Zoharevu teoriju polisistema po kojoj se kultura percipira kao veći polisistem koji se sastoji iz više manjih, međusobno povezanih, podsistema (Even-Zohar 1978/2000). Tako se filmski polisistem neke zemlje sastoji iz institucionalizovanih žanrova, novijih formi izraza kao i prevedenih filmskih ostvarenja koja predstavljaju poseban podsistem a rezultat su interakcije različitih izvornih i ciljnih podsistema. U okviru ovog pristupa, Delabastita (1990) je u svojoj studiji ispitao položaj prevedenih filmova u filmskom polisistemu, dok su se Duro Moreno (2001) i Gomez Kapuz (Gómez Capuz 2001) u svojim istraživanjima bavili pitanjem uticaja američkih filmova na sve češću upotrebu anglicizama i kalkova na tržištu u Evropi u jeziku sinhronizacije i uticaj istih na stvaranje neprirodnog jezika sinhronizacije (engl. *dubbese*). Norns (Nornes 2007) se bavio pitanjem korišćenja sinhronizacije holivudskih filmova u političke svrhe naročito u početnoj fazi uspona nacionalističkih i fašističkih režima. *Kauzalne studije normi* se oslanjaju na Turijevu teoriju normi (Toury 1978/2000) koje utiču na to šta se može smatrati prihvatljivim ili neprihvatljivim prevodom i kao takve su najčešće vremenski, prostorno i kulturološki uslovljene. U ovaj pristup bi takođe mogla da se ubroji prethodno navedena Nornsova studija u kojoj se jednim dijelom bavi pitanjem cenzure vulgarizama u prevodima holivudskih filmova na japanski jezik (Nornes 2007), kao i Karamitrogluova studija u kojoj se bavi pitanjem faktora koji utiču na odabir AVP modaliteta u Grčkoj, tj. da li će određeni sadržaji biti titlovani i sinhronizovani (Karamitroglou 2000).

Fokus *kauzalnih studija temeljenih na analizi diskursa* je na efektima koji proces prevodilačke medijacije ima na prirodnost i interpersonalnu dinamiku prevedenog dijaloga. Tako

se Remael (2003), oslanjajući se na teoriju učtivosti, bavi pitanjem uticaja redukcije pri titlovanju na interpersonalnu dinamiku koja je ostvarena u izvornom tekstu, a koja se razlikuje u prevodu. *Ideološki kauzalni modeli* u AVP-u naročito privlače pažnju istraživača krajem prethodne i tokom tekuće decenije. Studije se bave ulogom koju ideologija i odnosi moći imaju kada je riječ o proizvodnji i recepciji audiovizuelnih sadržaja. Oni se dalje mogu podijeliti na studije koje se bave pitanjem (auto)cenzure koja može uključivati eufemizaciju ili kulturološku supstituciju osjetljivih sadržaja kako bi se ispunila očekivanja ciljne publike ili naručioca prevoda (Chen 2004; Scandura 2004), studije koje se bave pitanjem roda i toga do koje mjere i na koji način AVP može osnažiti rodne stereotipe u društvu ili, pak, neutralisati seksistički diskurs izvornika (Baumgarten 2005; De Marco 2012), te studije koje se bave pitanjem transfera sociolingvističkih varijacija (dijalekata, sociolekata, idiolekata) koji su važni za karakterizaciju likova (Murray 2012).

Kako primjećuje Česterman (Chesterman 2000) modele treba shvatiti kao konstrukciju koja ilustruje teoriju ili neki njen dio i predstavlja vezu između teorije i podataka. Primjera radi, polisistemska teorija se može primijeniti kroz kauzalni model kako bi se utvrdilo kako su pitanje prestiža i odnosa moći na međunarodnoj sceni uticali na dominaciju određenog AVP modaliteta, ili kako su se razvili hibridni oblici jezika sinhronizacije. Ove teorijske okvire je potrebno operacionalizovati kroz primjenu odgovarajućeg metoda i instrumenata kako bi se analizirali podaci koji mogu potvrditi teoriju ili čak dovesti do formulisanja nove (slika 1.5). Svakako, polazište može biti i hipoteza u slučaju nepostojanja teorije.

Slika 1.5 Tipičan metodološki postupak u istraživanju

Tabela 1.2. Klasifikacija prevodilačkih strategija/ pomjeranja pri titlovanju
(prema Diaz Cintas & Remael 2007)

Pomjeranje pri redukciji teksta	Cilj redukcije teksta • Eliminisanje irelevantnih elemenata za razumijevanje teksta • Koncizna reformulacija relevantnih elemenata 1. Kondenzovanje i reformulacija <i>1.1. Na nivou riječi</i> • Pojednostavljivanje glagolski perifraza korišćenjem kraćih oblika [He's gonna be just the same > He won't change] • Generalizacija enumeracija [You lied to us, son. Your own mother and father > You lied to us, your parents] • Korišćenje kraćeg izraza sa sličnim ili ekvivalentnim značenjem [He's got lots of money > He's rich] • Korišćenje prostih umjesto složenih glagolskih oblika [His father had thrown her out > Her father threw her out] • Promjena vrste riječi (npr. pridjeva u glagol) [That's an expensive weapon > That costs a lot] • Korišćenje kontrakcija <i>1.2. Na nivou klauze/ rečenice</i> • Transformacija odričnih/ upitnih klauza u izjavne rečenice [Can't you hear the difference > Listen] • Transformacija indirektnih u direktna pitanja [Did I tell you there's a party Friday > There's a party Friday] • Simplifikacija indikatora modalnosti [I understand that it may be the best result, politically, that can be delivered just at the moment > That is the best political solution right now] • Transformacija direktnog u indirektni govor [I often tell myself: Good thing she went > Sometimes I'm glad she went] • Manipulacija teme i reme [The laundry, the ironing, your grandmother did all that > Your grandmother did all the chores] • Transformacija dugih/složenih rečenica u prostije • Transformacija aktivnih u pasivne rečenice i obrnuto • Upotreba zamjenica i ostalih deiktčkih riječi umjesto imenica ili imeničkih sintagmi [There is no food in this high mountain > There's nothing to eat here] 2. Omisije <i>2.1. Na nivou riječi</i> [A cup of coffee, please > A coffee] <i>2.2. Na nivou klauze/ rečenice</i> [Why did she leave? If she left, it's because she had some reasons > She must have had a reason]
Pomjeranje pri prevođenju kulturološki specifičnih pojmova	• Pozajmljivanje: transfer riječi iz izvornog u ciljni tekst • Kalkiranje: doslovan prevod (npr. prevod <i>Secretary of State</i> sa engleskog na španski <i>Secretario de Estado</i> umjesto idiomatskijeg <i>Ministro de Asuntos Exteriores</i>) • EksPLICITACIJA: prevođenje putem specifikacije (koristeći hiponim) ili putem generalizacije (koristeći hiperonim) • Supstitucija: „kada prostorna ograničenja ne dozvoljavaju korišćenje dužeg termina, čak i ako postoji u ciljnoj kulturi“ (goulash > stew) • Transpozicija: zamjena kulturnog koncepta izvorne konceptom ciljne kulture • Leksička tvorba: korišćenje neologizama u ciljnom jeziku za riječi koje su izmišljene u izvornom • Kompenzacija: „nadoknada informacije koja je izgubljena u jednoj transakciji kroz preinterpretaciju ili dodavanje određenih elemenata u drugoj“ • Omisija: koristi se kada u ciljnom jeziku ne postoji ekvivalent za kulturološki specifičan pojam na izvornom jeziku • Dodavanja: kada postoji rizik nerazumijevanja izvorne poruke [Now you can send him to the chair > You can send him to the electric chair]

Kada je riječ o **istraživačkim metodama**, kao što je već spomenuto, one će zavisiti od vrste istraživanja, kao i translatološkog modela koji se koristi. Uopšteno govoreći, kao što je slučaj i u drugim disciplinama, istraživanja se mogu podijeliti na teorijska (konceptualna) i empirijska. Ova podjela može biti vještačka budući da se u određenim aspektima prepliću i međusobno se ne isključuju (Williams & Chesterman 2002). Teorijska istraživanja se bave konceptima, teorijskim okvirima, te njihovim povezivanjem sa već postojećim okvirima, ili uvođenje novih. Empirijska istraživanja se bave direktnom analizom podatka i testiranjem hipoteza na osnovu nalaza dobijenih iz analize²⁷. Ona se mogu podijeliti na posmatranje i eksperiment. Cilj posmatranja je ispitivanje neke pojave ili ponašanja u prirodnom okruženju uz minimalnu intervenciju posmatrača koji bilježi zapažanja. U translatološkim studijama to može uključivati posmatranje ponašanja prevodilaca ili načina na koji se koriste gotovi prevodi u prirodnom okruženju. Eksperiment se može definisati kao posmatranje u strogo kontrolisanim uslovima i najvišim stepenom kontrole u prikupljanju podataka čiji je cilj utvrđivanje uzročno-posljedičnog odnosa između pojava. Kod obje vrste empirijskih istraživanja mogu se koristiti kvalitativne, kvantitativne ili kombinovane metode u zavisnosti od istraživačkog pitanja, fokusa istraživanja i prirode podataka. Tako se u studijama AVP-a kod posmatranja često koristi okulografija (engl. *eye-tracking*), protokoli razmišljanja naglas (eng. *think-aloud protocols*), biometrijski senzori poput EEG-a (elektroencefalograma) kako bi se ispitali kognitivni procesi koji se odvijaju u umu prevodioca u toku prevođenja, ili krajnjih recipijenata tokom čitanja i/ili slušanja prevoda. Takođe se koriste intervjui i upitnici (u vidu anketa ili kao dio eksperimentalnog zadatka) putem kojih se mogu, recimo, saznati razlozi za odluke prevodilaca, kao i šta korisnici misle o tekstu koji koriste. Kao posebne, mogu se koristiti i dokumentarne metode koje uključuju analizu građe koja se nalazi u bibliotekama ili arhivama institucija (filmovi, televizijski programi i sl.) radi istraživanja prakse i stanja AVP u specifičnom trenutku u istoriji prošlog vijeka. Danas se vrlo često kao posmatračka metoda koristi analiza korpusa kroz mjere učestalosti, liste kolokata i sl. Budući da u prvom dijelu našeg istraživanja koristimo ovu metodu, detaljniji pregled njene primjene u lingvističkim i translatološkim istraživanjima može se naći u drugom poglavlju ovog rada. U cilju povećanja stepena validacije nalaza

²⁷ Česterman (Williams & Chesterman 2002) navodi četiri različite vrste hipoteza: interpretativna (X se može posmatrati kao Y; npr. gledišta o tome šta je prevođenje, metafore kojima se objašnjava, šta je ekvivalencija, i sl.), deskriptivna (svi aspekti fenomena X imaju Y; npr. prevodi su eksplicitniji od izvornika; cilj ove hipoteze je generalizacija a ne objašnjenje), eksplanatorna (X je rezultat uslova Y i faktora A, B, C), i prediktivna (uslov Y ili faktori A, B, C će izazvati ili uticati na fenomen X).

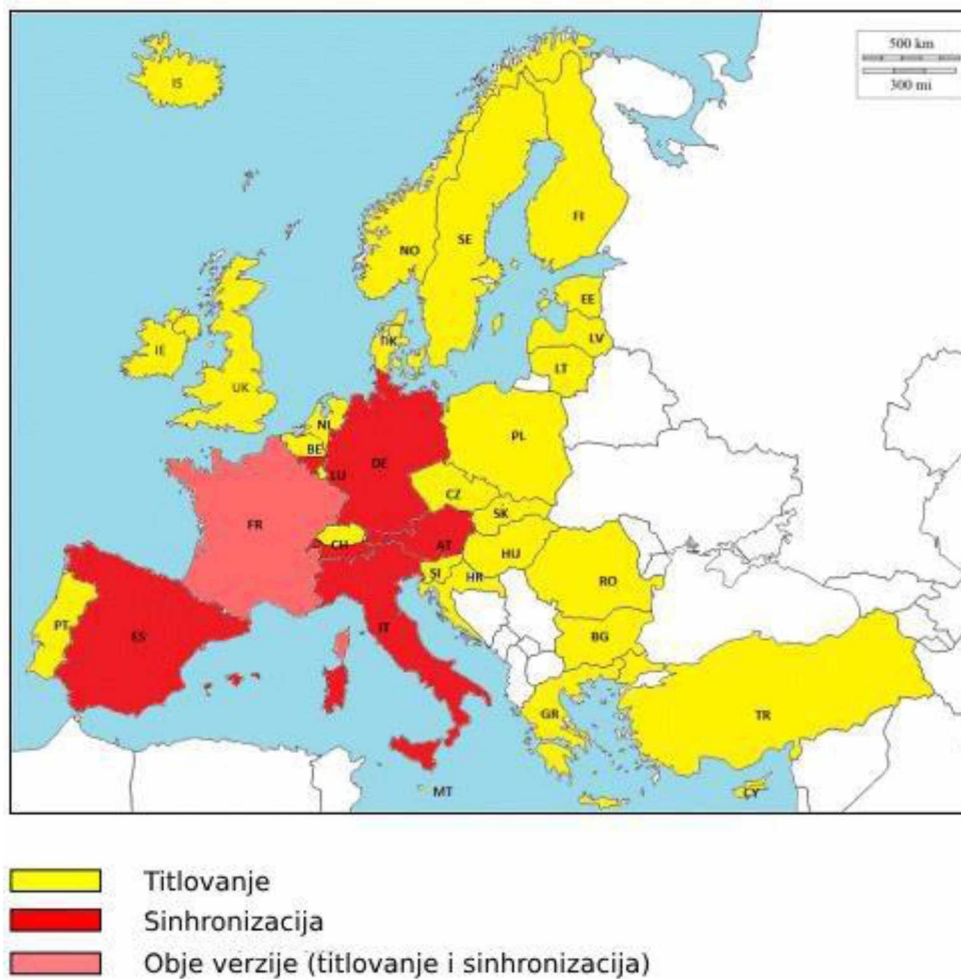
dobijenih kroz upotrebe određene metode, često se u istraživanjima koristi *triangulacija*, pristup podacima iz dvije ili više metodoloških perspektiva. Tako se, recimo, nalazi dobijeni iz upitnika mogu povjeriti dodatno putem intervjua ili posmatranja.

1.2.5. Praksa AVP-a u svijetu, Crnoj Gori i regionu

Kada je riječ o praksi AVP-a, na svjetskom nivou još uvijek ne postoji precizan pregled po različitim zemljama (Chiaro 2009). Uopšteno govoreći, situacija na vanevropskom tržištu je sljedeća: u Sjevernoj Americi se inostrana produkcija koja se prikazuje u bioskopima obično titluje s izuzetkom Kvebeka gdje se sadržaji na engleskom obično sinhronizuju na standardni francuski; u Južnoj Americi se na španskom govornom području inostrani filmovi uglavnom sinhronizuju na standardni španski, dok se na portugalskom govornom području u nekim zemljama titlaju na portugalski jezik dok se u Brazilu sinhronizuju; u većini azijskih zemalja inostrani sadržaji se sinhronizuju na neki od lokalnih jezika; u Africi inostrani sadržaji se često sinhronizuju (na sjeveru najčešće na francuski ili standardni arapski, na ostatku na neki od lokalnih jezika); u Australiji se filmovi najčešće titlaju sa izuzetkom inostranih reklama koje se sinhronizuju (Chantelle 2018)

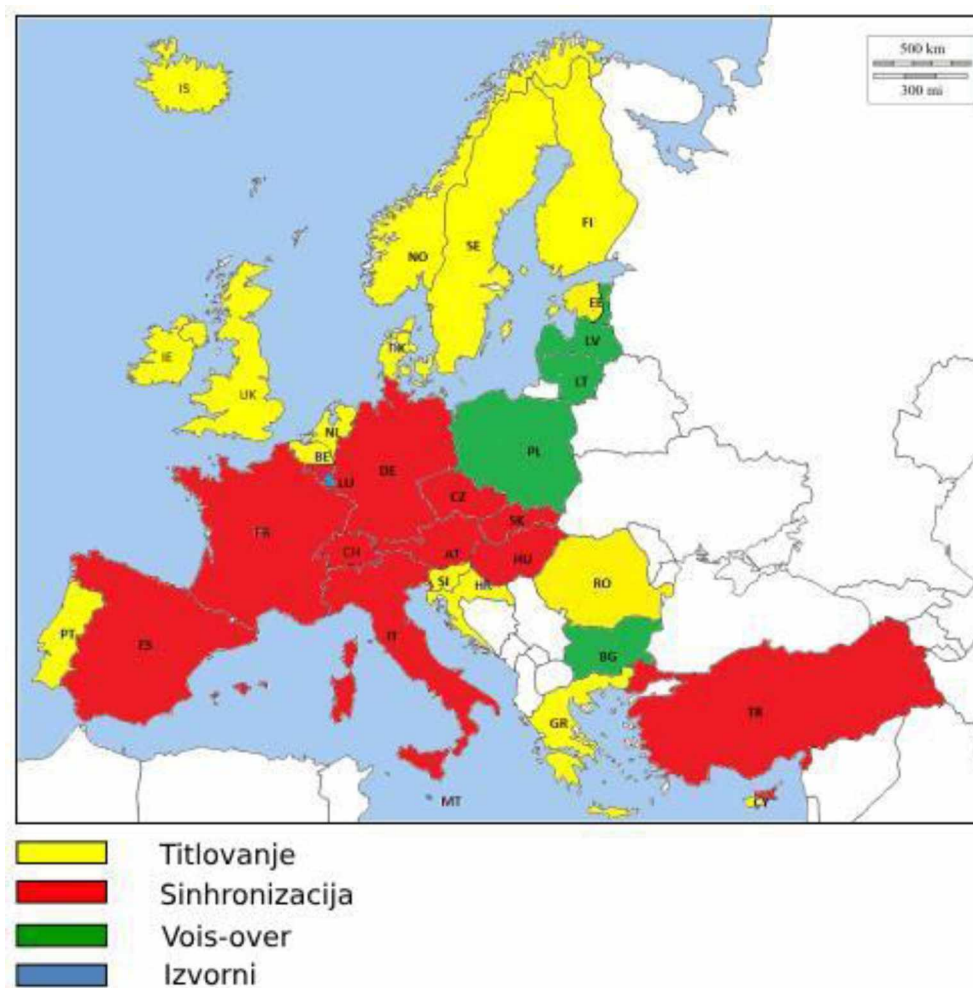
Kada je riječ o praksi AVP-u u EU, zemlje su tradicionalno podijeljene prema onome što je dominantan modelitet koji se koristi. Tako su zemlje Beneluksa, Skandinavije, Grčka i Portugalija označene kao „zemlje titlovanja“, dok su zemlje Centralne i Južne Evrope kao što su Francuska, Italija, Njemačka i Španija (na koje se često ukazuje akronimom FIGS od engl. *France, Italy, Germany, Spain*) označene kao „zemlje sinhronizacije“. Njima treba dodati i Austriju, Mađarsku i Češku u kojoj je takođe sinhronizacija dominantan modalitet. Interesantno je zapaziti da se u većini zemalja u kojima dominira sinhronizacija ovaj modalitet počeo koristiti iz protekcionističkih razloga te se tako počinje koristiti u Njemačkoj i Italiji tokom 1930-ih kako bi se smanjio uticaj engleskog jezika, povećao značaj nacionalnih jezika, kao i sprovodila cenzura putem sinhronizacije (Chiaro 2009). U nekim evropskim zemljama kao što su Poljska, Ukrajina ili Rusija, za inostrane filmove se najčešće koristi karakterističan tip *vois-over-a* u kom čitači (obično jedan *lektor*) čitaju dijaloge, odnosno replike svih protagonista nekog filma (i muških i ženskih, i starih i mladih uglavnom istom intonacijom i bez mnogo uživanja). Na

slikama niže prikazano je koji se modaliteti koriste u zemljama EU za sadržaje koji se prikazuju u bioskopima (slika 1.6) i televizijskim stanicama (slika 1.7), dok su generalno preferirani modaliteti u zemljama EU i van nje dati u tabeli 1.5.

Slika 1.6. Modaliteti koji se u zemljama EU koriste za bioskopska prikazivanja²⁸

²⁸ Preuzeto iz studije Evropske komisije: *Study on the use of subtitling: The potential of subtitling to encourage foreign language learning and improve the mastery of foreign languages*; preuzeto sa: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/e4d5cbf4-a839-4a8a-81d0-7b19a22cc5ce>, pristupljeno: 1.1.2019. u 10 časova.

Slika 1.7. Modaliteti koji se u zemljama EU koriste za televizijska emitovanja²⁹

Kada je riječ o praksi audiovizuelnog prevođenja u Crnoj Gori i regionu, može se reći da pripadaju zemljama titlovanja. Kada je konkretno riječ o Crnoj Gori, tokom jugoslovenskog i post-jugoslovenskog perioda, većina prevoda je uvožena iz većih regionalnih centara, naročito Beograda i Zagreba. Filmski sadržaji se dominantno titlaju, za dokumentarce i izvještaje na vijestima se najčešće koristi vois-over, sadržaji za djecu se sinhronizuju, dok se za događaje kao što su prenos dodjela nagrada, Eurosonga i slično koristi slobodni komentar. Situacija na tržištu Crne Gore je specifična jer su u prevodima tradicionalno prisutna tri jezička standarda

²⁹ Preuzeto iz studije Evropske komisije: *Study on the use of subtitling: The potential of subtitling to encourage foreign language learning and improve the mastery of foreign languages*; preuzeto sa: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/e4d5cbf4-a839-4a8a-81d0-7b19a22cc5ce>, pristupljeno: 1.1.2019. u 10 časova.

nekadašnjeg policentričnog srpskohrvatskog jezika: srpski, hrvatski, i crnogorski, što nije slučaj u nekim zemljama okruženja. Ovakva praksa je doprinijela tome da krajnji korisnici gledaju i slušaju te sadržaje često bez primijećivanja razlike u ovim različitim jezičkim standardima. Međutim, naročito nakon što je Crna Gora proglasila nezavisnost 2006.g. i crnogorski proglašen službenim jezikom Crne Gore, Radio-televizija Crne Gore (RTCG) je intenzivirala aktivnost titlovanja inostranog serijskog programa i sinhronizacije *Noddy* crtanog serijala za djecu. U trenutku sprovođenja istraživanja za potrebe ovog rada, urađeni su titlovi za tri različite serije: *House of Cards*, *Tudors* i *Damages*³⁰. Rezultati istraživanja o stavovima krajnjih korisnika u Crnoj Gori prema jezičkoj politici u upotrebi standarda na crnogorskom nacionalnom servisu, kao i preferencije u upotrebi AVP modaliteta pokazuju da većina smatra da je potrebno da RTCG proizvodi prevode na crnogorskom jeziku, da se sadržaji za odrasle titluj, a za djecu da se radi sinhronizacija³¹. Kada je riječ o upotrebi asistivnih modaliteta oni su u Crnoj Gori još uvijek izuzetno rijetki i nedovoljno zastupljeni. Trenutno se na državnoj televiziji emituje jedan dnevnik na znakovnom jeziku, dok audio deskripcija filmova se sporadično organizuje u Biblioteci za slijepe u Podgorici u kojoj je do sada organizovana projekcija preko 25 filmova koji su na ovaj način prilagođeni slijepim i slabovidim osobama. RTCG je od 2016. počela sa prilagođavanjem filmova za slijepa i slabovida lica i do sada prikazala tri filma domaće kinematografske produkcije sa audio deskripcijom: *Dječaci iz ulice Marksa i Engelsa*, *Opet pakujemo majmune*, i *Pogled s Ajfelovog tornja*.³²

U Srbiji je takođe dominantan modalitet titlovanje, s tim što se programi i animirani filmovi za djecu sinhronizuju dok se dokumentarne emisije prevode uz vois-over. 2010. godine je pokrenut projekat koji su inicirale organizacije gluvi i nagluvi ljudi, a podržalo Ministarstvo kulture, Jugoslovenska kinoteka i Radio-televizija Srbije (RTS) za titlovanje filmskih ostvarenja i pojedinih emisija informativnog tipa za gluve i nagluve osobe dok je prvi film za audiodeskripcijom za slijepe i slabovide emitovan u julu 2011. sa ciljem da se barem jednom mjesečno emituje neko filmsko ostvarenje prilagođeno osobama sa senzornim oštećenjima. Počeci AVP-a na području Srbije se vezuju za kraj devetnaestog i početak

³⁰ Detaljniji opis ove građe na osnovu koje je napravljen i prvi elektronski korpus crnogorskog jezika koji je korišten za korpusnu analizu u ovom radu može se naći u drugom poglavlju.

³¹ Za detaljniji pregled i analizu studije recepcije pogledati treće poglavlje ovog rada.

³² Podaci o audio deskripciji su dobijeni u intervjuu sa direktorom Biblioteke za slijepe Crne Gore, Božidarom Dendom.

dvadesetog vijeka i prikazivanjem prvih filmova poput *Zlatni krst* (1896. na francuskom), *Masakr srpske kraljevske dinastije* (1903. na francuskom), i drugih u kojima su se koristili intertitlovi (kratki tekstovi između scena) (Lukić 2015). Prilikom prikazivanja obično bi jedan tumač prevodio i objašnjavao intertitlove prisutnima. Većina filmova je u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca dolazila iz Francuske, Danske, Austrije, Rusije i Sjeverne Amerike. Prvi tumači su bili pojedinci koji su dobro znali jezik i katkada bi pri tumačenju ubacivali komentare kojima bi zabavljali prisutne. Zanimljiv je slučaj tumača iz Niša, Todora Najdanovića, čiji je kvalitet prevođenja žestoko kritikovan od strane intelektualne elite, ali ga je publika hvalila budući da je često dodatnim komentarima zabavljao prisutne. Sa ovakvom praksom prevođenja je nastavljeno sve dok nije počela prva distribucija zvaničnih prevoda intertitlova (Lukić 2015). Napretkom tehnologije, titlovi su preuzeli primat na AVP sceni. Razlozi se mogu tražiti u činjenici da je izrada titlova jeftinija i manje složena od sinhronizacije, a katkada ulogu odigra i prestiž izvornog jezika na međunarodnoj sceni. Kada je riječ o sinhronizaciji, najprije je rađena za kraće, obično sedmominutne, forme animiranih filmova u okviru produkcije Radio-televizije Beograd. Najprije je sinhronizovan *Mornar Popaj*, a potom i *Duško Dugouško*, *Patak Dača*, *Transformersi*, *Nindža kornjače* i drugi. Kreativnost glumačke ekipe koje su sačinjavali Mića Tatić, Ljubiša Bačić, Nikola Simić, Vlastimir Đuza Stojiljković a koji su dali glasove poznatim likovima iz crtanih filmova mnogi i danas pamte u cijelom regionu. Tokom devedesetih otpočelo se sa sinhronizacijom dugometražnih crtanih filmova. U jednom periodu došlo je do pada kvaliteta sinronizacije budući da su svega nekoliko glumca angažovana za izgovaranje replika, a nekada bi ženski glas bio dat i muškim protagonistima. Ta sinhronizacija je više podsjećala na vois-over budući da su se replike na izvornom engleskom prilično glasno čule. Međutim, početkom 21.v. praksa se znatno poboljšala i uspjela da zadovolji kriterijume velikih insotranih kuća poput *Disney*-a ili *DreamWorks*-a, za koje tipični prvi korak u procesu sinhronizacije čini kasting za likove koji podrazumijeva da za svaki lik iz filma konkuriše najmanje dva do tri glumca čiji je zadatak da sinhronizuju nekolike replike koje se sastoje iz tri rečenice, a čiji se snimak šalje komisiji koja odlučuje o angažmanu glumca. U posljednje vrijeme, na sugestiju saradnika iz Srbije, *DreamWorks* je prihvatio model po kom se angažuju i influenceri sa društvenih mreža sa dobrim rezultatima.

Hrvatska je takođe zemlja u kojoj dominira titlovanje. Hrvatska Televizija (HTV) je 1960. počela sa emitovanjem sopstvenog programa i stranih filmova i ta godina se može smatrati

„godinom rođenja hrvatske sinhronizacije“ (Nikolić, 2010: 99). Do 1970-ih, programi su emitovani uživo, a prevodioci su bili prisutni u studiju i upravljali bi ulazom i izlazom titla s ekrana. Prekretnica je bila i 1989.g. kada je oformljena Služba prevodenja za na HTV-u. Ova služba trenutno obrati 100 sati programa sedmično i zadužena je za titlovanje serijskog programa, dokumentaraca (djelimično sinhronizovani), novinskih izvještaja, kao i prevodenje filmova za inostrano tržište. Služba je tokom proteklih decenija organizovala obuku za prevodioce i sarađuje sa oko 70 prevodilaca angažovanih na titlovanju za različite jezičke kombinacije od kojih je značajan broj honorarno angažovan. Otvaranjem komercijalnih televizijskih kuća u 2000. (Nova TV, RTL Televizija), kao i dolazak inostranih kablovskih televizijskih kuća na tržište (kao što su HBO, Hallmark, Viasat History, NatGeo, TV1000) koji svoje sadržaje prevode na hrvatski jezik, razvoj DVD tržišta i mogućnost rada preko interneta za inostrane kompanije otvorili su nove mogućnosti angažmana za prevodioce (Nikolić 2000). Kada je riječ o sinhronizaciji, sa njom se počelo još za vrijeme bivše Jugoslavije i danas je razvijena i hrvatske kompanije sarađuju sa brojnim inostranim kućama.

Tabela 1.3. Pregled generalno preferiranih AVP praksi u Evropi po državama³³

Zemlja	Titlovanje	Sinhronizacija	Sinhronizacija samo za djecu	Vois-over
Albanija	x		x	
Austrija		x		
Belgija				
• flamanski	x		x	
• francuski		x		
• holandski		x		
• njemački		x		
Bugarska	x		x	x
Crna Gora	x		x	
Češka		x		
Estonija	x		x	
Francuska		x		
Grčka	x		x	
Gruzija				x
Holandija	x		x	
Hrvatska	x		x	
Irska	x		x	
Italija		x		
Letonija				x
Litvanija			x	x
Mađarska		x		
Nordijske zemlje (Danska, Finska, Island, Norveška, Švedska)	x		x	
Njemačka		x		
Poljska	x		x	x
Portugalija	x		x	
Rumunija	x		x	
Rusija				x
Slovačka		x		
Slovenija	x		x	
Srbija	x		x	
Španija		x		
Švajcarska		x		
Turska	x		x	
Ukrajina				x

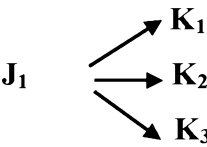
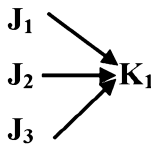
³³ Prilagođeno i preuzeto sa: http://www.commit-global.com/reference/Video_dubbing_vs_subtitling.pdf, pristupljeno: 31.12.2018., u 20:00 časova.

1.3. Kulturološki transfer kao prevodilački izazov

Opšte je mjesto u translatologiji da se prilikom prevođenja ne prevode samo jezici već i kulture³⁴ (Ivir 1985). Ova nužnost proističe iz činjenice da svaki jezik predstavlja ovaploćenje međuljudskih i društvenih odnosa zajednice koja ga koristi. Kao njena tvorevina, jezik odražava vrijednosti, tradiciju, razvoj, potrebe, simbole, te, uopšte uzev, stvarnosti različitih aspekata date kulture čije attribute poprima, definiše, čuva, ali, katkada, i nastoji da mijenja. Na takav način, svaka kultura stvara svoj specifični okvir za tumačenje značenja stvarnosti i njenih elemenata, i upravo se prevođenjem posreduje između ovakvih različitih lingvokulturoloških okvira (Bugarski 2005).

Odnos između jezika i kulture se može predstaviti na sljedeći šematski način:

Tabela 1.4. Šematski prikaz odnosa između jezika i kultura

1:1	1:>1	>1:1
$J_1 \rightarrow K_1$	<pre> graph LR J1 --> K1 J1 --> K2 J1 --> K3 </pre>	<pre> graph LR J1 --> K1 J2 --> K1 J3 --> K1 </pre>
jedan jezik: jedna kultura	jedan jezik: više kultura	više jezika: jedna kultura

Kao što Bugarski primjećuje, taj odnos može biti jedan na jedan, gdje uz jednu kulturu ide samo jedan jezik i obrnuto. Ovakva situacija postoji kod japanskog jezika i kulture. Međutim, znatno su češća odstupanja od ovog odnosa, te jedan jezik može opsluživati više različitih kultura, kao što je, recimo, to slučaj sa engleskim, španskim ili njemačkim jezikom. Takođe je moguće da više različitih jezika opslužuju prilično homogenizovanu kulturu kako je to i slučaj recimo sa

³⁴ Čini se da sam termin „kultura“ se odupire mogućnosti preciznog i sveobuhvatnog definisanja budući da prema jednoj procjeni postoje čak 164 osnovne definicije (Bugarski 2005). Pod „kulturom“ u ovom radu podrazumijevamo zbir materijalne, duhovne i civilizacijske komponente određene društvene zajednice koje kreiraju njen sistem vrijednosti, vjerovanja, institucija, normi i obrazaca ponašanja, te samim time i sistem okvira za tumačenje njenih elemenata.

hindijem, urdu, maratijem i ostalim jezicima koji se govore u Indiji, te turskim, arapskim i persijskim i bliskoistočnoj kulturi, kao i jezicima na Balkanskom poluostrvu i ovdašnjoj kulturi (Bugarski 2005).

Zbog gore navedenog ne iznenađuje onda što prevođenje elemenata kulture i transfer njihovog denotativnog, konotativnog, asocijativnog (socijalnog, afektivnog, kolokativnog) i ostalih nivoa značenja predstavlja jedan od najtežih izazova za prevodioce. Oni se mogu klasifikovati kao *umutarjezičke*, izazove koji proističu iz nepodudarnosti jezičkih sistema i njihove upotrebe, i *vanjezičke*, koji proističu iz razlika u „vanjezičkoj stvarnosti“ koja je dio fizičkog okruženja i društvenog života „van“ jezika. Što su izvorna i ciljna(e) kultura genetski, a nekada i prostorno ili vremenski udaljenije, time se često povećava i asimetričnost i nekomplementarnost između njihovih lingvokulturoloških sistema i usložnjava se prevodilački izazov. To je naročito izraženo u slučajevima kada se vrši transfer onih elemenata koji postoje u izvornoj, ali ne i u ciljnoj kulturi. U takvim situacijama često nema ni jezičkog sredstva za njihovo izražavanje. Primjeri se mogu naći u gotovo svakoj sferi ljudske djelatnosti. Tako, recimo, pri prevođenju pravne terminologije izazov često proističe iz razlika u pravosudnim sistemima različitih zemalja i odsustva istovjetnih instituta. Na primjer, premda u anglosaksonskom pravosudnom sistemu postoji institut *Magistrates Court*, što je vrsta prekršajnog suda koja se nalazi u istoj hijerarhiji sa *Osnovnim sudom* u crnogorskom sistemu, zbog suštinske razlike u značenju te nepodudarnosti pravosudnih sistema, crnogorski *Osnovni sud* bi se morao drugačije prevesti, kao *Basic court* premda takav termin ne postoji u engleskom jeziku. U suprotnom, mogla bi se stvoriti i iluzija o istovjetnosti dva različita sistema (Priručnik za prevođenje 2010). Slično je i s brojnim primjerima crnogorskih i regionalnih elemenata kulture kao što su *gusle*, *kafana*, *kačamak*, *cicvara*, *burek* i slično za koje ne postoje ekvivalenti u engleskom jeziku. Tu se posebno izdvajaju i brojni frazeologizmi poput: *ko o čemu baba o uštipcima*, *lupa kao Maksim po diviziji*, *kružiti kao kiša oko Kragujevca*, *povući mačka za rep*, *krojiti nekome kapu*, *obрати bostan* kao i mnogi drugi.

Situacija se dodatno usložnjava kada su izvorni tekst i kultura vremenski udaljeni. Tako, recimo, bez kulturološkog uvida, savremeni čitalac Biblije bi mogao ostati u najmanju ruku zbunjen dok čita savjet apostola Pavla upućen hrišćanima u Rimu u kom stoji: „Nego, ako je tvoj neprijatelj gladan, nahrani ga, ako je žedan, daj mu da pije, jer čineći to *zgrćeš užareno ugljevlje*

na njegovu glavu“ (Rimljanima 12:20, kurziv P.B.). Za ispravno razumijevanje ovog frazeologizma neophodno je poznavanje antičke kulture i procesa topljenja metala u biblijska vremena. Naime, ruda bi se stavljala u peć, a ispod i iznad nje bi se stavljaolo užareno ugljevlje koje bi dovodio do topljenja, čišćenja i izdvajanja neželjenih primjesa. Slično tome, činjenje dobra drugima, kako poručuje Pavle, može „otopiti“ nečiju grubost i podstaći ih da pokažu svoje dobre osobine (Božović 2012). Slična kulturološka pismenost potrebna je za ispravno razumijevanja simbola ljepote, ljubavi i romantične izlive nježnosti poput izjave mladog pastira iz *Pjesme nad pjesmama*:

„Usporedio bih te, voljena moja, s kobilom svojom upregnutom u kola faraonova [...] Kako si lepa, voljena moja! Kako si samo lepa! Oči su ti kao u golubice ispod vela tvoga. Kosa ti je kao stado koza koje skakuću niz brda galadska. Zubi su ti kao stado ovaca tek ostriženih što s kupanja dolaze — svaka blizance nosi, nijedna nije bez jaganjaca ostala“ (Pjesma nad pjesmama 1:9; 4:1, 2).

Ovi antički simboli ljepote koji uveliko reflektuju vrijednosti pastoralnog života nisu imali ništa manju afektivnu, estetsku i ekspresivnu vrijednost u izvornom lingvokulturološkom miljeu od uspoređivanja ljepote plavih očiju s *morem Jadranskim*, ili ženske kose s *klasjem panonskim* u pjesmama popularne kulture bivše Jugoslavije XX vijeka, ili, pak, s *rumenom jabukom*, *vitom jelom*, *vilom* i sl. koji su još prisutni u svakodnevnom govoru.

Svakako, nedostatak ovakve komplementarnosti ne predstavlja izazov samo za međukulturnu, već i za unutarkulturnu komunikaciju gdje različiti faktori, bilo geografski, obrazovni, vremenski i sl., dovode do nerazumijevanja između pripadnika jedne te iste šire kulture. Tako bi se, recimo, pripadnici starijih generacija pitali šta zapravo znači to što njihova unuka ima stepen *bečerola*, ili, pak, *specijaliste*, inače trenutno stepen koji se dobija po završetku trogodišnjih osnovnih, odnosno četvrte godine diplomskih studija na Univerzitetu Crne Gore. Neki bi se, kako primjećuje Bugarski, mogli naći u čudu kada bi u kafani u Srbiji naručili *šumadijski čaj*, inače vrstu kuvane rakije, ili bi se, ukoliko su ljubitelji bureka sa sirom, mogli iznenaditi ako bi u Bosni naručili *burek* očekujući svoje omiljeno jelo, jer je u Bosni to isključivo vrsta pite s mesom (Bugarski 2007).

1.3.1. Prevodilačke međukulturne kompetencije

S obzirom na kompleksnost prevodilačkog zadatka zbog gore navedenih razloga ne iznenađuje što je ekspertski tim projekta *Evropski master iz prevođenja* u dokumentu *Kompetencije za profesionalne prevodioce, stručnjake za višejezičnu i multimedijalnu komunikaciju*, među šest ključnih, a međusobno povezanih, prevodilačkih kompetencija koje uključuju: jezičku, tematsku, tehnološku, pronalaženje informacija i pružanja usluga, kao posebnu istakao i međukulturnu kompetenciju (Gambier, Gormezano i drugi 2009). Prema ovom dokumentu, ta kompetencija uključuje dvije dimenzije i to sociolingvističku i tekstualnu. Pod sociolingvističkom se podrazumijevaju sljedeće kompetencije:

- Sposobnost prepoznavanje funkcije i značenja pri upotrebi jezičkih varijeteta (društvenih, geografskih, istorijskih, stilističkih)
- Sposobnost prepoznavanja pravila interakcije u specifičnim zajednicama, uključujući i neverbalne elemente (koristan jezik kod pregovora)
- Sposobnost stvaranja registra koji odgovara datoj situaciji za određeni dokument (pismeno) ili govor (usmeno)

Pod tekstualnom dimenzijom kada je riječ o međukulturnoj kompetenciji podrazumijevaju sljedeće kompetencije:

- Sposobnost razumijevanja makrostrukture datog dokumenta kao i njegove sveobuhvatne koherentnosti (ovo se odnosi i na slučajeve kada se takvi dokumenti sastoje iz vizuelnih i zvučnih elemenata)
- Sposobnost razumijevanja presupozicija, implikacija, aluzija, stereotipa, i intertekstualne prirode dokumenta
- Sposobnost opisa i evaluacije problema pri razumijevanju i definisanja strategija za njihovo prevazilaženje
- Sposobnost ekstrahovanja i sinteze ključnih informacija iz određenog dokumenta (sposobnost rezimiranja)
- Sposobnost prepoznavanja i identifikovanja elemenata, vrijednosti i referenci koje pripadaju kulturama koje predstavljaju

- Sposobnost zbližavanja i upoređivanja elemenata kulture i metoda sastavljanja dokumenta
- Sposobnost sastavljanja dokumenta u skladu sa konvencijama žanra i retoričkim konvencijama
- Sposobnost brze i uspješne izrade radne verzije, prefomulisanja, restrukturiranja, kondenzovanja, i završne obrade (posteditovanje)

1.3.2. Kratak istorijski pregled promišljanja o pitanju kulture kao prevodilačkom izazovu

Premda fragmentisano, pitanje značaja i tretmana elemenata kulture može se zapaziti još u najranijim zapisanim promišljanjima o prevođenju kako u zapadnim tako i u istočnim tradicijama. Mogu se pronaći još od antičkog Rima u Ciceronovim (106.p.n.e. – 43.p.n.e.) i Horacijevim (65.p.n.e. – 8.p.n.e.) raspravama o prednostima prevođenja govora grčkih filozofa i poezije s pristupom smisao za smisao, a ne riječ za riječ, kako bi mogao da potakne slušaoce i postigne prevod koji odražava estetsku vrijednost izvornika. Podrobnija rasprava se može naći u zapisima Jeronima (347- 420) u kojima pravda svoj prevodilački pristup pri prevođenju pisama i Biblije i koje se smatra najjasnijim ukazivanjem na dihotomiju slobodnog i doslovnog prevoda koje će dominirati raspravama o prevođenju u vijekovima koji će uslijediti (Munday 2016). Slična razmatranja mogu se naći i u istočnim tradicijama. Tako najranije kineske rasprave o prevođenju budističkih spisa sa sanskrita otkrivaju podijeljenost prevodilaca oko pitanja doslovnog i slobodnog prevoda. Dao An (312 – 385), kineski vjerski vođa, koji je predvodio program prevođenja budističkih sutri, u svojim zapisima pored kontrastivnih lingvističkih razlika između izvornika i ciljnog teksta, ističe i važnost uzimanja u obzir društvenih i istorijskih faktora kako bi prevod bio dopadljiv ciljnoj publici (Luo / Lei 2004). Sličnoj problematici je poklanjana pažnja u bogatoj arapskoj prevodilačkoj tradiciji. To je posebno bio slučaj u radu velikog prevodilačkog centra u Bagdadu tokom abasidskog perioda (750 – 1250) u kom je postajala snažna prevodilačka aktivnost prevođenja naučnih i filozofskih spisa sa grčkog na arapski jezik, često sa sirijskim kao posrednikom. Isprva se zagovarao pristup doslovnog prevođenja grčkih tekstova da bi se kasnije prevodioci priklonili slobodnijem prevodu kako se prvi pristup pokazao nezadovoljavajućim (Munday 2016). Period humanizma i renesanse i kasnije posebno su obilježile polemike oko adekvatnog pristupa prevođenju antičke poezije i

Biblije i to naročito u periodu reformacije što je naročito ovaploćeno radom Martina Lutera i insistiranju na prevođenju smisao za smisao i to na narodni jezik.

Sistematičniji pristup ovoj problematici je dat sredinom XX vijeka, naročito u radu Viney i Darbelnet (Viney & Darbelnet 1958/2000) krajem 1950-ih koji predlažu brojne klasifikacije strategija za premošćavanje kulturološkog jaza. Od tada, pa sve do danas, u zavisnosti od fokusa istraživača, u radovima se koriste različiti termini za elemente kulture među kojima su *realije*, *kulturološki-specifični izrazi*, *kulturološki termini*, *kulturološki markeri* i sl. Pored pomenutih, među istaknutijim istraživačima koji su se u drugoj polovini XX vijeka bavili ovom problematikom su Judžin Najda (Eugene Nida) sa svojim radom na prevođenju Biblije (vidjeti odjeljak 3.2.), Piter Njumark (Peter Newmark) sa svojim izuzetno uticajnim udžbenikom *A Textbook of Translation* u kom daje klasifikaciju elemenata kulture kao i prevodilačke postupke za njihov transfer, kao i Ajksela koji se na primjeru književnog prevođenja definisao jedanaest prevodilačkih strategija za transfer, kao i moguće parametre koji utiču na izbor strategije za manipulaciju kulturološki-specifičnim pojmovima pod kojima podrazumijeva samo one elemente koji prevodiocu stvaraju problem pri transferu zbog svoje funkcije ili konotacija u izvorniku te odsustva istih elementa ili drugačijeg intertekstualnog statusa u kulturološkom sistemu ciljnog teksta (Nida 1964; Newmark 1988; Aixela 1996). Jedno od uticajnijih razmatranja je predstavio i Lorens Venuti (Lawrence Venuti) koji, oslanjajući se na slične postavke koje je krajem XIX vijeka iznio Fridrih Šlajermaher (Friedrich Schleiermacher), kao dvije okosnice prevodilačkih transfera postavlja domestikaciju (odnosno odomaćivanje, prilagođavanje elemenata izvorne kulture ciljnoj) i forenizaciju (odnosno otuđivanje, čuvanje i neprilagođavanje stranih, izvornih elemenata ciljnoj kulturi) (Venuti 1996; Schleiermacher 1838). Ritva Leppihalme (Ritva Leppihalme) se detaljno bavila pitanjem prevoda elemenata kulture kroz studiju aluzija i načina na koji predstavljaju izazov pri transferu, dok se Bejzil Hatim (Basil Hatim) bavio ovim pitanjem u svojoj opsežnoj studiji u kojoj analizira primjere transfera sa engleskog na arapski jezik kombinujući pristup tekstne lingvistike, kontrastivne lingvistike i teorije prevođenja (Leppihalme 1997; Hatim 1997). Na prostoru bivše Jugoslavije značajno je spomenuti rad Vladimira Ivira koji se bavio procedurama i strategijama za prevođenje elemenata kulture, kao i jezičkim i vanjezičkim faktorima koji utiču na sam proces (Ivir 1972/ 1985/ 1987).

1.4. Kulturološki transfer u studijama AVP-a

U ovom odjeljku ćemo pažnju usmjeriti na neka od uticajnih istraživanja sa fokusom na elementima kulture kod dva najzastupljenija modaliteta audiovizuelnog prevođenja, naime, titlovanja i sinhronizacije. Kada je riječ o titlovanju, među najuticajnim istraživanjima su ona koje je sprovela Brižit Nedergarad-Larsen (Brigit Nedergaard-Larsen, 1993) i Jan Pedersen (2011), dok su se u regionu ovim pitanjima bavili Kristijan Nikolić (2011) u Hrvatskoj i djelimično Nina Lukić (2015) u Srbiji. Kada je riječ o sinhronizaciji, ovom problematikom se posebno bavila Irene Rancato (Irene Ranzato, 2016). Nakon kratkog predstavljanja nekih od ovih istraživanja, a shodno cilju korpusne analize ovog rada, posebnu pažnju ćemo pokloniti klasifikaciji elemenata kulture, kao i taksonomiji strategija njihovog transfera kod titlovanja kako je to izloženo u Pedersenovom istraživanju, a koje ćemo koristiti i u našoj korpusnoj analizi. Međutim, najprije ćemo se kratko osvrnuti na istraživanje Nedergarad-Larsenove koje je poslužilo kao polazišna osnova za Pedersenovu studiju.

1.4.1. Istraživanje Nedergarad-Larsenove (1993)

Nedergarad-Larsen (1993) se u svom istraživanju bavila strategijama transfera vanjezičkih elemenata kulture kod titlovanja. Korpus za njenu analizu su sačinjavala četiri francuska filma koji su prevedeni na danski jezik. U fokusu su bili oni elementi koji predstavljaju prevodilački izazov pri titlovanju. Dodatnu poteškoću za prevodioce stvara i promjena iz govornog u pisani diskurs koja se dešava kod ove vrste prevođenja. Svakako, tu su i neki olakšavajući faktori, npr. vizuelni i auditivni elementi, koji mogu i olakšati razumijevanje.

Prema podjeli predstavljenoj u pomenutom istraživanju, područja koja pokrivaju vanjezički elementi kulture uključuju: *geografske pojmove* koji obuhvataju geografiju (imena rijeka, planina, i sl.), meteorologiju (klimatske tipove, vremenske prilike), biologiju (flora, fauna), kulturološku geografiju (nazivi ulica, gradova, regiona, i sl.); *istorijske pojmove* koji obuhvataju nazive zdanja (spomenici), događaja (ratovi, revolucije, pobune), ličnosti; *društvo i društvene pojave* koji obuhvataju termine iz raznih grana privrede, organizacije i institucije društva, političkog sistema, društvenih grupa, običaja, i sl.; *kulturu* koji obuhvataju područje religije, obrazovanja, medija, kulturnog života zajednice i sl. Strategije za transfer ovih

elemenata uključuju doslovni transfer, kulturološki neutralnu eksplicitaciju, parafrazu, potpunu kulturološku adaptaciju. Prilikom izbora strategije za transfer datog elementa, smatra autorka, potrebno je u svakom pojedinačnom slučaju uzeti u obzir kako opšte tako i neke specifične faktore. Opšti faktori uključuju pitanje *žanra* (da li je u datom audiovizuelnom sadržaju u primarnom fokusu jezik, kao što je to slučaj kod komedija, pjesama, satire, ili, pak, protagonist, kao u slučaju drama, portreta, ili, opet, događaji, kao u slučaju vijesti, dokumentaraca, sportskih emisija i sl.), kao i pitanje prioriteta kada je riječ o *vjernosti*: da li prevodilac prvenstveno treba da prenese tačne riječi autora ili da pokuša da ostvari njegovu namjeru. Nadalje, specifični faktori koje je takođe potrebno uzeti u obzir uključuju pitanje *funkcije* datog elementa u audiovizuelnom tekstu (da li je važan zbog karakterizacije likova, stvaranja određene atmosfere, radnju), *konotativnog značenja* elementa (da li je ključan za razumijevanje konotativnog značenja ili ne), *profil ciljne publike* (hoće li odmah razumjeti element ili je potrebno dodatno pojašnjenje), *uloga akustičnih i vizuelnih elemenata* (da li doprinose pojašnjenju i ispravno razumijevanju elementa ili ne), *ograničenja koje nameće medij* (prostorno-vremenska ograničenja kod titlovanja) i sl.

Rezultati njene analize pokazuju da pri transferu elemenata kulture sa francuskog na danski jezik kod titlovanja postoji opšta tendencija da se prevodom sačuva izvorni kulturološki kolorit filma, i da se ostane vjeran izvornoj poruci kad god ona ne stvara probleme u razumijevanju. Autorka smatra da je upotreba kulturološki potpuno adaptiranih rješenja prilično problematična strategija kada je riječ o ovom modalitetu.

1.4.2. Istraživanje Jana Pedersena (2011)

Istraživanje Jana Pedersena o normama u transferu vanjezičkih elemenata kulture u titlovanju jedno je od najuticajnijih i sveobuhvatnijih. Ono je rezultat njegovog doktorskog rada koji je 2011. objavljen kao monografija od strane John Benjamins Publishing izdavačke kuće pod naslovom *Subtitling norms for television: an exploration focussing on extralinguistic cultural references*. U svojoj studiji Pedersen je predstavio konceptualni aparat za translatološku analizu kulturološkog transfera u audiovizuelnom prevođenju koji je izrađen na osnovu empirijske analize 100 filmova

i televizijskih emisija na engleskom i njihove prevode na danski, švedski i sasvim ograničeno na norveški jezik. Cilj istraživanja je bio ustanoviti koje norme za sadržaje koji se prikazuju na televiziji vode prevodioce pri odabiru strategije transfera.

1.4.2.1. Pedersenova klasifikacija elemenata kulture

Pedersen definiše vanjezičke elemente kulture kao „referenca na koju se ukazuje nekim kulturološkim lingvističkim izrazom koji se odnosi na vanjezički entitet ili proces“ (Pedersen, 2011: 43). Domeni vanjezičkih elemenata kulture je klasifikovao na sljedeći način navodeći primjere iz svog korpusa:

1. Mjerne jedinice (npr. *100 yards*)
2. Lična imena
 - i. Lična imena (npr. *Truman Capote*)
 - ii. Geografski nazivi (npr. *the Allegheny*)
 - iii. Nazivi institucija (npr. *National Health Service*)
 - iv. Nazivi brendova (npr. *Morris Minor*)
3. Profesionalne titule (npr. *Detective Sergeant*)
4. Hrana i piće (npr. *Linzer torts*)
5. Književnost (npr. *Never Love a Stranger*)
6. Vlada (npr. *the Foreign Office*)
7. Zabava (npr. *Coney Island*)
8. Obrazovanje (npr. *college degree*)
9. Sport (npr. *the pitcher mound*)
10. Valute (npr. *2 billion dollars*)
11. Tehnički materijal (npr. *a double Alberti feedback loop*)
12. Ostalo

Nasuprot vanjezičkim elementima, Pedersen postavlja unutarjezičke elemente koji uključuju idiome, poslovice, dijalektizme, sleng, i sl. Još jedna klasifikacija koju uvodi Pedersen tiče se stepena transkulturalnosti elementa, odnosno u kojoj mjeri i element izvorne kulture poznat recipijentima u ciljnoj kulturi. Prema tom kriterijumu, elementi su klasifikovani u:

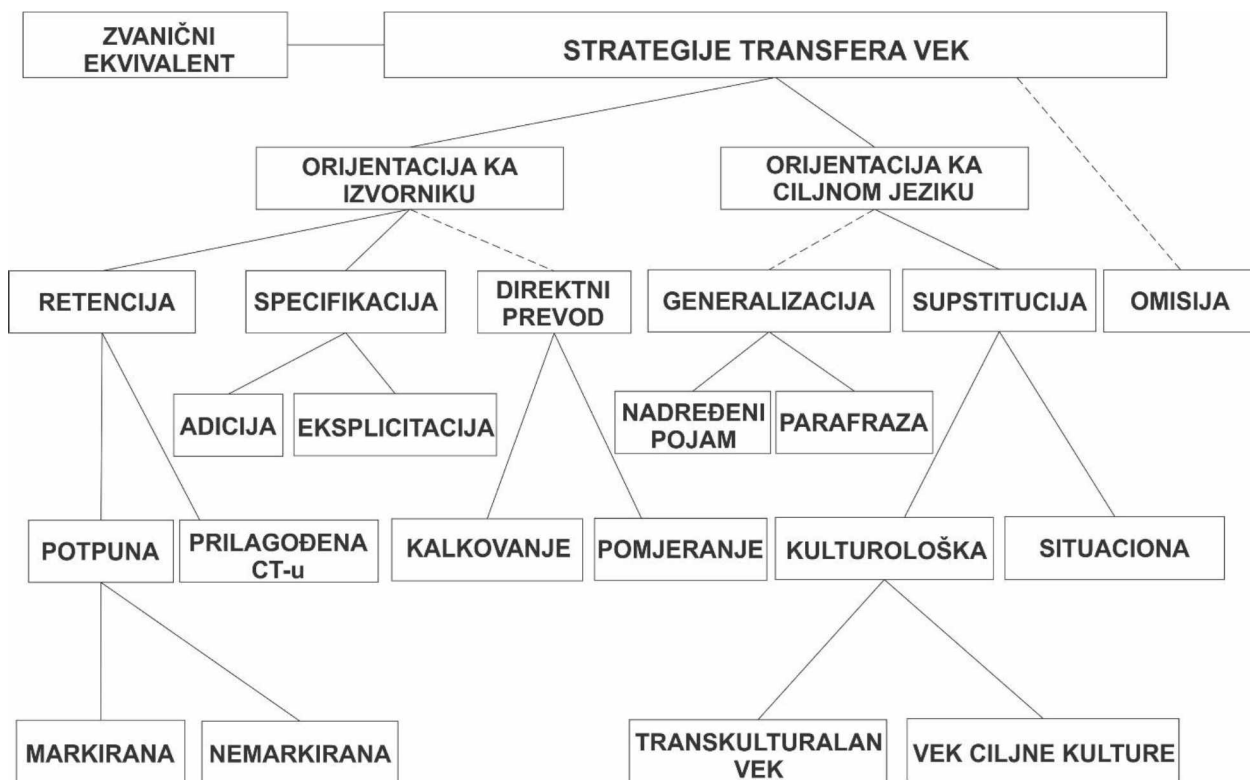
- *Transkulturni*: elementi koji su dio enciklopedijskog znanja i izvorne i ciljne publike (npr. *Pocahontas*)
- *Monokulturni*: elementi koji su poznati pripadnicima izvorne ali ne i ciljne kulture (npr. *Walmart*)
- *Mikrokulturni*: elementi koji su poznati samo ograničenom broju prirodnika izvorne kulture (npr. *19 Cranberry Street, Brooklyn*)

Prevodilački izazov predstavljaju monokulturni i mikrokulturni elementi dok transkulturni ne predstavljaju. Kao što Pedersen ističe, navedena klasifikacija predstavlja metodološki konstrukt i koristan konceptualni okvir, međutim, u stvarnosti će se često dešavati da se kategorije preklapaju i variraju u zavisnosti od teksta, ciljne publike i kulture.

1.4.2.2. Taksonomija strategija transfera vanjezičkih elemenata kulture kod titlovanja

Pedersen pod prevodilačkom *metodom* u smislu procesa prevođenja smatra opštu orijentaciju prevodioca ka domestikaciji ili forenizaciji, dok *strategija* predstavlja praktičnu tehniku koju prevodilac koristi za prevodilačko rješenje. Taksonomija strategija koju predlaže je uređena prema venutijevskoj skali na čijim krajevima stoje strategije koje su najviše orijentisane ka domestikaciji odnosno forenizaciji i temelji na zapaženim normama u titlovanju (Venuti, 1996). Predstavljena je na slici 1.8. a u nastavku ćemo dati pregled predloženih strategija. Spomenimo i to da se pri izradi ove taksonomije kritički osvrnuo na prethodne studije koje su se bavile opštim translatološkim taksonomijama (Vinay & Dabert 1958/2000; Chesterman 1997), specijalizovanim taksonomijama za transfer kulture u prevođenju (Newmark 1988; Leppihalme 1994; Katan 2004), kao i one koje su izrađene na korpusu titlova (Nedergaard-Larsen 1993; Karamitroglou 1998; Gottlieb 2009). Kritičkom analizom uvidio je prednosti i nedostatke nekih od ovih taksonomija naročito s aspekta specifičnosti tretmana koje nameće titlovanje, ali i u samoj klasifikaciji gdje je u određenim slučajevima bilo predloženo previše potkategorija. Recimo, budući da je neminovno da će u tretmanu određenih elemenata dolaziti do preklapanja i kombinovanja dviju ili više strategija, Newmark za svaku ovu vrstu uvodi posebnu potkategoriju, što Pedersen ne smatra naročito korisnim konceptualnim rješenjem. Sa druge strane, neke taksonomije su bile nedovoljno razrađene te su im nedostajale određene kategorije (npr. kod

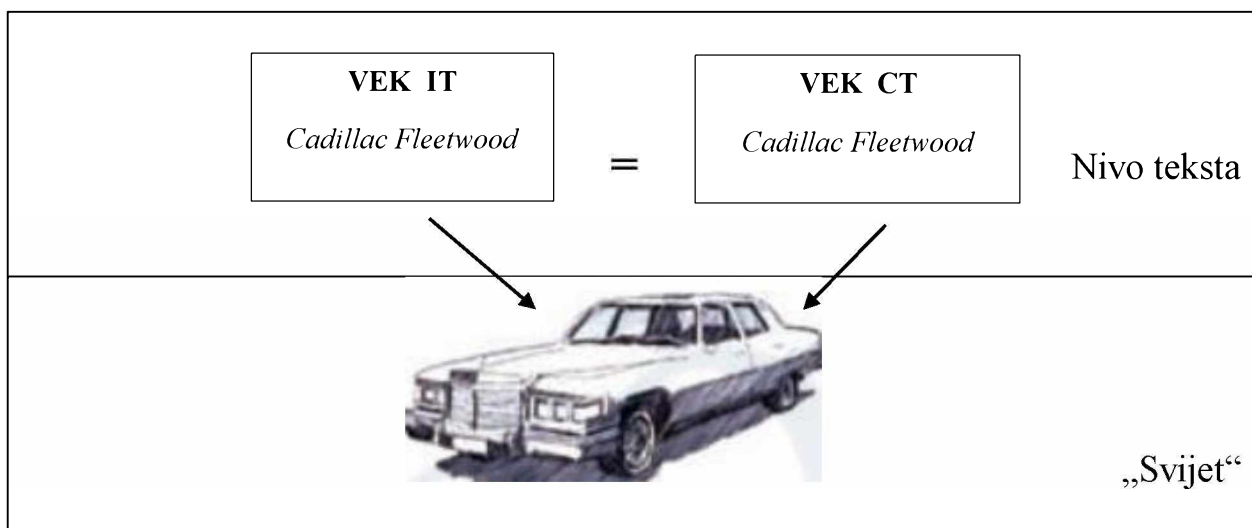
Katan 2004 i Karamitroglou 1998), što im je po mišljenju Pedersena umanjilo eksplikativni potencijal.

Slika 1.8. Pedersenova taksonomija strategija transfera vanjezičkih elemenata kulture
(prilagođeno prema Pedersen, 2011: 75)

Kao što slika prikazuje, većina strategija je grupisana oko dvije ključne prevodilačke metode, forenizacije i domestikacije, odnosno orijentaciji ka izvorniku i orijentaciji ka ciljnom jeziku. Tri su osnovne strategije koje se koriste za transfer vanjezičkih elemenata kulture koje su orijentisane ka izvorniku: retencija, specifikacija i direktan prevod, dok su ka ciljnom jeziku orijentisane takođe tri osnovne strategije: generalizacija, supstitucija, i omisija. Većina njih imaju svoje potkategorije. *Zvanični ekvivalent* je izdvojen kao zasebna strategija budući da se koristi u slučajevima kada ne postoji prevodilački izazov pri tretmanu ovih elemenata jer već postoji unaprijed spremno prevodilačko rješenje. U određenom trenutku je nastao upotrebom nekih od navedenih strategija nakon čega se tradicionalno koristi kao zvaničan prevod određenog elementa. Tako, recimo, može nastati upotrebom retencije (npr. eng. *NATO* i cnr. *NATO*), kulturološke supstitucije (npr. eng. *Snow White* i cnr. *Snježana*).

Retencija podrazumijeva zadržavanje elementa bez ikakvog prevoda. Ona može biti potpuna i prilagođena ciljnom tekstu. Potpuna retencija podrazumijeva potpuno zadržavanje elementa bez ikakvih prilagođavanja ciljnom tekstu u smislu pravopisa, izgovora, alfabeta i slično. Može biti naglašena u tekstu upotrebom kurziva ili navodnika (markirana) ili ne (nemarkirana). Prilagođena retencija podrazumijeva upotrebu elementa uz prilagođavanje ciljnom alfabetu, izgovoru, izostavljanje člana i sl. Šematski, Pedersen ovu strategiju predstavlja na vrlo jednostavan način kao što je prikazano na slici 1.9. na kojoj proces koji je uključen u retenciju je predstavljen na dva nivoa: tekstualni nivo (koji uključuje izvorni (IT) i ciljni tekst (CT)) i „svijet“ gdje se referent na koji ukazuje vanjezički element kulture (VEK) i nalazi. Na slici je prikazan vanjezički element *Cadillac Fleetwood* koji je zadržan u ciljnom tekstu. U ovom slučaju oba elementa imaju isti referent, naime američki brend automobila.

Slika 1.9. Retencija (prilagođeno prema Pedersen, 2011:78)

Specifikacija uključuje pojašnjenje i bliže određenje elementa kulture koje se može postići na dva načina. Jedan je kroz eksplicitaciju, tj. pojašnjenje značenja neke skraćenice, davanje punog naziva ili punog oblika nekog akronima. Drugi je adicija i uključuje dodavanje informacije koja bliže određuje neki pojam. Adicija može uključivati lingvistički postupak koji se temelji na polisemiji ili hiponimiji. Recimo, u slučaju višeznačnog izraza u izvornom tekstu, prevodilac odabira jedno od mogućih značenja kojim nadopunjuje sam pojam pri čemu pojašnjenje može prenijeti retencijom ili nekim drugom strategijom. Primjer kojim Pedersen ilustruje ovaj postupak preuzet je iz filma *Gozzila* gdje se upotrebljava termin *sidewinder* koji se može odnositi na vrstu zmiје zvečarke, element kompjuterske opreme, projektil, i dr. Međutim,

prevodilac izdvaja jedno od tih mogućih značenja i sa engleskog na danski jezik prevodi element kao *sidewinder misil* (cnr. projektil Sajdvajnder). Proces je kompleksniji od retencije budući da pored analize na tekstualnom nivou, kao i faktičkog stanja u stvarnom svijetu gdje se i nalazi referent, uključuje i jezički nivo gdje se odvija proces odabira značenja i prevođenja. Naravno, upotreba ove strategije može biti izazovna za sam proces titlovanja zbog prostornih ograničenja.

Direktan prevod se prema Pedersenovoj taksonomiji može podijeliti u dvije potkategorije u zavisnosti od toga šta je ishod primjene ove strategije: kalk ili pomjeranje (engl. *shift*). Premda ishod ove dvije potkategorije često zna da bude identičan, distinkcija će se napraviti u zavisnosti od toga da li su pomjeranja kod transfera ovog tipa nužna (proističu iz razlika u jezičkom sistemu, recimo izostavljanje člana) ili su opciona i slobodnija kako bi direktan prevod zvučao prirodnije na ciljnom jeziku (recimo, u slučaju promjene reda riječi premda bi izvorni redosljed bio sasvim razumljiv ali bi zvučao neprirodno na ciljnom jeziku). Kako ova druga potkategorija uključuje veći stepen prilagođavanja ciljnom jeziku, može se smatrati prelaznom strategijom između forenizirajućih i domestikacijskih strategija. Zato je na slici (1.6) i prikazana isprekidanom crtom.

Generalizacija uključuje zamjenu specifičnog pojma u izvornom tekstu opštijim pojmom u ciljnom. Može se postići korišćenjem nadređenog pojma ili parafrazom. Kod prve potkategorije, česta je upotreba hiperonima ili holonima za elemente koji su nepoznati u ciljnoj kulturi ili čija zamjena se smatra boljim rješenjem u datoj audiovizuelnoj situaciji (npr. engl. *Walmart* > cnr. *supermarket*; engl. *Central park* > cnr. *park*). Parafraza se naročito koristi u situacijama kada je upotreba generalizacije isuviše komplikovano rješenje. Pedersen ovakvu situaciju ilustruje primjerom gdje se u izvornom tekstu spominje američki narodni heroj koji je ostao upamćen po tome što je dao svoj život kako bi spasio putnike u vozu ostaviši na svom položaju tokom sudara:

(2) I bet he did a Casey Jones.

Budući da je ciljnoj publici Kejsi Džons nepoznat, prevodilac je odlučio da umjesto tog elementa koristi parafrazu u kojoj se koriste kontekstualno relevantne informacije koje će prenijeti konotaciju koju upotreba ovog njegovog imena stvara u izvorniku i prema povratnom prevodu sa danskog glasi ovako:

(3) Siguran sam da nije ostavio lokomotivu.

Supstitucija obuhvata zamjenu izvornog vanjezičkog elementa kulture nekim drugim elementom izvorne ili neke druge kulture koji je transkulturan ili elementom ciljne kulture (kulturološka supstitucija). Takođe može uključivati zamjenu izvornog vanjezičkog elementa kulture nečim sasvim drugim što odgovara datoj situaciji (situaciona supstitucija). Primjer kulturološke supstitucije koji navodi Pedersen tiče se zamjene izvornog akronima NYU (eng. New York University) akronimom koji je poznatiji danskoj publici KUA koji se odnosi na Univerzitet u Kopenhagenu. Kada je riječ o situacionoj supstituciji, Pedersen navodi primjer u kom se u komediji *Spy Hard* na pitanje gdje se nalazi profesot Ukrinski u izvorniku kaže:

(4) With Gilligan!

Međutim, kako ciljnoj publici Giligan, lik iz serije *Gilligan's Island* nije poznat, prevodilac je izvršio supstituciju koja na povratnom prevodu sa danskog jezika glasi:

(5) Sa svojom ženom.

U ovom slučaju između izvornog elementa i rješenja u ciljnom jeziku ne postoji povezanost. Upotreba supstitucije katkada može stvoriti problem kredibiliteta gdje protagonisti koriste elemente koji nisu tipični za njihovu kulturu, a sa druge strane mogu ostvariti efekat humora, tako da prevodilac mora uzeti u obzir više faktora kada donosi odluku o strategiji i elementu koji će koristiti.

Omisija podrazumijeva potpuno izostavljanje elementa izvornog teksta. Dok u drugim vrstama prevođenja ovo ne bi bilo prihvatljivo, u titlovanju se smatra legitimnim naročito zbog ograničenja modaliteta i potrebom za kondenzovanim izrazom.

Sa stanovišta stepena intervencije koju prevodilac preduzima tokom procesa prevođenja, ove strategije se mogu grupisati u niskointerventne (retencija, zvanični prevod), srednjointerventne (specifikacija, direktan prevod, generalizacija) i visokointerventne strategije (supstitucija, omisija).

2 Korpusna analiza transfera vanjezičkih elemenata kulture

2.1. Uvodne napomene

U ovom poglavlju ćemo predstaviti prvi paralelni englesko-crnogorski elektronski korpus titlova koji je izrađen za potrebe ove teze, kao i rezultate translatološke analize koja je nad njim sprovedena. Kako metodološki pristup koji smo u tom istraživanju koristili spada u domen korpusne lingvistike, najprije ćemo predstaviti neke osnovne pojmove, metodološke postupke i alate koji se koriste u korpusnoj lingvistici, kao i njihovu upotrebu u studijama prevođenja.

2.1.1. Pojam korpusne lingvistike i korpusa

Pojam **korpusna lingvistika** se koristi za označavanje specifičnog metodološkog pristupa analizi jezika unutar lingvistike kao nauke u okviru kog se kao izvor podataka koriste elektronski korpusi kao i posebno izrađena kompjuterska softverska rješenja koja omogućavaju lakšu i efikasniju analizu tih korpusa (Miličević 2017). Premda jedan dio izučavalaca smatra da je korpusna lingvistika mnogo više od samo specifičnog metodološkog pristupa, te da se može šire definisati kao posebna disciplina unutar lingvistike, ipak većina se s tim ne slaže budući da se korpusi mogu koristiti i u bilo kojoj drugoj lingvističkoj disciplini i predstavljaju samo jedan od načina dobijanja podataka o jeziku (Miličević 2017, McEnery / Wilson 2001, Stubbs 2001).

Pod **korpusom**, u smislu ovog metodološkog postupka, smatra se kolekcija tekstova koji su sačuvani u nekom od standardnih elektronskih formata (npr. xml) te su mašinski čitljivi, sakupljeni po određenom kriterijumu koji ih povezuje (npr. žanr, jezički varijetet, i sl.), i koji su obrađeni na takav način da se nad njima mogu vršiti željena jezička istraživanja. Korpusi se mogu klasifikovati prema parametrima kao što su namjena, medijum, vremenska dimenzija koju pokrivaju, obim (veličina), broj jezika i sl. (Miličević 2017).

2.1.2. Vrste korpusa

Prema parametru **namjene**, korpusi se mogu podijeliti na *opšte* (eng. general corpora) i *specijalizovane* (eng. specialized corpora). Opšti korpusi su oni koji teže da predstavljaju reprezentativan uzorak cijelog jednog jezika i mogu se koristiti za razne namjene (npr. sociolingvistička, leksikografska, gramatička i dr. istraživanja onih jezika koji nastoje da

reprezentuju). Takvi su, recimo, referentni korpusi (eng. reference corpora) kao što su Britanski nacionalni korpus (eng. British National Corpus, skr. BNC), jedan od najvećih i najuticajnijih korpusa engleskog jezika, zatim Korpus savremenog američkog engleskog jezika (eng. Corpus of Contemporary American English), Hrvatski nacionalni korpus, Korpus savremenog srpskog jezika i sl. Tu se, takođe, mogu uvrstiti i veb-korpusi, ogromne količine tekstova preuzetih sa internetskih domena. Takvi su srWaC, veb-korpus srpskog jezika, i hrWac, veb-korpus hrvatskog jezika. Sa druge strane, specijalizovani korpusi se obično izrađuju za potrebe specifičnih lingvističkih istraživanja. Takvi su, recimo, korpusi prevoda poput EPTIC-a (eng. European Parliament Translation and Interpreting Corpus), korpusi filmskih dijaloga poput PCFD-a (eng. the Pavia Corpus of Film Dialogue), korpusi jezika kao nematrnog poput CroLTeC (eng. Croatian Learner Text Corpus), korpusi nestandardnog jezika poput slovenačkog JANES-a, korpusi dječijeg jezika poput CHILDES-a, korpusi tvitova poput korpusa Tweet.HR i Tweet.SR, korpusi dijalekata, titlova, i sl.

Prema parametru **medijuma** na kome su nastali, korpusi se mogu podijeliti na *pisane* (eng. written corpora), *govorne* (eng. spoken corpora), *mješovite* (eng. mixed corpora) i *multimodalne* (eng. multimodal corpora). Pisani korpusi, poput Britanskog korpusa pisanog akademskog engleskog jezika (eng. British Academic Written English, skr. BAWE), se sastoje od pisanih tekstova i takva je većina dostupnih korpusa. Govorni korpusi se sastoje od fonetski/fonološki i prozodijski transkribovanih govora, intervjua, i ostalih oblika usmene komunikacije. Primjeri ovakvih korpusa čine Korpus govornog engleskog jezika (eng. Spoken English Corpus, skr. SEC), koji se sastoji iz transkripcije novinarskih izvještavanja, komentara, i sl. preuzetih sa BBC-ja, zatim GECCO (njem. Gesprächscorpus), transkribovane spontane dijaloge izvornih govornika njemačkog jezika i sl. Mješoviti korpusi se sastoje od pisanih i govornih korpusa, i takav je, recimo, već spomenuti BNC koji se sastoji iz 10% govornog i 90% pisanog jezika. Multimodalni korpusi se sastoje od audiovizuelnih tekstova koji nastaju kombinacijom različitih semiotičkih kodova kao što su zvuk, slika i verbalna komponenta. Primjer takvog korpusa je Forlxt 1 (eng. Forlì Corpus of Screen Translation) koji se sastoji iz digitalizovanih filmova i serija na pet jezika kao i transkripcije njihovih izvornih dijaloga, sinhronizacije i titlova koji su segmentirani i uskladjeni sa odgovarajućim scenama. Zbog složenosti tehničkih zahtjeva, kao i finansijskih sredstava koji su neophodni za njihovu izradu, trenutno su najrijeđa vrsta korpusa.

Prema **vremenskoj dimenziji** koju pokrivaju, korpusi se mogu podijeliti na *sinhronijske korpuse*, one koji predstavljaju savremeni jezik i njegovu upotrebu i *dijahronijske (istorijske) korpuse* koji predstavljaju kolekcije tekstova iz određenog istorijskog perioda razvoja nekog jezika. Primjer dijahronijskog korpusa je Helsinški korpus tekstova na engleskom jeziku (eng. Helsinki Corpus of English Texts) koji sadrži 400 uzoraka tekstova nastalih u periodu od 8.do 18.v.), COHA (eng. Corpus of Historical American English) koji sadrži tekstove od 1810-ih do 2000.g. nastale na engleskom jeziku, HANSAR korpus koji se sastoji iz tekstova gotovo svakog govora koji je održan u Britanskom parlamentu u periodu od 1803 do 2005. godine, i sl. Kao što se može primijetiti, za sinkroniju ne postoji precizna odrednica koja definiše koliko godina od trenutka objave korpusa tekstovi treba da sežu u prošlost kako bi njihovu kolekciju definisali kao dijahronu.

Prema **dinamici praćenja jezičkog razvoja**, korpusi se mogu podijeliti na *statičke* (eng. static corpora) i *dinamičke* ili *monitor korpuse* (eng. dynamic/ monitor corpora). Prvi su fiksni i po objavljivanju se ne mogu dodavati novi tekstovi, kakav je recimo BNC. Dinamički ili monitor korpusi se konstantno ažuriraju i obogaćuju novim tekstovima, kao što je, recimo, slučaj sa korpusom Banka engleskog (eng. Bank of English, skr.BoE).

Prema **broju jezika** koji su zastupljeni u nekom korpusu, mogu se podijeliti na *jednojezične*, *dvojezične* i *višejezične*. Mnogi korpusi su jednojezični budući da predstavljaju razne žanrove, registre, varijetete, jednog jezika. Pored već gore pomenutih korpusa ovog tipa, još jedan primjer predstavlja i Međunarodni korpus engleskog jezika (eng. International Corpus of English, skr. ICE) koji omogućava istraživačima analizu različitih varijeteta engleskog jezika koji se koriste širom svijeta. Naravno, u ovu grupu spadaju i opšti, referentni, korpusi, kao i brojni specijalizovani. Dvojezični i višejezični korpusi se sastoje od tekstova nastalih na dva ili više različitih jezika. Oni se mogu podijeliti na paralelne (eng. parallel corpora), uporedne (eng. comparable corpora) i mješovite korpuse.

Paralelni korpusi se sastoje od izvornih tekstova i njihovih prevoda. U literaturi se još nazivaju i prevodni korpusi. Najčešće se koriste u translatološkim i kontrastivnim istraživanjima. U odnosu na smjer prevoda, ovi korpusi se mogu podijeliti na jednosmjerne, dvosmjerne (koji se nazivaju i recipročni) i višesmjerne (Zanettin 2012). Jednosmjerni korpusi sadrže prevode tekstova samo sa jednog na drugi jezik, ali ne i u suprotnom smjeru. Primjeri ovakvog korpusa su

korpus CRATER (eng. Corpus Resources and Terminology Extraction), paralelni englesko-francuski i španski korpus Međunarodne unije za telekomunikacije. Takođe, tu spadaju i korpusi nastali u okviru MULTEXT i Multext-East projekta kao što je korpus Multext-East „1984“ koji predstavlja prevod naslovljenog romana Džordža Orvela sa engleskog na bugarski, češki, estonski, rumunski, mađarski, slovenački, letonski, litvanski, ruski i srpskohrvatski³⁵. Jedna od najvećih kolekcija ove vrste paralelnih korpusa na brojnim jezicima je obimna OPUS³⁶ kolekcija na koju ćemo se nešto detaljnije osvrnuti u odjeljku 2.2.1, a koja se sastoji iz više potkorpusa kao što su DGT (kolekcija prevodilačkih memorija za pravnu tekovinu Evropske unije na 24 jezika), Books (kolekcija prevoda književnih djela na 16 jezika), Europarl (kolekcija prevoda zapisinika sa sjednica Evropskog parlamenta), OpenSubtitle (kolekciju titlova na 30 jezika), TedTalks (paralelni englesko-hrvatski korpus transkribovanih i prevedenih TED govora), Emea korpus (korpus dokumentacije za medicinske proizvode na 22 jezika), hrenWac (paraleln englesko-hrvatski veb korpus), korpus lokalizovane softverske dokumentacije, kao i brojni drugi. U ovu kolekciju je uvršten i MontenegrinSubs, prvi paralelni englesko-crnogorski korpus titlova koji je izrađen u okviru ovog istraživanja, a koji ćemo detaljnije opisati u nastavku. Dvosmjerni korpusi se obično sastoje iz dva seta paralelnih korpusa u kojima su različiti tekstovi prevedeni u oba smjera. Jedan od najpoznatijih korpusa ovog tipa koji je poslužio za brojne studije i kao model za izradu sličnih korpusa je englesko-norveški paralelni korpus ENPC³⁷ (eng. English-Norwegian Parallel Corpus) koji se sastoji iz izvornih tekstova i njihovih prevoda u pravcu englesko-norveški i norveško-engleski. Ukupno je uvršteno 100 tekstova iz domena fikcije i nefikcije. Daljni primjeri predstavljaju korpusi poput CEXI-ja koji se sastoji iz izvornih tekstova na engleskom i njihovih prevoda na italijanski i izvornih tekstova na italijanskom i njihovih prevoda na engleski a rađen je po modelu ENPC-a, zatim englesko-portugalski COMPARA³⁸ korpus, englesko-švedski paralelni korpus ESPC³⁹, i mnogi drugi. Višesmjerni korpus se obično sastoji iz izvornih tekstova koji su prevedeni na više različitih jezika. Primjer takvog korpusa je višejezični

³⁵ Zaveden pod ovim imenom na: <http://nl.ijs.si/ME/Vault/CD/docs/1984.html>, pristupljeno 7. jula 2018. u 17 časova.

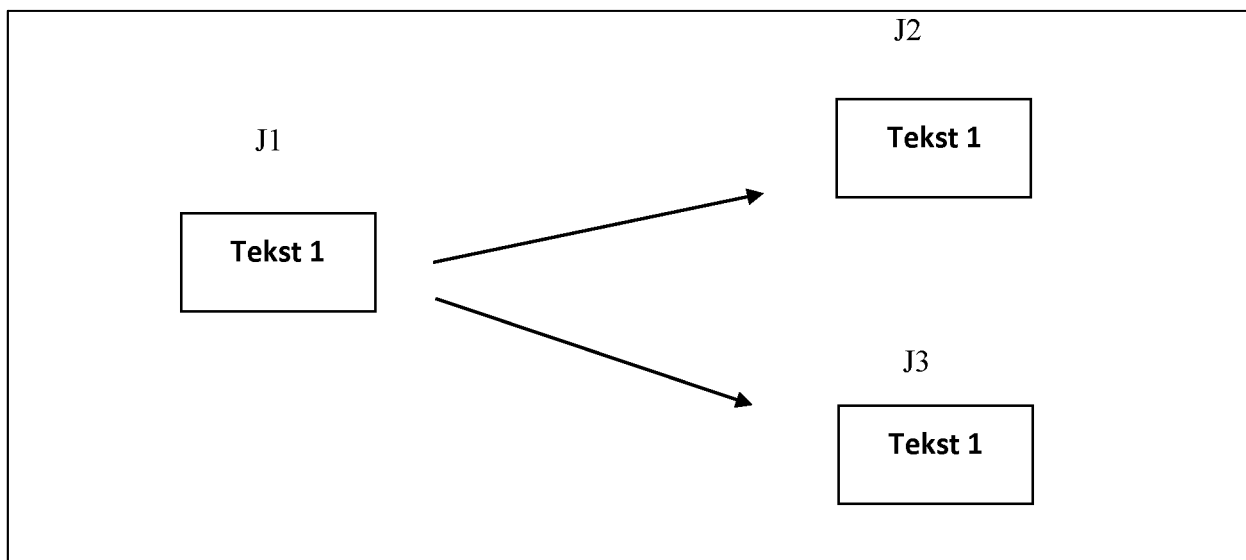
³⁶ Dostupno na: <http://opus.nlpl.eu/index.php>, pristupljeno 7. jula 2018 u 17:30 časova.

³⁷ Dostupan na: <http://www.hf.uio.no/ilos/english/services/omc/enpc/>, pristupljeno 7. jula 2018. u 18 časova. Zbog ugovora koji se tiču autorskih prava, korpus je dostupan samo istraživačima i studentima sa univerziteta u Oslu i Bergenu.

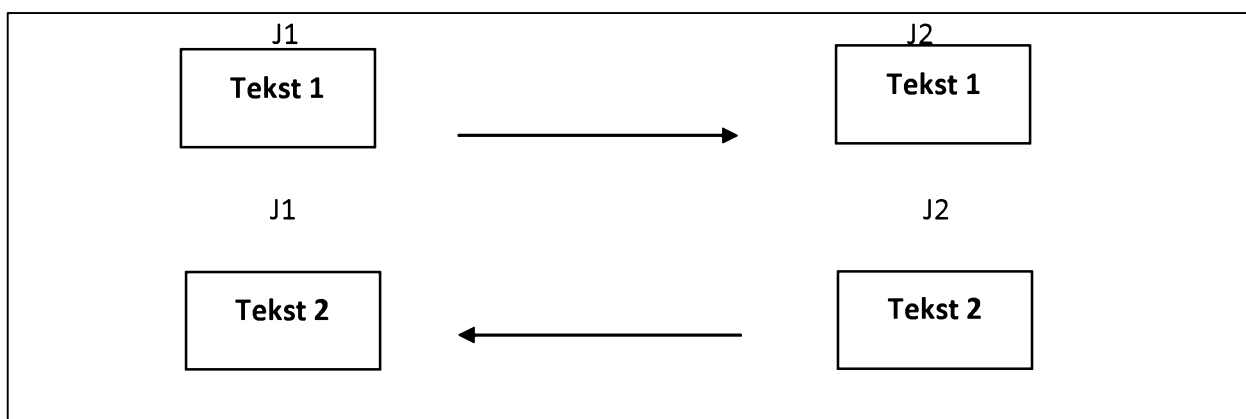
³⁸ Besplatno dostupan na: <https://www.linguatca.pt/COMPARA/>, pristupljeno 7. jula 2018. u 19 časova.

³⁹ <https://sprak.gu.se/english/research/research-activities/corpus-linguistics/corpora-at-the-dll/espc>, pristupljeno 7. jula 2018. u 19.15 časova. Korpus dostupan samo istraživačima, saradnicima i studentima univerziteta u Lundu i Gotenburgu.

korpus Oslo⁴⁰ (eng. Oslo Multilingual Corpus, skr. OMC) čiji određeni broj potkorpora čini izvorni tekstovi na engleskom i njihove prevode na norveški i portugalski jezik, kao i izvorne tekstove na norveškom i njihove prevode na engleski, francuski i njemački jezik. Šematski prikaz nekih od mogućih kombinacija za paralelne korpuse dat je u slikama 2.0. – 2.2. gdje je „J“ oznaka za jezik a „Tekst“ sa istim brojem predodčava prevod teksta sa izvornog na ciljni jezik, dok strelica ukazuje na smjer prevoda.

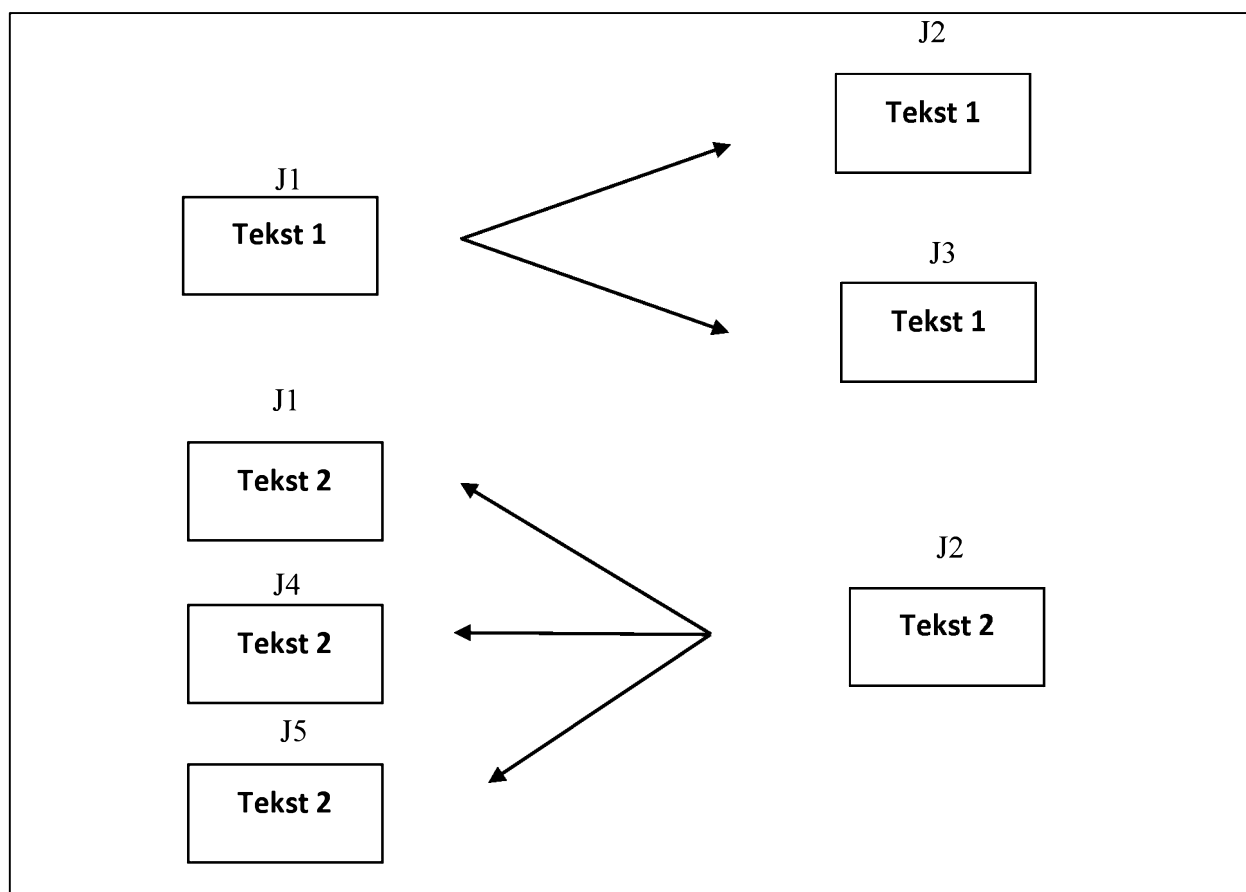

Slika 2.0. Šematski prikaz moguće jezičke kombinacije za jednosmjerni paralelni korpus

Slika 2.1. Šematski prikaz dvosmjernog paralelnog korpusa

⁴⁰ Dostupna na: <https://www.hf.uio.no/ilos/english/services/omc/sub-corpora/>, pristupljeno 7. jula 2018. U 23 časa. Zbog ugovora koji se tiču autorskih prava, korpus je dostupan samo istraživačima i studentima sa univerziteta u Oslu i Bergenu.

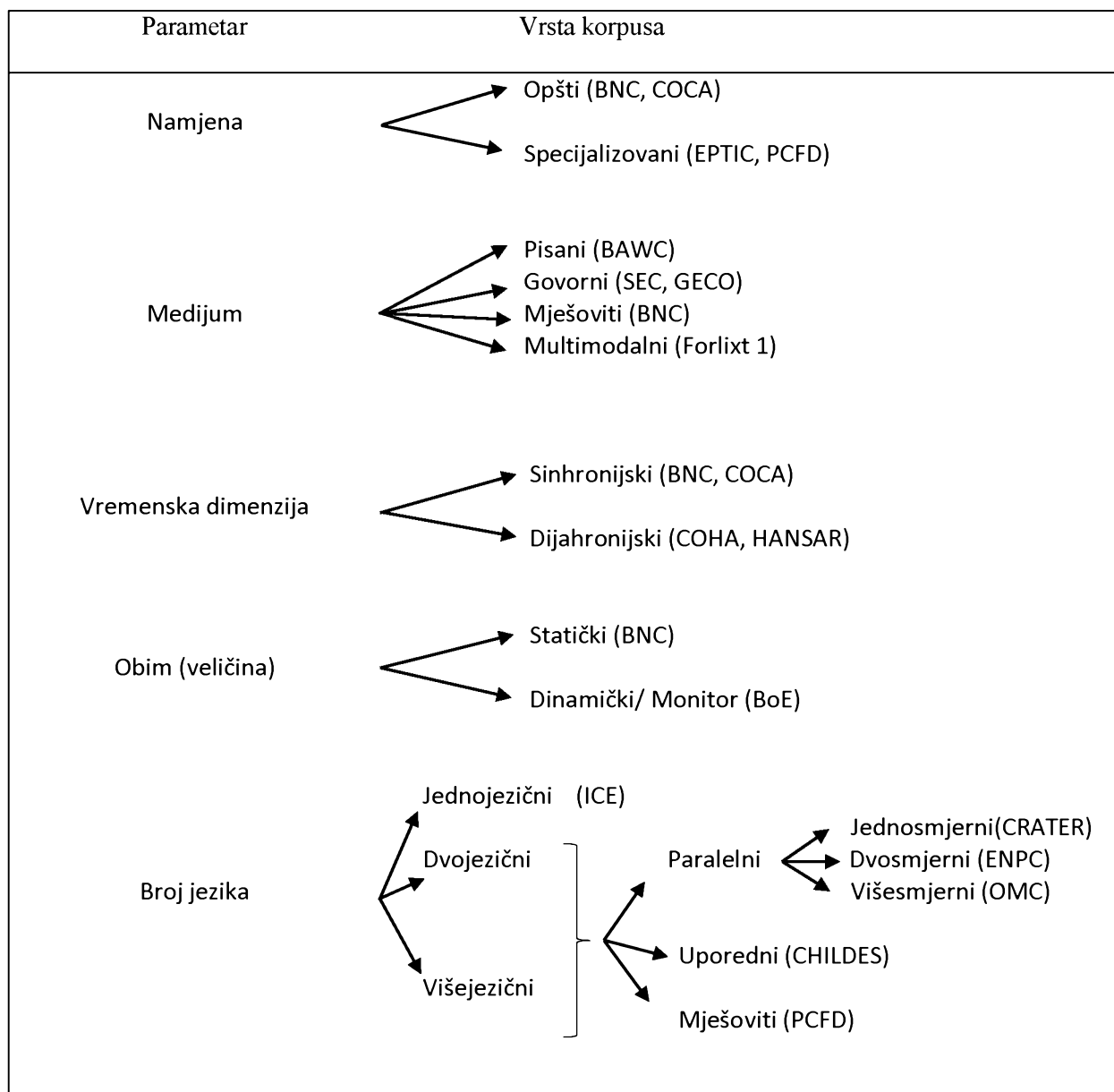

Slika 2.2. Šematski prikaz moguće kombinacije za višesmjerni paralelni korpus

Uporedni korpusi se sastoje iz tekstova na izvornom i ciljnom jeziku (ili iz različitih varijeteta istog jezika) koji su odabrani na osnovu određenih parametrima koje dijele. Ti zajednički parametri mogu biti žanr, registar, veličina, metod uzorkovanja, vrijeme uzorkovanja i sl. Važno je napomenuti da se ne radi o izvornim tekstovima i njihovim prevodima, kao što je to slučaj kod paralelnih korpusa, već tekstovima koji dijele sličan ili identičan okvir uzorkovanja (eng. sampling frame) kojim se definišu parametri koji treba da se poklapaju. Tako, na primjer, korpus koji bi se sastojao iz tekstova koji broje milion riječi a pripadaju pravnom registru na engleskom i korpusa koji se sastoji iz milion riječi tekstova pravnog registra na crnogorskom jeziku predstavljao bi uporedni korpus. Ovakva vrsta korpusa naročito je pogodna za kontrastivna istraživanja. Primjeri uporednog korpusa su CHILDES korpusi koji se sastoje iz transkripata dječijeg govora na različitim jezicima.

Mješoviti korpusi se sastoje od uporednih i paralelnih korpusa. Takvi su, recimo, već pomenuti Pavijski korpus filmskih dijaloga, PCFD, koji se sastoji iz filmova koji su nastali na

italijanskom jeziku, kao i filmova koji su nastali na engleskom jeziku zajedno sa njihovim prevodima na italijanski jezik. Prikaz podjele korpusa prema nekim od ključnih parametara koji su navedeni u ovom odjeljku i ilustrativnim primjerima dat je u slici 2.3.

Slika 2.3. Vrste korpusa prema ključnim parametrima podjele

2.1.3. Proces izrade korpusa

Ključni faktor koji će uticati na nacrt i sam proces izrade korpusa je njegova namjena. Konkretno, koje istraživačko pitanje ili problem nastoji da rasvijetli, šta je u fokusu istraživanja, te koji aspekt jezika ima za cilj da predstavi. Stoga se može reći da u slučaju fokusiranih istraživanja proces izrade korpusa započinje definisanjem istraživačkog pitanja, a u slučaju obimnijih korpusa to započinje definisanjem opšte namjene. Jasno je da tekstovi koji se sakupljaju treba da budu relevantni za jezički aspekt koji je u fokusu istraživanja. Tako da ukoliko se istraživanje bavi određenim lingvističkim aspektima jezika medija, sakupljanje tekstova studentskih eseja ne bi bilo relevantno.

2.1.3.1. Reprezentativnost i balansiranost

Ne postoji precizan odgovor na pitanje koliko velik određeni korpus treba da bude. Kao što je već istaknuto, ključni faktori koji će definisati njegovu veličinu tiču se samog istraživačkog pitanja i namjene. Bitni aspekti koje je potrebno uzeti u obzir, naročito u slučaju opštih korpusa koji nastoje predstaviti jezik kao cjelinu, jesu pitanja njegove **reprezentativnosti** i **balansiranosti**. Korpus se smatra reprezentativnim ukoliko se rezultati dobijeni sprovedenom analizom nad njim mogu generalizovati na cijelu jezičku populaciju iz koje je uzorkovan. To znači da korpus treba da teži da bude slika jezika u malom i da se sastoji iz dovoljnog broja uzoraka tekstova koji će adekvatno predstavljati širu jezičku populaciju, odnosno žanr koji je predmet istraživanja. Nekada je moguće ostvariti potpunu reprezentativnost. To je, recimo, slučaj kada je fokus istraživanja na cjelokupnom opusu nekog pisca koji je moguće sakupiti, ili na nekom serijalu koji je moguće u potpunosti uključiti u korpus i sl. Međutim, u istraživanjima je češće slučaj da se ne može postići takav stepen reprezentativnosti pa se nastoji sakupiti što je moguće više tekstova s obzirom na cilj i vremenski okvir istraživanja. Opšte je mišljenje da što je korpus veći to je i reprezentativniji. Korisna praksa može biti konsultovanje uporednih podataka iz sličnih studija.

Za većinu korpusa, reprezentativnost se postiže kroz balansiranje. Pod balansiranošću korpusa podrazumijeva se da korpus reflektuje situaciju u stvarnoj jezičkoj uporebi u lingvokulturološkoj sredini što se može postići najprije na osnovu sociolingvističkog parametra. Ovaj parametar uključuje uzimanje u obzir jezičke produkcije (odnosno koji tekstovi se

proizvode, štampaju, objavljuju) i jezičke recepcije (koji tekstovi se najčešće čitaju). Potom, na osnovu podataka o jezičkoj recepciji, može se napraviti tematska i žanrovska klasifikacija tekstova čija se zastupljenost nastoji srazmjerno reflektovati u korpusu. Dakle, ukoliko bi u korpusu koji pretenduje da bude opšti referentni korpus nekog jezika dominirali književni tekstovi, a procentualno malo bili zastupljeni ostali žanrovi, korpus se ne bi mogao smatrati balansiranim budući da ne odražava stvarno stanje stvari u populaciji iz koje je uzet a u kojoj, najvjerovatnije, ne dominiraju književni tekstovi. Sasvim je jasno da je izuzetno teško postići idealnu balansiranoost. Zbog toga neki izučavaoci je opisuju kao maglovit, ali ipak važan koncept koji se umnogome temelji na „intuiciji i najboljoj mogućoj procjeni“ za svaki konkretan slučaj (Clancy, 2010: 86).

I po pitanju balansiranoosti, u praksi se često uzimaju modeli korpusa koji se smatraju balansiranim kao referentna tačka za izradu novih. Jedan od takvih korpusa smatra se i gore pomenuti Britanski nacionalni korpus ⁴¹(v. Tabelu 2.0. i Tabelu 2.1.) koji je poslužio kao model za izradu brojnih nacionalnih korpusa kao što su Američki nacionalni korpus, Korejski nacionalni korpus, Poljski nacionalni korpus, Ruski nacionalni korpus, i sl. Britanski nacionalni korpus se sastoji iz 90% pisanih tekstova, i 10% govornih. Kada je riječ o pisanim tekstovima, odabrani su po parametrima kao što su domen (tematika), vrijeme nastanka teksta, i medijum (tip publikacije: periodika, monografije, i sl.). Za govorne tekstove parametri koji su korišteni su regija, vrsta interakcije (monolog, dijalog, i sl.), kontekst interakcije (obrazovno-informativni, poslovni i sl.) a sastoje se od transkribovanih govora 124 volontera.

⁴¹ Prof. Gorjanc ističe da upotreba BNC-a kao modela balansiranoosti i za druge korpusa bila kritikovana jer bi po mišljenju nekih autora balansiranoost trebalo u potpunosti zavisiti od jezično-kulturne sredine i analize produkcije i recepcije tekstova u svakoj od sredina a ne samo kopija toga što su bile odluke BNC. Recimo, pri izradi BNC-a upotrebljen je kriterijum jezičke produkcije, djelimično i jezičke recepcije, ali su kod literarnih tekstova ti podaci u potpunosti zanemarljeni i odlučeno je da kriterijum za udio ovih tekstova u korpusu bude njihova velika kulturna vrijednost (privatna prepiska sa prof. Gorjancom).

Tabela 2.0. Sadržaj pisanog dijela Britanskog nacionalnog korpusa

Domen	%	Datum	%	Medijum	%
Fikcija	21,91	1960 – 74	2,26	Monografije	58,58
Umjetnost	8,08	1975 – 93	89,23	Periodika	31,08
Vjera i misao	3,40	Neklasifikovano	8,49	Razno objavljeno	4,38
Trgovina/Finansije	7,93			Razno neobjavljeno	4,00
Slobodno vrijeme	11,13			Mat. za usm. izlaganje	1,52
Prirodne/ čiste nauke	4,18			Neklasifikovano	0,40
Primijenjene nauke	8,21				
Društvene nauke	14,80				
Svjetska politika	18,39				
Neklasifikovano	1,93				

Tabela 2.1. Sadržaj govornog dijela Britanskog nacionalnog korpusa

Regija	%	Vrsta interakcije	%	Kontekst interakcije	%
Jug	45,61	Monolog	18,64	Obrazovni/informativni	20,56
Centralni dio	23,33	Dijalog	74,87	Poslovni	21,47
Sjever	25,43	Neklasifikovano	6,48	Institucionalni	21,86
Neklasifikovano	5,61			Slobodno vrijeme	23,71
				Neklasifikovani	12,38

2.1.3.2. Uzorkovanje

Razmatranje gore pomenutih pitanja je od ključne važnosti kako bi korpus u razumnoj mjeri pružio reprezentativnu i balansiranu sliku jezika ili neke njegove oblasti. Sa ovim je usko povezano i pitanje načina uzorkovanja tekstova iz jezičke populacije. Na samom početku neophodno je definisati **jedinicu uzorkovanja** (eng. sampling unit) i **populaciju**. Za korpus pisanog jezika, ta jedinica može biti knjiga, časopis i sl. Spisak svih jedinica uzorkovanja koje su korištene pri izradi korpusa je, već pomenuti, **okvir uzorkovanja** (eng. sampling frame), dok ukupan broj svih jedinica uzorkovanja koji se pojavljuju u jeziku čine populaciju. Pri definisanju granica populacije mogu se uzeti u obzir parametri koji se mogu klasifikovati u dvije kategorije: demografski i tekstualni odnosno žanrovski. Demografski parametri, inače naročito značajni za korpuse govornog jezika, uključuju jezičku produkciju i jezičku recepciju i uzimaju u obzir godište, pol, društveni status i sl. govornika koji stvaraju ili primaju jezičke podatke. Kod tekstualnih, odnosno žanrovskih, parametara, populacija se organizuje oko vrste teksta ili žanra kom jezički podaci pripadaju. Tako, recimo, BNC definiše populaciju prema kriterijumu jezičke produkcije i recepcije.

Nakon što su populacija i okvir uzorkovanja definisani, pristupa se samom postupku prikupljanja uzoraka. U te svrhe se mogu koristiti različite metode među kojima su najčešće metoda **prostog slučajnog uzorka** (eng. simple random sampling) i **stratifikovan slučajni uzorak** (eng. stratified sampling). Kod prve metode sve jedinice unutar okvira uzorkovanja su numerisane i uzorkovanje se vrši na osnovu slučajnog izbora broja pod kojim su zavedeni u osnovnoj tablici slučajnih brojeva. Primjena ove metode nosi sa sobom rizik da se neke rijetke pojave u jeziku, koje mogu biti od velikog značaja za istraživanje, izostave. U tom slučaju primjenjuje se metoda stratifikovanog slučajnog uzorka u okviru koje se cijela populacija podijeli na relativno homogene grupe, tzv. stratum, a onda se iz svakog stratum metodom slučajnog uzorka dobijaju jezički podaci. Kod korpusa kao što je BNC, naročito dijela korpusa govornog jezika, stratifikacija populacije se vrši kategorizacijom jedinica uzorkovanja prema parametru godište, pol, društveni položaj i sl. Kod korpusa sa tekstualnom organizacijom populacije, stratifikacija se vrši žanrovskom klasifikacijom tekstova. Tako, recimo, pri izradi prvog elektronskog korpusa američkog engleskog jezika koji je poznat pod imenom Braunov korpus (eng. Brown Corpus), populaciju su činili tekstovi na engleskom jeziku koji su objavljeni

u SAD-u 1961. godine. Ona je stratifikovana u 15 kategorija kao što su novinski izvještaji, akademska proza, različite vrste fikcije itd., i nakon toga su uzeti uzorci za svaku kategoriju. U Tabeli 2.2. dat je prikaz sadržaja tog korpusa.

Tabela 2.2. Sadržaj Braunovog korpusa (prilagođeno prema Utvić 2013)

	Tip teksta	Broj tekstova	Udio u korpusu (%)
A	Štampa: reportaže (politika, sport, društvo, finansije, kultura, sa lica mjesta)	44	8,8
B	Štampa: uređivanje (uključujući i pisma uredniku)	27	5,4
C	Štampa: pregledi (pozorište, knjige, muzika, ples)	17	3,4
D	Religija	17	3,4
E	Vještine i hobi	36	7,2
F	Tradicionalno znanje	48	9,6
G	Beletristika, biografije, memoari	75	15
H	Razno (uglavnom državni dokumenti)	30	6
I	Nauka (akademski tekstovi)	80	16
J	Opšta fikcija (romani i kratke priče)	29	5,8
K	Misterije i detektivska fikcija	24	4,8
L	Naučna fantastika	6	1,2
M	Avanturistička i western fikcija	29	5,8
N	Romanse i ljubavne priče	29	5,8
P	Humor	9	1,8
	Ukupno nefikcije	374	75
	Ukupno fikcije	126	25
	Ukupno	500	100

Kada je riječ o uzorkovanju, potrebno je definisati i veličinu svake jedinice uzorka, odnosno teksta. Ovo je naročito bilo aktuelno pitanje dok tehnologija nije omogućavala laku i brzu obradu velikih količina podataka. Da li će se u korpus uvrstiti cijeli tekstovi, knjige, ili samo njihovi izvodi (segment sa početka, iz sredine, i sa kraja dokumenta)? Ovo će zavisi od više faktora kao što su cilj istraživanja, pitanje autorskih prava, kao i balansiranost. Korišćenje cijelih tekstova, umjesto uzoraka jasno definisane dužine, može narušiti balansiranost naročito u slučaju dužih tekstova iz razloga što „osobenost jednog stila ili tematike može se uvijek iznova javljati u generalizacijama“ (Sinclair, 1991: 19). Ukoliko su u fokusu istraživanja jezički fenomeni koji su frekventni, zbog stabilnosti u distribuciji kao jedinice uzorka mogu se koristiti i manji segmenti teksta. U tu svrhu segmenti do 2000 riječi se obično smatraju dovoljnima, dok bi za analizu rijetkih pojava bilo potrebno korišćenje većih količina, odnosno kompletnih tekstova (Biber 1993). Kod stratifikovanih uzoraka potrebno je odrediti i broj uzoraka tekstova koji će se koristiti za svaki stratum koji bi trebalo da bude proporcionalan njihovoj frekvenciji u jezičkoj populaciji da bi korpus bio reprezentativan. Treba, međutim, napomenuti da se u skorije vrijeme usljed razvoja tehnologije i mogućnosti sve lakše obrade velikih količina podataka sve češće ne postavlja pitanje uzorkovanja koji su spomenuti na početku odlomka, već se u korpus nastoje uključiti čitavi tekstovi jer obim korpusa više ne predstavlja problem za obradu. Budući da ove parametre nije lako precizno definisati, često se istraživači oslanjaju na arbitrarne klasifikacije i intuitivne procjene te reprezentativnost više odražava autorovo „uvjerenje, nego činjenicu“ (Mc Enery, Xiao / Tono, 2005: 19).

Prilikom sakupljanja građe za korpus važno je uzeti u obzir i pitanja koja se tiču etičnosti i autorskih prava. Recimo, kada je riječ o građi za korpus govornog jezika, potrebno je prethodno dobiti saglasnost učesnika za snimanje njihovih iskaza, dok je u slučaju maloljetnika potrebno dobiti saglasnost roditelja ili staratelja. Takođe, kada je riječ o tekstovima, potrebno je provjeriti da li isti podliježu autorskim pravima i dobiti dozvolu za korišćenje u naučne svrhe. Premda je materijal na internetu javno dostupan, određeni sadržaji takođe podliježu autorskim pravima. U slučaju bilo kakve sumnje, preporučljivo je kontaktirati autora, a u slučaju korišćena veće količine tekstova i nemogućnosti kontaktiranja autora, na zvaničnoj stranici korpusa moguće je staviti objavu da se u slučaju primijećenog kršenja autorskih prava kontaktiraju autori korpusa.

Ukoliko se koriste nedigitalizovani tekstovi, samo sakupljanje se može vršiti manuelno prekucavanjem, ili skeniranjem uz pomoć programa za optičko prepoznavanje znakova (eng. optical character recognition, OCR) nakon čega je potrebno proći kroz tekst i izvršiti korekciju teksta. Ova dva načina iziskuju mnogo vremena i mogu biti prikladni za istraživačka pitanja koja iziskuju korišćenje manjih korpusa. Istraživači mnogo češće koriste djelove već postojećih korpusa u svrhu svog istraživanja, kao i tekstove koji se već nalaze u elektronskoj formi. Kada je riječ o engleskom jeziku, korisni repozitorijumi takvih tekstova mogu biti Oxford Text Archive⁴² (književni tekstovi), Project Gutenberg⁴³ (književni tekstovi), BBC news⁴⁴ (vijesti), Google newsgroups⁴⁵ (diskusije), UK parliament⁴⁶ (parlamentarne debate), Wikipedia⁴⁷ (enciklopedijske odrednice) i sl.

2.1.3.3. Anotacija korpusa

Svi sakupljeni tekstovi koji će činiti građu nekog korpusa čine sirovi materijal koji je u cilju efikasnije analize neophodno vanlingvistički i lingvistički označiti. Dodavanje podataka korpusu naziva se anotacija. Vanglingvistička anotacija uključuje dodavanje metapodataka i obilježavanje teksta (eng. markup). Metapodaci čine informacije o tekstu koje u slučaju korpusa pisanog jezika uključuju naslov, autorstvo, godinu publikovanja, jezik, dok za korpus govornog jezika uključuju podatke kao što su ime, pol, godište, maternji jezik, zaposlenje i sl. Primjer metapodataka za BNC dijela koji se tiče govornog jezika dat je u Tabeli 2.3. Obilježavanje teksta se odnosi na unošenje podataka u samom tekstu o načinu formatiranja teksta (npr. gdje počinje a gdje se završava kurziv, paragraf i sl.), ili za korpus govornog jezika podatke o tome kada učesnik počinje a kada završava sa obraćanjem. Primjer obilježavanja teksta se može naći u Tabeli 2.4. Valja napomenuti da se najčešće koriste unaprijed uspostavljeni standardi za enkodiranje ovakvih podataka kao što je eXtensible Markup Language (XML), ili smjernice i standardi koji su izloženi u Incijativi za enkodiranje teksta⁴⁸ (eng. Text Encoding Initiative, skr TEI). Unošenje ovakvih vrsta podataka otvara mnoge mogućnosti za brojna lingvistička istraživanja, kao što su

⁴² <https://ota.ox.ac.uk/>

⁴³ <https://www.gutenberg.org/>

⁴⁴ <https://www.bbc.com/news>

⁴⁵ <https://groups.google.com/forum/#!overview>

⁴⁶ <https://publications.parliament.uk/>

⁴⁷ <https://www.wikipedia.org/>

⁴⁸ <http://www.tei-c.org/>

recimo frekvencija i distribucija upotrebe određenih formi kod osoba ženskog pola starosti 35-44 godine, i sl.

Tabela 2.3. Primjer metapodataka za jedan fajl iz govornog dijela BNC korpusa (prilagođeno prema Mc Enery, Xiao, & Tono 2005)

Ime	Džun	Džonatan
Pol	Muški	Ženski
Starost	35-44	0-14
Društvena klasa	C2	C2
Obrazovanje	n/a	n/a
Maternji jezik	n/a	n/a
Dijalekat/akcenat	istočnoanglijski	istočnoanglijski
Starost	40	10
Zaposlenje	Radnica u školskoj kantini (skr.r.v.)	Učenik (državna, osnovna škola)
Status	Samica	Sin

Tabela 2.4. Primjer obilježavanja teksta (eng. markup) za jedan fajl iz govornog dijela BNC korpusa, za iskaze od 357 do 365 (prilagođeno prema Mc Enery, Xiao, & Tono 2005)

Džonatan	357	It's poached.
Džun		<nejasno>
Džonatan	358	Egg in the batter.
Džun	359	Egg in the batter?
Džun	360	You <- ->mean erm<- ->
Džonatan	361	<- -> cooked <- ->
Džun	362	scotch egg?
Džonatan	363	Yeah, that's it.
Džun	364	Well, wouldn't like that surely, cos you don't like sausages.
Džonatan	365	They're not sausages.

Međutim, posebno značajna za lingvistička i translatološka istraživanja je lingvistička anotacija korpusa na koju se najčešće i misli kada se koristi pojam anotacije u korpusnoj lingvistici. Ona istraživačima omogućava ekstrakciju lingvističkih podataka iz željenog korpusa. Naravno, takva vrsta podataka se najprije mora unijeti u korpus za šta se često koriste već spomenute XML konvencije. Postoje različiti tipovi anotacija kojim se mogu označiti korpusi u zavisnosti od jezičkog nivoa koji se istražuje. Fonološka anotacija uključuje dodavanje podataka kao što su granice slogova, prozodijska i suprasegmentalna obilježja i sl. Morfološka anotacija uključuje označavanje sufiksa, prefiksa, korijena riječi i sl. Naročito su korisni postupci **lematizacije** koja uključuje određivanje osnovnog oblika riječi (npr. oblika nominativa jednine za imenice, infinitiva za glagole), **tagiranja ili etiketiranja** koji uključuje određivanja vrste riječi (eng. part-of-speech taggin, POS tagging), **morfosintaksičkog opisa** (eng. morphosyntactic description, MSD, označavanje gramatičkih kategorija roda, broja, padeža). Sintaksička antoacija (parsiranje) uključuje određivanje konstituentskih odnosa kroz banke stabala (eng. treebanks), dependencijalnu analizu, i sl. Semantička anotacija uključuje označavanje riječi po semantičkim kategorijama. Postoje i brojne druge vrste anotacija u zavisnosti od cilja istraživanja.

Budući da u korpusnoj lingvistici oznake za vrste riječi koje se koriste u anotaciji različitih korpusa variraju, neophodno je provjeriti **skup oznaka** (eng. tagset) koji je korišten pri anotiranju određenog korpusa. Stvar je dobre prakse dobro dokumentovati takve opise i druge fajlove za opis korpusa koji je neophodno učiniti dostupnim korisnicima. Za bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski jezik, najčešće se koriste skupovi morfosintaksičkih oznaka koji su izrađeni u okviru ranije spomenutog projekta MULTEXT – East. Slika 2.4. pokazuje skup oznaka za bosanski jezik⁴⁹ koji je kao model korišten pri anotaciji korpusa crnogorskog jezika o kome će detaljnije biti riječi kasnije. U prvoj koloni je data vrsta riječi, u drugoj kod koji se koristi pri anotaciji, a trećoj broj atributa koji se koriste pri opisu riječi. Recimo, u slučaju imenica broj atributa je pet i oni mogu uključivati vrstu, rod, broj, padež i animatnost (vidjeti sliku 2.5. za detaljniji pregled skupa oznaka atributa za imenice). Primjer anotacija za željeni upit pri pretrazi korpusa može se vidjeti na slici 2.6.

⁴⁹ Dostupno na: <http://nl.ijs.si/ME/V5/msd/html/msd-bs.html>, pristupljeno 26. jula 2018. u 16.30 časova.

Value (en)	Code (en)	Attributes
Noun	N	5
Verb	V	6
Adjective	A	7
Pronoun	p	6
Adverb	R	2
Adposition	S	1
Conjunction	C	2
Numeral	M	6
Particle	Q	1
Interjection	I	0
Abbreviation	Y	0
Residual	X	1
Punctuation	Z	0

Slika 2.4. Skup oznaka za anotaciju bosanskog jezika

P	Attribute (en)	Value (en)	Code (en)
0	CATEGORY	Noun	N
1	Type	common	c
		proper	p
2	Gender	masculine	m
		feminine	f
		neuter	n
3	Number	singular	s
		plural	p
4	Case	nominative	n
		genitive	g
		dative	d
		accusative	a
		vocative	v
		locative	l
		instrumental	i
5	Animate	no	n
		yes	y

Slika 2.5. Skup oznaka za anotaciju imenica u bosanskom jeziku

Anotacija korpusa se može izvršiti na tri načina. Prvi način je ručno korišćenjem programa Notepad, Notepad++, Microsoft Excel, ili sličnih obračunski i programa za obradu

teksta. Ovakav način anotacije se obično koristi kada se analizira manji uzorak teksta, kada se ispravljaju greške automatskog anotiranja, ili za jezik za koji još uvijek ne postoje jezički alati. Drugi način je korišćenjem nekog od alata za anotaciju nakon čega se ručno koriguju greške, i treći način je čista automatska anotacija. Alati za automatsko anotiranje uključuju alate za automatsku lematizaciju, tagiranje, segmentaciju, tokenizaciju, redijakritizaciju teksta i sl. Od alata koji su dostupni za jezike regiona treba spomenuti alate koji su razvijeni u okviru projekta Regional Linguistic Data Initiative (RELDI) koji uključuju tager uz pomoć kog se manje količine teksta mogu učitati i automatski se izvršiti lematizacija, tagiranje, kao i sintaksička anotacija⁵⁰. Takođe, često korišćeni alati su i EXMARaLDA⁵¹ (za transkripciju i ručnu anotaciju govora), WebAnno⁵² (fleksibilni program za anotaciju na raznim jezičkim nivoima koji omogućava da više korisnika istovremeno rade na korpusu), BTagger⁵³ (program za automatsku lematizaciju i tagiranje). Napomenimo, međutim, da ni jedan od navedenih načina anotiranja ne garantuje anotaciju bez greške.

Slika 2.6. Primjer anotacija za željeni upit pri pretraživanju korpusa

2.1.4. Analiza korpusnih podataka

Korpusni podaci se mogu pretraživati i analizirati preko onlajn platformi sa integrisanim programima za namjensku analizu. Prethodno je neophodno učiniti korpus dostupnim na tim platformama ili koristiti neki od već postojećih. Neke od najrazvijenijih platformi ovog tipa su Sketch Engine⁵⁴, CLARIN⁵⁵ (preko koje se može pristupiti i konkordanserima kao što su NoSketch Engine⁵⁶, KonTekst⁵⁷), ANNIS⁵⁸ i sl. Među najvećim repozitorijumima korpusa, kao i

⁵⁰ Dostupno besplatno uz registraciju na: <http://nl.ijs.si/web/login>, pristupljeno: 26. jula 2018. u 18 časova.

⁵¹ Dostupno besplatno na: <http://exmaralda.org/en/>, pristupljeno: 27. jula 2018. u 15 časova.

⁵² Dostupno besplatno na: <https://webanno.github.io/webanno/>, pristupljeno: 27. jula 2018. u 15.15 časova.

⁵³ Dostupno besplatno na: <http://clcl.unige.ch/btag/BTaggerOnline.php>, pristupljeno: 27. jula 2018. u 15.30 časova.

⁵⁴ Dostupno uz pretplatu na: <https://www.sketchengine.eu/>, pristupljeno 30. jula 2018. u 15 časova.

⁵⁵ Besplatno dostupno na: <http://www.clarin.si/info/about/>, pristupljeno 30. jula 2018. u 15:15 časova.

⁵⁶ Besplatno dostupno na: <https://www.clarin.si/noskel/>, pristupljeno 30. jula 2018. u 15:30 časova.

⁵⁷ Besplatno dostupno na: <https://www.clarin.si/kontext/corpora/corplist>, pristupljeno 30. jula 2018. u 15:45 časova.

alata za njihovu obradu i pretraživanje, su IMS Open Corpus Workbench⁵⁹ (skr. CWB), Linguistic Data Consortium⁶⁰ (skr. LDC) i dr.

Prilikom pretrage, podaci u korpusu su najčešće predstavljeni u formi konkordanci u kojima je tražena riječ ili konstrukcija data u kontekstu u kom se pojavljuje (v. sliku 2.6.). Nekada je to na nivou rečenice, ali može biti i na nivou pasusa. Program koji omogućava ovakvu vizuelizaciju rezultata pretrage se zove konkordanser (eng. concordancer). Najčešće korišteni format kreiranja konkordanci je **ključna riječ u kontekstu** (eng. Key Word in Context, skr. KWIC) kod kog je traženi oblik prikazan u jednoj liniji u kontekstu i pri tom posebno je istaknut kurzivom, drugom bojom ili na neki drugi način (v. sliku 2.6.).

Pored jednostavnih pretraživanja koja su spomenuta, na većini korpusa se mogu vršiti i naprednija pretraživanja korišćenjem tzv. regularnih izraza (eng. regular expressions, skr. regex). Pojam se odnosi na niz simbola kojim se programu za obradu zadaje da izvrši specifičnu operaciju pretraživanja korpusa koja može uključivati pronalaženje željenih obrazaca u jeziku i riječi koje počinju ili se završavaju na isti način, ili sadrže iste karaktere. Npr. unošenjem regeksa „*iti“ u pretraživač na korisničkom interfejsu željene platforme za analizu korpusa dobiće se spisak svih riječi u korpusu koje se završavaju nastavkom „-iti“ bez obzira na broj karaktera koji mu prethode: „biti“, „očistiti“, „pripremiti“, „odgovoriti“ i sl⁶¹. Regularni izrazi imaju široku upotrebu u računarstvu i koriste se i van domena lingvistike.

Poseban jezik za naprednu pretragu korpusa koji je specifično napravljen za potrebe korpusne lingvistike zove se *Jezik za pretragu korpusa* ili skraćeno CQL (eng. Corpus Query Language) i koristi se na mnogim platformama. Upotreba komandi CQL-a omogućava pretragu kompleksnijih gramatičkih i leksičkih obrazaca. Unutar samog CQL-a se mogu koristiti i gore pomenuti regeksi. Za njegovo korišćenje neophodno je odabrati CQL opciju na korisničkom interfejsu i unijeti komande u skladu sa željenom pretragom⁶². Može se pretraživati više različitih

⁵⁸ Besplatno dostupno na: <http://corpus-tools.org/annis/>, pristupljeno 30. jula 2018. u 16 časova.

⁵⁹ Besplatno dostupno na: <http://cwb.sourceforge.net/>, pristupljeno 30. jula 2018. u 16:10 časova.

⁶⁰ Dostupno na: <https://www ldc.upenn.edu/>, pristupljeno 30. jula 2018. u 16:15 časova. Upotreba nekih resursa se naplaćuje.

⁶¹ Spisak regeksa koji se mogu koristiti pri pretraživanju korpusa mogu se pronaći na ovoj adresi: <https://www.sketchengine.eu/user-guide/user-manual/concordance-introduction/regular-expressions/>, pristupljeno 31. jula 2018. u 17 časova.

⁶² Detaljnija uputstva za korišćenje CQL-a mogu se naći na: <https://www.sketchengine.eu/documentation/cql-basics/>, pristupljeno 31. jula 2018. u 20 časova.

tokena⁶³, odnosno pojavnica, istovremeno, a simboli za komande se unose u srednje zagrade. Evo tri primjera koji ilustruju korišćenje CQL-a za pretrage korpusa: a) unošenjem komande [lemma="can" & tag="N.*"] mogu se pronaći svi oblici riječi „can“ u kojima je ta riječ imenica, b) unošenjem komande <doc style="informal">[lemma="John"] u korpusu se mogu pronaći sva dokumenta napisana neformalnim stilom koja počinju s riječi „John“, c) unošenjem komande (1:[tag="N.*"] []{0,3} 2:[tag="V.*"] within < s/>) & 1.lemma=2.lemma & 1.lc!=2.lc moguće je pronaći mjesta u korpusu sa potencijalnim stilskim problemima gdje su riječi sa istim lemmama korištene preblizu jedna drugoj (npr. nagršeni su nagradama). Korišćenje CQL-a i regularnih izraza nudi brojne mogućnosti sprovođenja jezičkih analiza nad željenim korpusom. Uvijek je dobro provjeriti uputstva za korišćenje CQL-a budući da razlike u komandama mogu postojati u zavisnosti od platforme koja se koristi.

Brojne platforme nude i određene vidove statističke obrade jezičkih podataka. Jedan od njih su takozvane **liste učestalosti** (eng. frequency lists) koje daju informaciju o broju pojavljivanja određenog tokena u korpusu. To može biti predstavljeno kroz apsolutne vrijednosti, tj. ukupan broj pojavljivanja određenog tokena, ili relativne vrijednosti, tj. količnikom ukupnog broja traženog tokena i ukupnog broja svih tokena koji se pojavljuju u nekom korpusu. U slučaju ove druge mogućnosti, podaci su izraženi procentima, ili frekvencijom po milionu (eng. frequency per million, skr. freq/mill), odnosno brojem pojavljivanja traženog tokena na ukupno milion svih tokena određenog korpusa (ili potkorpusa koji je predmet analize). Ova opcija je značajna kod upoređivanja učestalosti između korpusa različite veličine. Tako, recimo, tokenu koji se pojavljuje 10 puta u korpusu od ukupno milion tokena će relativna vrijednost biti 10, dok će token koji se pojavljuje 100 puta u korpusu od 100 miliona riječi imati relativnu vrijednost od 1, te ima manju stopu učestalosti. Slika 2.7. predstavlja jednostavan primjer vizuelizacije dijela mjera učestalosti glagola koji počinju prefiksom *za-* u korpusu Opus-MontenegrinSubs 1.0. U prvoj koloni nakon glagola je data mjera apsolutne, a u drugoj relativne učestalosti.

⁶³ U korpusnoj lingvistici se pravi razlika između pojmova token, odnosno pojavnica (eng. token), i tip (eng. type). Ova distinkcija je posebno važna kada je riječ o jedinicama analize korpusa. Pod tokenom se najčešće podrazumijevaju svi oblici i sva pojavljivanja riječi. Nekada se pod ovim pojmom podrazumijeva i puntuacija. Pod tipom se podrazumijeva jedan, „reprezentativan“ token. Npr. u rečenici: *The dog bit the pig.* se nalazi 5 tokena (ne računajući i tačku) ali 4 tipa (the, dog, bit, pig) jer se jedan tip (the) ponavlja, tj. postoje dva tokena jednog tipa.

	Verb	↓ Frequency	Freq. / M	
1	završiti	166	454	...
2	zaboraviti	111	304	...
3	zaštititi	85	232	...

Slika 2.7. Dio mjera učestalosti glagola sa prefiksom *za-* u korpusu Opus-MontenegrinSubs 1.0

Brojne platforme za pretraživanje korpusa nude i mogućnost identifikovanja kolokacija u korpusu. To se može učiniti automatski prema zadatim parametrima i na osnovu testova učestalosti (kao što je T-skor). Takođe, preko različitih platformi moguće je kreirati n-grame, sekvence riječi u korpusu. Oni mogu biti unigrami, bigrami, trigrami u zavisnosti od zadatog broja riječi za kreiranje sekvence. Za razliku od kolokacija, između n-grama ne mora da postoji nikakva povezanost. Recimo, rečenica *The heavy traffic was worsened by the heavy rain.* sadrži u sebi 8 bigrama (the heavy; heavy traffic; traffic was; was worsened; worsened by; by the; the heavy; heavy rain), ali samo dvije kolokacije (heavy traffic; heavy rain). Kolokacija može biti n-gram ukoliko su riječi kolokati, tj. povezane kolokacijskom vezom. Identifikovanje n-grama može biti korisno u svrhe mašinskog prevođenja (n-grami koji se često ponavljaju često se mogu prevesti kao unaprijed definisane grupe riječi), kao i u svrhe učenja stranih jezika gdje se n-grami koji se često javljaju mogu učiti kao grupe riječi.

Platforme poput Sketch Engine-a takođe nude mogućnost sastavljanja **skice**, ili **profila riječi** (eng. word sketch), odnosno sažetog pregleda kolokacionog i gramatičkog ponašanja riječi koji je sačinjen na jednoj strani. Skica pruža informacije o kolokatima tražene riječi u datom korpusu, kao i koje gramatičke funkcije imaju (subjekat, objekat i sl.) To značajno štedi vrijeme istraživačima budući da ne moraju svaki pojedinačan primjer traženog upita analizirati već imaju sažet prikaz koji mogu jednostavnim klikom proširiti, a od velike koristi može biti i pri

leksikografskom radu. Slika 2.8. prikazuje dio skice riječi *truth* u veb-korpusu engleskog jezika enTenTen15.

Pored gore pomenutih, analiza korpusa može uključivati i ispitivanje leksične kompleksnosti tekstova putem mjera kao što su **odnos tipa i tokena** (eng. type-token ration, skr. ttr) i određivanje **leksičke gustine** (eng. lexical density), zatim sintaksičke kompleksnosti putem mjera određivanja prosječne dužine klauze, rečenice, broja zavisnih i nezavisnih rečenica, i sl.⁶⁴

Slika 2.8. Dio rezultata skice riječi *truth* u veb-korpusu engleskog jezika enTenTen sa platforme Sketch Engine.

2.1.5. Primjena korpusnih metoda u jezičkim istraživanjima: prednosti i nedostaci

Korpusne metode u lingvističkim istraživanjima pružaju mogućnost empirijske analize velike količine autentičnih jezičkih podataka te mnogo širi pogled na jezičku sliku. Savremeni opis jezika prosto nije moguć bez primjena ovih metoda. Oni su doveli do proliferacije empirijskih

⁶⁴ Za više informacija o pomenutim analizama i mjerama vidjeti Miličević (2017).

lingvističkih studija, poboljšanja u opisu leksike, izrade kvalitetnijih i sveobuhvatnijih rječnika, poboljšanju gramatičkih opisa, izrade novih gramatika⁶⁵ (McCarthy / O'Keeffe 2010).

Korpusne metode se koriste u raznim lingvističkim disciplinama kao što su: fonetika, morfologija, sintaksa, semantika, analiza diskursa, istorijska lingvistika, forenzička lingvistika, pragmatika, sociolingvistika, nastava stranih jezika, leksikografija i dr. Takođe postoje i specijalizovani naučni časopisi koji publikuju naučne radove iz oblasti korpusne lingvistike poput: *The International Journal of Corpus Linguistics*⁶⁶, *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*⁶⁷, *Corpora*⁶⁸, *Corpus Pragmatics*⁶⁹.

Ovakav pristup istraživanju ima i svoja ograničenja. Neka od njih su da korpusi pokazuju tipično ponašanje i pružaju podatke ali ne i objašnjenja, a podaci u najboljem slučaju važe za dati korpus, ali možda ne i za jezik šire gledano (v. odjeljak 2.1.3.1. o reprezentativnosti i balansiranosti). Jedan od nedostataka je i nemogućnost utvrđivanja negramatičkih formi u jeziku i sl. Kao što je slučaj i sa drugim istraživačkim postupcima, u cilju dobijanja relevantnijih rezultata i boljeg uvida u problematiku poželjno je rezultate korpusne analize nadopuniti rezultatima drugih metodoloških postupaka. Ovo, naravno, zavisi od područja i prirode istraživanja.

Metodološki pristup korpusne lingvistike se takođe koristi i u prevođenju i translatologiji čemu ćemo pokloniti pažnju u narednom odjeljku.

2.2. Korpusne metode u translatologiji

Metode i resursi korpusne lingvistike dali su zamah empirijskim pristupima translatološkim izučavanjima opštih i specifičnih karakteristika prevoda i procesa prevođenja. Dobijeni rezultati se koriste kako u teorijskoj tako i u primijenjenoj sferi. U teorijskoj se koriste za razvijanje translatoloških teorijskih okvira i modela, a u primijenjenoj za obuku prevodilaca i poboljšanje usmene i pismene prevodilačke prakse. Termin „korpusna translatologija“ (eng. corpus-based

⁶⁵ Npr. *The Longman Grammar of Spoken and Written English* (Biber i dr., 1999), *Cambridge Grammar of English* (Carter / McCarthy 2006).

⁶⁶ <https://benjamins.com/catalog/ijcl>

⁶⁷ <https://www.degruyter.com/view/j/cllt>

⁶⁸ <https://www.eupublishing.com/loi/COR>

⁶⁹ <https://www.springer.com/education+%26+language/linguistics/journal/41701>

translation studies) prva uvodi Mona Bejker u svom radu pod nazivom *Corpus-Based Translation Studies: The Challenges that Lie Ahead* (1996).

Osnovni resursi koji se koriste u ovoj vrsti istraživanja su paralelni, uporedni, prevodni i multimodalni korpusi sa ciljem opisa brojnih odlika prevedenih tekstova, prevodilačkih strategija i normi, obuke prevodilaca, uočavanja povezanosti između prevoda i kulture, boljeg razumijevanja procesa prevođenja, a sve na osnovu velike količine autentičnih jezičkih podataka koji omogućuju veći stepen generalizacije. Rezultati istraživanja svoju primjenu nalaze i u oblastima kao što su razvijanje sistema za mašinsko prevođenje za koje su potrebne velike količine paralelnih jezičkih podataka, prevodilačkih memorija, kontroli kvaliteta prevoda, izradi glosara i sl.

2.2.1. Kratak pregled razvoja korpusne translatologije

Početak devedesetih godina prošlog vijeka postalo je očigledno da alati, resursi i metodološki pristupi razvijeni u okviru korpusne lingvistike mogu imati značajne implikacije i primjenu u deskriptivnoj translatologiji koja je upravo tada počela privlačiti posebnu pažnju akademske javnosti, za razliku od prethodno dominantne preskriptivne paradigme (v. odjeljak 3.2). Otuda ne čudi što se potencijal korišćenja korpusnih metoda u translatologiji naročito počinje uočavati upravo tada, budući da se te metode koriste za istraživanja koja su deskriptivne prirode a veže ih i empirijski pristup, odnosno fokus na autentičnom, a ne idealizovanom jeziku. Stoga se može reći da korpusna lingvistika predstavlja metodologiju, a deskriptivna translatologija teorijski okvir za istraživanja u korpusnoj translatologiji (Hu 2016). Korpusni pristup je omogućio analizu velike količine jezičkih podataka pri uočavanju regularnosti, iregularnosti i inovativnosti u prevođenju i tako dao vjetar u leđa deskriptivnoj translatologiji (Vintar 2017).

Još 1992. godine, lingvista Džon Sinkler (John Sinclair) je u svom radu *The Automatic Analysis of Corpora* zapazio potencijal korišćenja korpusnih metoda u prevođenju za razvoj mašinskog prevođenja i osiguranje kvaliteta prevoda. On predviđa da će korpusi kao resursi

snažno uticati na prevođenje u budućosti. Pokušaji mašinskog prevođenja uvijek iznova pokazuju lingvistima da nedovoljno dobro poznaju jezike sa kojih i na koje se prevodi da

bi mogli dobiti zadovoljavajući prevod. U načelu, korpusi mogu pružiti ove podatke (Sinclair 1992).

Međutim, svojevrsnim manifestom korpusne translatologije smatra se izuzetno uticajni rad translatološkinje Mone Bejker iz 1993. godine pod nazivom *Corpus Linguistics and Translation Studies: Implications and Applications*. U njemu Bejkerova ističe uticaj koji dostupnost korpusa može imati na izučavanje prevoda kao empirijskog fenomena te nagovještava da će njihova upotreba predstavljati „prekretnicu u razvoju discipline“ (Baker, 1993: 235). Ona prvenstveni potencijal upotrebe ovih metoda vidi u rasvjetljavanju prirode prevednog teksta te prevodilačkih univerzalija kao specifičnog primjera jezičko-kulturološke medijacije. Prema Bejkerovoj, one uključuju eksplicitaciju (verbalizovanje implicitne informacije izvornika, odnosno dodatne informacije kojima prevodilac pojašnjava određeni element kako bi bio razumljiviji ciljnoj publici), simplifikaciju (pojednostavljivanje gramatičkih struktura ili korišćenja hiperonima), tendenciju ka konvencionalnoj gramatičnosti, tendenciju ka izbjegavanju ponavljanja, tendenciju prenaplašenog isticanja karakteristika ciljnog jezika i sl. Koristeći korpusni pristup, smatra Bejkerova, mogli bi se izdvojiti obrasci u dovoljno velikom korpusu prevedenih tekstova, a nakon toga ovi uporediti sa obrascima koji se (ne)pojavljuju u autentičnim tekstovima nastalim na ciljnom jeziku. Rezultati sličnih istraživanja za različite jezike bi se mogli uporediti kako bi se ustanovilo da li se radi o prevodilačkim univerzalijama ili ne. Osim univerzalija, još jedno područje gdje vidi veliki potencijal primjene ovih metoda je pitanje normi, procesa prevođenja (pogotovo međufaza), rasvjetljavanje pitanja veličine i prirode jedinice prevođenja, prirodu i ograničenje paradigme ekvivalencije na osnovu uporednih korpusa i sl. Ista translatološkinja je dvije godine kasnije u radu sa naslovom *Corpora in translation studies: An overview and some suggestions for future research* koji je objavljen u translatološkom časopisu *Target* dalje razvila inicijalne postavke objavljene u prethodnom radu u kom se bavila pitanjem izrade i analize paralelnih, višejezičnih i uporednih korpusa (Baker 1995).

U periodu od 1993. do 1998. izrađeno je više korpusa za korišćenje u translatološkim istraživanjima. Takođe, publikuje se sve više naučnih radova koji se bave metodološkim aspektima korpusnih istraživanja u translatologiji, a naročito je u tom pravcu bilo značajno posebno izdanje translatološkog časopisa *Meta* iz 1998. godine posvećeno u cjelosti korpusnoj translatologiji. Tako se, recimo, Halversonova bavi pitanjem reprezentativnosti pri kreiranju

prevodnog korpusa (Halverson 1998), dok Malmkjær ukazuje na prednosti i nedostatke korišćenja korpusnih metoda. Prednosti uključuju pristup velikoj količini podataka i autentičnom jeziku, a nedostaci uključuju nemogućnost sagledavanja šireg konteksta u konkordancama zbog kojih se mogu previdjeti neki važni faktori koji utiču na prevodilačko ponašanje. Još jedan nedostatak, kako ističe Malmkjær, je to što paralelni korpusi obično uključuju samo jedan prevod izvornika, što smanjuje mogućnost opisa nekih važnih aspekata prevoda koji se mogu uočiti analizom više različitih prevoda istog izvornika (Malmkjær 1998). Osim metodoloških razmatranja, javljaju se i radovi u kojima se analiziraju neke osobenosti prevoda u odnosu na autentične tekstove ciljnog jezika, pitanje normi u prevođenju, obuke prevodilaca, i sl. Tako, recimo, Laviosa identifikuje više različitih leksičkih obrazaca koji se javljaju u tekstovima prevoda u odnosu na autentične tekstove, kao što su češća upotreba gramatičkih u odnosu na leksičke riječi, češća upotreba visokofrekventnih riječi u odnosu na niskofrekventne, manja variranja najčešće korištenih riječi i sl. (Laviosa 1998). Zanetin se bavio pitanjem korišćenja manjih specijalizovanih korpusa za izradu materijala za nastavu prevođenja u cilju sticanja uvida u oblast prevođenja, tekstualnih konvencija, terminologije i prevodnih ekvivalenata, dok je Boukerovala sprovedla eksperimentalno istraživanje koje je pokazalo da prevođenje uz pomoć korpusa kao pomagala daje bolje rezultate po pitanju kvaliteta prevoda, u odnosu na prevođenje uz pomoć tradicionalnih pomagala (Zanettin 1998; Bowker 1998).

Prva konferencija posvećena isključivo korpusnoj translatologiji održana je 2003. godine. Početkom 21. vijeka korpusna translatologija se počinje razvijati velikom brzinom čemu doprinosi i izrada velikog broja korpusa. Od prvog većeg poduhvata iz 1996. konstruisanja Korpusa prevodnog engleskog jezika (eng. Translational English Corpus, skr. TEC) koji se sastoji iz 6,6 miliona riječi tekstova prevoda na engleskom, broj korpusa se povećao a među najznačajnijim su Višejezični paralelni korpus prevoda Biblije (eng. Multilingual Parallel Corpus of the Bible), već spomenuti Englesko-norveški paralelni korpus (ENPC), Njemačko-engleski paralelni korpus književnih tekstova (eng. German-English Parallel Corpus of Literary Texts, skr. GEPCOLT), Korpus prevodnog finskog (eng. Corpus of Translational Finnish, skr. CTF), ACTRES paralelni englesko-španski korpus, Japansko-engleski/englesko-japanski korpus simultanog prevođenja, Englesko-litvanski korpus faza prevođenja (eng. English-Lithuanian Phases of Translation Corpus, skr. PT corpus), već spomenuti, trilingvalni korpus usmenih prevoda Evropskog parlamenta (skr. EPIC) i mnogi drugi.

2.2.2. Upotreba korpusnih metoda u studijama AVP-a

Korpusne metode su otvorile mogućnost za brojna istraživanja audiovizuelnog prevođenja. Ona se mogu grupisati na:

- a) istraživanja koja se bave pitanjima regularnosti i varijabilnosti u procesu prevođenja i prevoda kod različitih AVP modaliteta,
- b) istraživanja koja za cilj imaju konstruisanje paralelnih jezičkih korpusa u svrhu razvoja jezičkih i prevodilačkih tehnologija.

Kada je riječ o prvoj grupi, naročito su brojne studije koje se bave jezikom sinhronizacije i pitanjima koliko on reflektuje, ili, pak, odstupa od autentične spontane jezičke upotrebe. Budući da gledaoci treba da se identifikuju sa protagonistima na ekranu, važno je da i jezik odražava prirodnu komunikaciju. Kao ilustracija upotrebe korpusnog metoda kod analize sinhronizacije mogu poslužiti studije Pabla Romera-Freska (Romero-Fresco 2006, 2009) sa Heriot-Vatovog univerziteta u Edinburgu i Marije Fredi (Freddi 2013) sa Univerziteta u Paviji. Romero-Fresko je koristio različite vrste korpusa kako bi ispitao prirodnost sinhronizacije na španskom jeziku. U istraživanju su korištena tri korpusa:

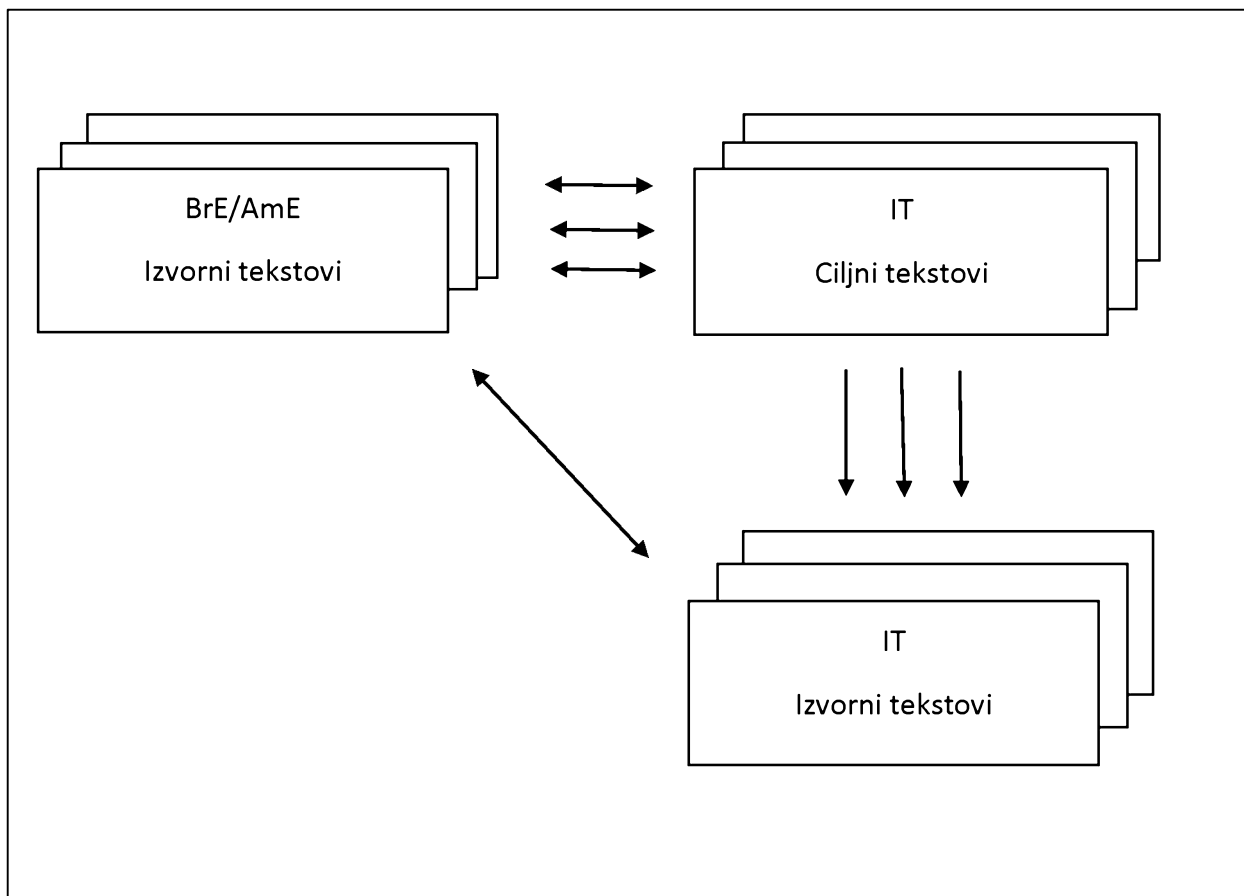
1. paralelni korpus koji se sastojao iz transkripta odabranih epizoda iz serije *Prijatelji* (engl. Friends) i njihove sinhronizovane verzije na španskom jeziku veličine oko 300,000 riječi,
2. uporedni korpus koji se sastojao iz transkripta odabranih epizoda iz serije *Prijatelji* i španske serije *Sedam života* (špan. Siete Vidas) iste veličine,
3. dio govornog jezika referentnog korpusa španskog jezika.

Fokus istraživanja je bio, između ostalog, na korišćenju diskursnih markera (npr. „OK“, „well“, „let's see“ i sl.) i frekventnosti upotrebe intenzifikatora (npr. „really“, „honestly“ i sl.) u spomenutim korpusima. Razlog je važnost ovih elemenata u spontanom razgovoru i njihova uloga u stvaranju efekta prirodnosti kod jezika sinhronizacije. Zaključak istraživanja je da je frekventnost upotrebe intenzifikatora prilično ujednačena u uporednom korpusu (Siete Vidas) i referentnom korpusu. Međutim, u paralelnom korpusu postoji prilična varijabilnost gdje prevodioci koriste intenzifikatore čak i onda kada ih nema u izvorniku kako bi sinhronizacija

zvučala što prirodnije. Sa druge strane, registrovani su i slučajevi izostavljanja ovih elemenata tamo gdje ih je u izvorniku bilo, što ukazuje na tendenciju pridržavanja konvencija jezika sinhronizacije koja su u Španiji nastale kroz višegodišnju tradiciju korišćenja ovog modaliteta.

Fredijeva (Freddi 2013) se bavila sociolingvističkim i pragmatičkim (npr. upotreba pragmatičkog markera „listen“) odlikama jezika sinhronizacije. U svojoj analizi je koristila gore pomenuti Pavijski korpus filmskog dijaloga čiji je šematski prikaz dat na slici 2.9. On se sastoji iz tri potkorpusa:

1. prvi se sastoji iz transkripcija tekstova 24 filma na engleskom jeziku (cca. 258.000 riječi),
2. drugi iz transkripcija sinhronizovanih verzija 24 filma na italijanskom jeziku (cca. 240.000 riječi)
3. treći koji se sastoji iz transkripcije 6 filmova na italijanskom jeziku (cca. 60.000 riječi).

Slika 2.9. Šematski prikaz Pavijskog korpusa filmskog dijaloga (prilagođeno iz Freddi 2013)

Prvi i drugi korpus su sačinjavali paralelni korpus i omogućili su uporednu analizu sociolingvističkih i pragmatičnih obilježja engleskog i italijanskog filmskog dijaloga, dok su se drugi i treći, kao i prvi i treći, mogli analizirati kao uporedni korpusi. Uporedna analiza drugog i trećeg mogla je pružiti uvid u razlike koje postoje između jezika sinhronizacije i autentičnog italijanskog jezika, dok poređenjem prvog i trećeg se mogao steći uvid u međujezičke sociolingvističke i pragmatičke korespondente između engleskog i italijanskog jezika.

Korpusne metode su se pokazale korisnim i u asistivnim modalitetima pogotovo u povećanju stepena dostupnosti medija osobama sa senzornim oštećenjima. Tako su, recimo, urađene analize korpusa filmova sa audiodeskripcijom i identifikovani su gramatički i semantički obrasci koji su povezani sa opisom određenih narativnih i vizuelnih kategorija putem kojih se može bolje razumjeti način na koji osobe sa oštećenjem vida precipiraju i konceptualizuju vizuelne elemente kroz audiodeskripciju (Hurtado and Soler 2013).

Jedna od izuzetno aktuelnih tema je i konstruisanje i upotreba paralelnih korpusa titlova u svrhe razvijanja statističkog mašinskog prevođenja i paralelnih konkordansera. U tu svrhu istraživači koriste paralelne korpusne titlova koje ustupaju velike prevodilačke kuće. Međutim, kao što smo vidjeli, ovi korpusi su se pokazali i kao neprocjenjiv resurs i za kontrastivna i translatološka istraživanja, izradu rječnika, leksikona, prevodilačku praksu, kontrolu kvaliteta u prevođenju, istraživanju terminologije i glosara prevodnih ekvivalenata i sl. Nosilac jednog od najvećih projekata te vrste je Jorg Tideman (Jörg Tiedemann) koji trenutno predaje na Univerzitetu u Upsali, u Švedskoj. Naziv projekta je OPUS i na njega smo se već kratko osvrnuli u odjeljku 2.1.2. On predstavlja „vjerovatno najveću kolekciju paralelnih korpusa koji su besplatno dostupni“ (Tiedemann, 2012: 2214). Sadrži korpusne za preko 90 svjetskih jezika sa 3,800 jezičkih parova koji formiraju paralelne korpusne. Kolekcija sadrži ukupno preko 40 milijardi tokena, a najviše materijala je sakupljeno za špansko-engleski jezički par. Najveći paralelni korpus u ovoj kolekciji je upravo korpus titlova pod nazivom OpenSubtitles2018. Sadrži titlove na preko 60 jezika. Slika 2.10. pokazuje spisak potkorpusa koji su korišteni za projekat OPUS. U okviru ovog projekta, kom se konstantno dodaju novi resursi, urađen je i Opus-MontenegrinSubs 1.0 englesko-crnogorski korpus.

Sub-corpora (downloads & infos):

- Books - A collection of translated literature (Books.tar.gz - 535 MB)
- DGT - A collection of EU Translation Memories provided by the JRC
- DOGC - Documents from the Catalan Government (DOGC.tar.gz - 2.8 GB)
- ECB - European Central Bank corpus (ECB.tar.gz - 3.0 GB)
- EMEA - European Medicines Agency documents (EMEA.tar.gz - 13.0 GB)
- The EU bookshop corpus (EUbookshop.tar.gz - 42 GB)
- EUconst - The European constitution (EUconst.tar.gz - 82 MB)
- EUROPARL v7 - European Parliament Proceedings (Europarl.tar.gz - 20 GB)
- GNOME - GNOME localization files (GNOME.tar.gz - 9 GB)
- Global Voices - News stories in various languages (GlobalVoices.tar.gz - 1.2 GB)
- The Croatian - English WaC corpus (hrenWaC.tar.gz - 59 MB)
- JRC-Acquis- legislative EU texts (JRC-Acquis.tar.gz - 11 GB)
- KDE4 - KDE4 localization files (v.2) (KDE4.tar.gz - 1.5 GB)
- KDEdoc - the KDE manual corpus (KDEdoc.tar.gz - 45 MB)
- MBS - Belgisch Staatsblad corpus (MBS.tar.gz - 1.5 GB)
- MontenegrinSubs - Montenegrin movie subtitles
- MultiUN - Translated UN documents (MultiUN.tar.gz - 27 GB)
- News Commentary, v9 (News-Commentary11.tar.gz - 897 MB)
- OfisPublik - Breton - French parallel texts (OfisPublik.tar.gz - 23MB)
- OO - the OpenOffice.org corpus
- OpenOffice.org 3 corpus (OpenOffice3.tar.gz - 255 MB)
- OpenSubtitles - the opensubtitles.org corpus (OpenSubtitles.tar.gz - 1.9 GB)
- OpenSubtitles2011, OpenSubtitles2012, OpenSubtitles2013
- OpenSubtitles2016 - snapshot from 2016
- OpenSubtitles2018 - new complete version
- ParaCrawl corpus
- ParCor - A Parallel Pronoun-Coreference Corpus
- PHP - the PHP manual corpus (PHP.tar.gz - 206 MB)
- Regeringsförklaringen - a tiny example corpus
- SETIMES - A parallel corpus of the Balkan languages
- SETIMES2 - A new version of SETIMES
- SPC - Stockholm Parallel Corpora
- Tatoeba - A DB of translated sentences (Tatoeba.tar.gz - 287MB MB)
- TedTalks hi-en (TedTalks.tar.gz - 32 MB)
- TED Talks 2013 (TED2013.tar.gz - 941 MB)
- Tanzil - A collection of Quran translations (Tanzil.tar.gz - 1.3 GB)
- TEP - The Tehran English-Persian subtitle corpus (TEP.tar.gz - 69 MB)
- Ubuntu - Ubuntu localization files (Ubuntu.tar.gz - 1.3 GB)
- UN - Translated UN documents (UN.tar.gz - 209 MB)
- Wikipedia - translated sentences from Wikipedia (Wikipedia.tar.gz - 7.8GB)
- WikiSource - (small en-sv sample only) (WikiSource.tar.gz - 24 MB)
- WMT News Test Sets (WMT-News.tar.gz - 34MB)
- The Xhosa - English Navy corpus

Slika 2.10. Spisak potkorpora na zvaničnom sajtu projekta OPUS

2.3. Paralelni korpusi titlova za BCHSS

Bosanski, crnogorski, hrvatski, srpski i slovenački jezik (BCHSS) spadaju u jezike sa manjim brojem razvijenih jezičkih resursa u vidu elektronskih korpusa (za razliku od jezika za koje postoji mnoštvo različitih resursa kao što su engleski i španski). Po broju ovih jezičkih resursa, ubjedljivo prednjači slovenački, zatim hrvatski, srpski i bosanski jezik. Za crnogorski jezik, kao posljednji od četiri rekodifikovana standarda policentričnog srpskohrvatskog jezika, još uvijek ne postoji ni jedan resurs ove vrste koji bi omogućio istraživačima da sprovedu brže i statistički značajnije jezičke analize. Korpus koji je urađen u okviru ove disertacije prvi je resurs te vrste za crnogorski jezik.

Kada je riječ o korpusima titlova, oni su takođe rijetki za pomenute jezike. Većina ih je izrađena u okviru OPUS projekta u sklopu OpenSubtitles2011 korpusa i sljedeće su veličine:

- za bosanski jezik: 26.491.099 tokena, ~20.906.596 riječi
- za hrvatski jezik: 111.981.881 tokena, ~86.600.021 riječi
- za srpski jezik: 154.063.822 tokena, ~119.149.120 riječi
- za slovenački jezik: 109.690.961 tokena, ~81.500.854 riječi

Pored ovih, za hrvatski još postoji i korpus titlova za TED govore (1.285.011 tokena, ~993.749 riječi), koji postoji i za slovenački. Dostupni su, takođe, i slovenačko-srpski korpus (1.250.000/1.500.000 tokena) koji je nastao u okviru projekta SUMAT (Bywood i dr. 2013, Fisher i dr. 2012).

2.3.1. Opus-MontenegrinSubs 1.0: prvi elektronski korpus crnogorskog jezika

Kao što je već bilo spomenuto, za razliku od bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika, za crnogorski jezik još uvijek ne postoje elektronski resursi u vidu anotiranih korpusa. U nastavku ćemo opisati proces izrade i karakteristike prvog anotiranog elektronskog paralelnog englesko-crnogorskog korpusa, Opus-MontenegrinSubs 1.0, koji je učinjen besplatno dostupnim istraživačima preko clarin.si platforme⁷⁰.

2.3.1.1. Građa i izrada korpusa

Korpus Opus-MontenegrinSubs 1.0 sastoji se od paralelnih titlova na engleskom i crnogorskom jeziku. Dio korpusa na crnogorskom jeziku se sastoji iz 463.298 tokena (365.698 riječi), dok se dio na engleskom jeziku sastoji iz 595.391 tokena (468.337 riječi). Detaljniji pregled karakteristika korpusa prikazan je na Slici 2.11. i 2.12. Građu za korpus kao i autorska prava, ustupila je Radio-televizija Crne Gore, nacionalni javni servis. Korpus se sastoji iz titlova tri serije: *House of Cards*, *Damages*, i *Tudors*. Građu čini 10 sezona, sa ukupno 110 epizoda pomenutih serija trajanja cca. 5,563 minuta. Detaljniji pregled građe korpusa po serijama dat je u Tabeli 2.5.

⁷⁰ Korpus Opus-MontenegrinSubs 1.0 predstavljen je u izlaganju na međunarodnoj naučnoj konferenciji *Language Technology and Digital Humanities* koja je održana na Elektrotehničkom fakultetu na Univerzitetu u Ljubljani 20-21.septembra 2018, i objavljen je u zborniku radova (Božović, Ervajec, Tiedemann, Ljubešić, & Gorjanc, 2018)

NoSketch Engine			
Opus MontenegrinSubs: Montenegrin			
Opus MontenegrinSubs: Montenegrin			
Opus Montenegrin subtitles: Montenegrin part			
Home Search Word list Corpus info My jobs User guide	Counts		General info
	Tokens	463,298	Corpus description Document
	Words	365,698	Language Montenegrin
	Sentences	68,166	Encoding UTF-8
	Paragraphs	66,134	Compiled 03/13/2018 09:08:23
	Documents	106	Tagset Description
Lexicon sizes		Tags legend	
word 36,179		Noun	N.*
lempos 16,808		Verb	V.*
tag 624		Adjective	A.*
lc @ 31,021		Pronoun	P.*
lemma 15,617		Adverb	R.*
lemma_lc 15,099		Preposition	S.*
		Conjunction	C.*
		Numeral	M.*
		Particle	Q.*

Slika 2.11. Informacije o korpusu Opus-MontenegrinSubs 1.0 za dio na crnogorskom jeziku

NoSketch Engine			
Opus MontenegrinSubs: English			
Opus Montenegrin subtitles: English part			
Home Search Word list Corpus info My jobs User guide	Counts		General info
	Tokens	595,391	Corpus description Document
	Words	468,337	Language English
	Sentences	73,896	Encoding UTF-8
	Paragraphs	67,413	Compiled 03/13/2018 09:08:19
	Documents	109	Tagset Description
Lexicon sizes		Tags legend	
word		Noun	N.*
lempos		Noun proper	Np.*
tag		Noun common	Nc.*
lc @		Verb	V.*
lemma		Adjective	A.*
lemma_lc		Pronoun	P.*
		Adverb	R.*
		Preposition	S.*
		Conjunction	C.*

Slika 2.12. Informacije o korpusu Opus-MontenegrinSubs 1.0 za dio na engleskom jeziku

Tabela 2.5. Pregled građe korpusa za dio na engleskom i crnogorskom jeziku

Seriya	Br. sezona	Br. epizoda	Trajanje
House of Cards	1	13	686 min.
Damages	5	59	2,878 min.
Tudors	4	38	1,999 min.

U prvoj fazi izrade korpusa izvršeno je sravnjivanje na nivou rečenice i osnovno enkodiranje u okviru projekta OPUS⁷¹. Fajlovi titlova su konvertovani u Unicode UTF-8 format korišćenjem aplikacije *iconv* i Unix tool fajla za automatsko detektovanje seta karaktera. Nakon toga, iskorištene su alatke za obradu titlova koje su izrađene u okviru OPUS projekta kako bi se fajlovi konvertovali u XML format sa metapodacima na nivou rečenica, dok su neregularnosti XML formata riješene uz pomoć programa *tidy* (Lison & Tiedemann 2018). Konačno, prevodi titlova na crnogorskom jeziku su sravnjeni sa izvornikom korišćenjem vremenske metode koja je opisana u radu Tiedemana (Tiedemann 2007) nakon čega su podaci integrisani u OPUS sa mogućnošću preuzimanja u XML, plain text i TMX formatu.

U drugoj fazi, podaci su iz XML formata konvertovani u posljednju verziju TEI-ja (TEI 2018), tako da su titlovi za oba jezika sačuvani u zasebnom <text> elementu, dok su sravnjivanja na nivou rečenica postignuta putem unakrsnih veza kao i izvodjenja kroz <linkGrp> elemente. Važan dio tog konvertovanja je bilo i enkodiranje <teiHeader> elementa, u kom se nalaze metapodaci korpusa, autori, licence, i sl., kao i spisak korištenih XML elemenata korpusa sa kratkim pojašnjenjima i tumačenjem prefiksa za morfosintaksičku anotaciju.

Nakon ove obrade, tekstovi na engleskom i crnogorskom jeziku su tokenizovani, izvršena je rečenična segmentacija, kao i morfosintaksička anotacija i lematizacija. Za anotaciju teksta na crnogorskom jeziku, korišten je ReLDI tokenizator⁷² i tager⁷³ (Ljubešić & Erjavec 2016) po modelu za srpski jezik. Skup oznaka za morfosintaksičnu anotaciju slijedi MULTEXT-East specifikacije (Erjavec 2012), posebno petu verziju specifikacija za bosanski jezik⁷⁴.

Za tekst na engleskom jeziku, korišten je tager Tree Tagger (Schmidt 1994, 1995) sa modelom za engleski jezik koji koristi skup oznaka Penn Tree Bank. Kako bi skup oznaka za engleski jezik uskladili sa crnogorskim, konvertovan je u SPOOK skup oznaka za engleski jezik⁷⁵, tj. izvršeno je mapiranje 1-1 između Penn Tree Bank skupa oznaka i SPOOK skupa oznaka koji je kompatibilan sa MULTEXT-East specifikacijama.

⁷¹ <http://opus.nlpl.eu/MontenegrinSubs.php>

⁷² <https://github.com/clarinsi/reldi-tokeniser>

⁷³ <https://github.com/clarinsi/reldi-tagger>

⁷⁴ <http://nl.ijs.si/ME/V5/msd/html/msd-bs.html>

⁷⁵ <http://nl.ijs.si/spook/msd/html-en/msd-en.html>

Na slici 2.10 prikazano je TEI enkodiranje lingvistički anotiranog korpusa sa prikazom prve jedinice prevoda koja je anotirana kao anonimni blok <ab> za oba jezika. Kao što se može primijetiti, svaki tekst sadrži oznake za strukturu korpusa, dok jedinice prevoda sadrže ID i podatak za sravnjivanje putem @corresp atributa. Svaka jedinica je podijeljena na rečenice, a ove dalje na riječi, znake interpunkcije i razmake. Tokeni su lematizovani i morfosintaksički anotirani pri čemu prefiks vrijednosti *mte* ukazuje na MULTTEXT-East morfosintaksičke definicije dok *spook* upućuje na SPOOK dekompoziciju. Penn Tree Bank tager je zadržan kao vrijednost atributa @function.

```
<text xmlns="http://www.tei-c.org/ns/1.0" xml:lang="cnr">
  <body>
    <div type="series" xml:id="Damages-cnr">
      <div type="season" xml:id="Damages.S1-cnr">
        <div type="episode" xml:id="Damages.S1.dam0101-cnr">
          <ab n="1" xml:id="Damages.S1.dam0101.SL1-cnr" corresp="#Damages.S1.dam0101.SL1-en">
            <s>
              <w ana="mte:Agpfpny" lemma="opasni">OPASNE</w><c> </c>
              <w ana="mte:Ncfpn" lemma="igra">IGRE</w><c> </c>
              <w ana="mte:Ncmsn" lemma="pilot">Pilot</w><c> </c>
              <w ana="mte:Ncfpg" lemma="epizoda">epizoda</w>
            </s>
          </ab>
        ...
      </div>
    </div>
  </body>
</text>

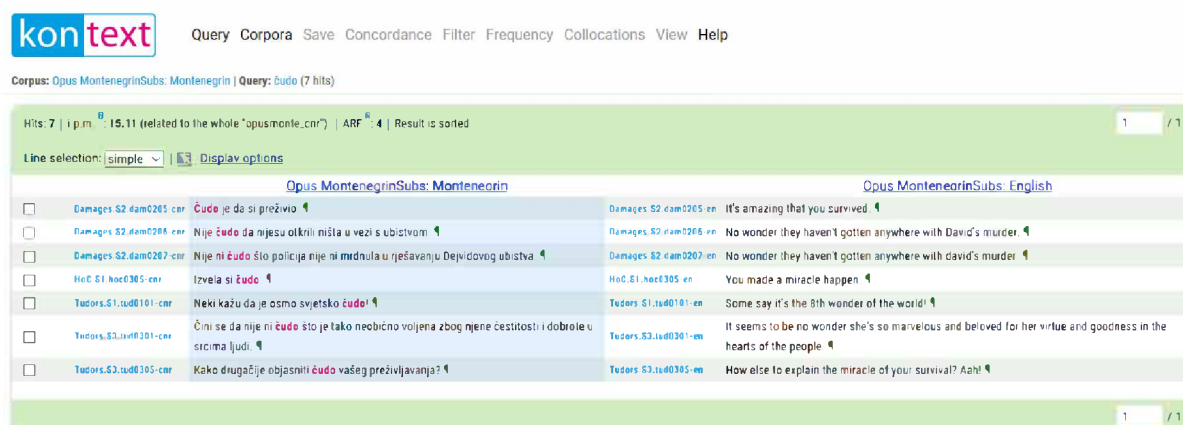
<text xmlns="http://www.tei-c.org/ns/1.0" xml:lang="en">
  <body>
    <div type="series" xml:id="Damages-en">
      <div type="season" xml:id="Damages.S1-en">
        <div type="episode" xml:id="Damages.S1.dam0101-en">
          <ab n="1" xml:id="Damages.S1.dam0101.SL1-en" corresp="#Damages.S1.dam0101.SL1-cnr">
            <s>
              <w lemma="Season" function="NP" ana="spook:Np-s">Season</w><c> </c>
              <w lemma="1" function="CD" ana="spook:M-c">1</w><c> </c>
              <w lemma="episode" function="NN" ana="spook:Nc-s">Episode</w><c> </c>
              <w lemma="1" function="CD" ana="spook:M-c">1</w><c> </c>
              <w lemma="pilot" function="NN" ana="spook:Nc-s">Pilot</w><c> </c>
              <pc function="(" ana="spook:Z"></pc>
              <w lemma="Dimension" function="NP" ana="spook:Np-s">Dimension</w>
              <pc function=")" ana="spook:Z"></pc>
            </s>
          </ab>
        ...
      </div>
    </div>
  </body>
</text>
```

Slika 2.13. TEI enkodiranje korpusnog teksta

2.3.1.2. Distribucija i upotreba korpusa

TEI korpus je konvertovan u tzv. vertikalni format koji koristi (no)Sketch Engine i postavljen je na konkordansere koji se nalaze na platformi CLARIN.SI⁷⁶, naime (no)Sketch Engine i KonText. Upotreba korpusa na ovim konkordanserima je dostupna besplatno svim istraživačima. Korpus je postavljen i na platformu Sketch Engine, međutim, pristup i korišćenje na ovoj platformi se naplaćuje. Svi konkordanseri omogućuju paralelni prikaz sravnjenih jedinica prevoda kao što je prikazano na slikama 2.14 – 2.17.

Kompletan korpus u TEI i vertikalnom formatu je takođe dostupan za besplatno preuzimanje iz CLARIN.SI repozitorijuma pod Creative Commons – Attribution – ShareAlike licencom (Božović, Ervajec, Tiedemann, Ljubešić, & Gorjanc 2018b).

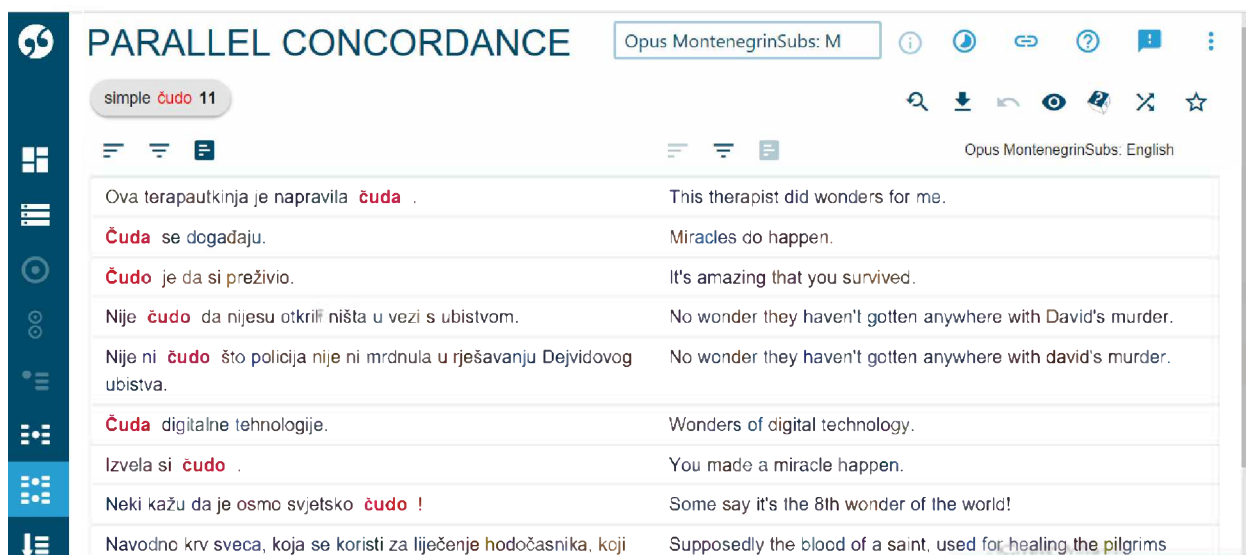

Slika 2.14. Pretraživanje korpusa na KonText konkordanseru

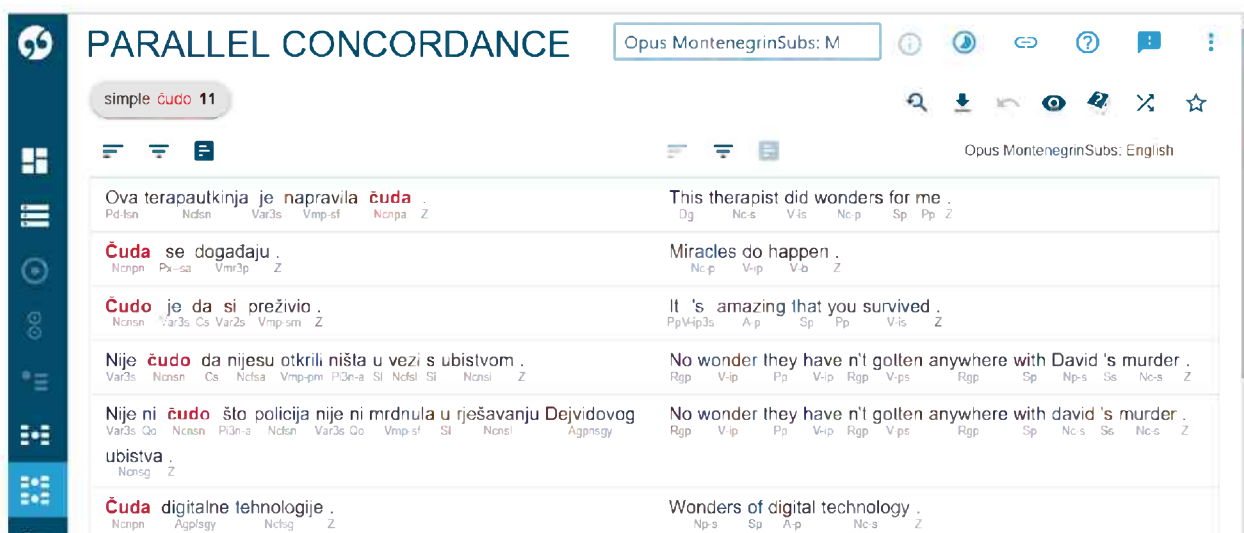
⁷⁶ <http://www.clarin.si/info/concordances/>

Slika 2.15. Pretraživanje korpusa na (no)Sketch Engine konkordanseru

Slika 2.16. Pretraživanje korpusa na Sketch Engine platformi

Slika 2.17. Rezultati sa morfosintaksičkom anotacijom na Sketch Engine platformi za upit „čudo“

2.4. Korpusna analiza transfera vanjezičkih elemenata kulture u titlovanju

Cilj ove studije je analiza transfera vanjezičkih elemenata kulture kod titlovanja, tj. mapiranje prevodilačkih strategija koji se koriste u tom procesu. Kako je riječ o deskriptivnoj studiji, nismo iznosili svoje mišljenje o kvalitetu prevodilačkih rješenja na koja smo naišli i predlagali svoja budući da bi to izlazilo iz okvira predmetnog istraživanja. Analiza je sprovedena nad korpusom Opus-MontenegrinSubs 1.0. Kao što je ranije spomenuto, korpus se sastoji iz 110 epizoda serijskog programa koji je emitovan na prvom kanalu RTCG, te je kao takav imao veliku gledanost. Usporedni podaci sličnih istraživanja pokazuju da je korpus dovoljne veličine kako bi se dobili relevantni rezultati za predmet naše empirijske studije. Primjera radi, Jan Pedersen je u svojoj izuzetno uticajnoj studiji o transferu vanjezičkih elemenata kulture sa engleskog na danski i švedski koristio korpus koji se sastoji od 100 anglofonih televizijskih sadržaja i filmova, što je vjerovatno najveći korpus koji je do tada korišten u istraživanju tog tipa (Pedersen 2011).

Za klasifikaciju elemenata koristili smo dvostepenu podjelu na mono i transkulturalne, prema stepenu transkulturalnosti (v. odjeljak 1.4.2.1.). Naročita pažnja je poklonjena monokulturalnim elementima jer ovi predstavljaju najveći prevodilački izazov. Kao analitički okvir korištena je Pedersenova taksonomija prevodilačkih strategija koju je upotrijebio za sličnu analizu transfera.

Analiza je sprovedena na sljedeći način:

1. U izvornom tekstu na engleskom jeziku identifikovani su vanjezički elementi kulture
2. Identifikovani elementi su klasifikovani prema stepenu transkulturalnosti
3. U ciljnom tekstu su pronađeni prevodi tih elemenata korišćenjem onlajn konkordansera KonText i (no)Sketch Engine. Ovo je omogućilo brzu pretragu i vizuelizaciju svih prevodilačkih rješenja za isti element kulture u kompletnom korpusu
4. Definisana je korištena strategija

Važno je napomenuti da su ekstrahovani samo korpusni tipovi, a ne i tokeni. To znači da ako se jedan element više puta javlja u korpusu a, pri tom, prevodi na isti način, ekstrahovan je samo jednom. Na ovaj način ekstrahovano je ukupno 797 vanjezičkih elemenata kulture, od čega je 549 klasifikovano kao monokulturni, a 248 kao transkulturni. Njihov odnos je prikazan u grafikonu 1. Ova klasifikacija se često vrši intuitivno, a u određenim slučajevima istraživanje na internetu bi moglo biti od pomoći (Pedersen 2011). Elementi se dalje mogu podijeliti na vantekstualne i unutartekstualne. Prvi ukazuju na kulturološku realiju van teksta koja je dio stvarnog svijeta, dok druga ukazuje na realiju koja je konstruisana u samom tekstu, a ne postoji van njega i može se odnositi na likove, lokacije i sl.

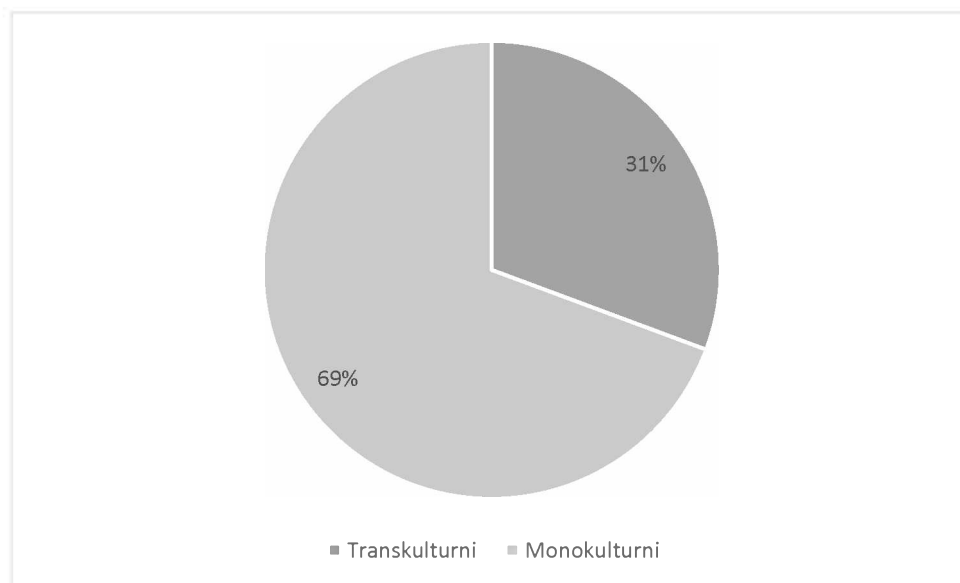
U transkulturne elemente koji su identifikovani spadaju:

- Nazivi institucija: *Congress, the White House, State Department, Supreme court, United Nations, Harvard, Yale, Princeton, the Pentagon, Interpol, Defense Department*, i sl.
- Geografski pojmovi: *Ohio, North Dakota, Congo, the United States, Burma, Myanmar, North Korea, Bosnia, Poland, Czech Republic, Hawaii, Kazakhstan, the Soviet Union, the Middle East, the Jordan valley, Crimea, Sochi, Washington, Jerusalem, Caucasus, the Black Sea, Northern lights, Times square, Wild West*, i sl.
- Titule i funkcije: *foreign minister, the first lady, senator, secretary of defense, colonel, vice president of the US, secretary of state, the Prime Minister, the Commons*, i sl.
- Političke partije: *the Republicans, the Democrats*, i sl.
- Agencije: *Reuters, FBI, CIA, CNN*, i sl.
- Vlastita imena/ istorijske ličnosti: *Trump, Franklin Roosevelt, Clinton, Reagan, Nixon, Keneddy, Eisenhower, Mohammed Ali, Mikhail Gorbacev, Tolstoy, Pushkin, Bugakov, Khrushchev, Thomas More*, i sl.
- Skraćenice: *GDP, DC, NATO, USAID, CEO, KGB* i sl.

- Svijet zabave: *the Beatles, Xbox, Food Network, Sting, Oprah, Barney Rubble, Bedrock, Pulp Fiction, Mickey Mouse, Cosmo*, i sl.
- Religija: *the Bible, the Quran, Lord, God, Jesus, the Ten Commandments, Abraham, Isaac, Jacob, Moses, the Old Testament, the Day of Redemption, limbo, Christams eve, Last Judgement, sacrement of communion, Epiphany*, i sl.
- Ostalo: *American dream, Alzheimer, Scotch, vodka, Lada, Nobel (prize), eBay, Kindle, Wall Street journal, sushi, wikipaedia, in God we Trust, Thanksgiving, Jaguar, uncle Sam, mujahideen, ducats*, i sl.

U monokulturne elemente kulture koji su identifikovani spadaju:

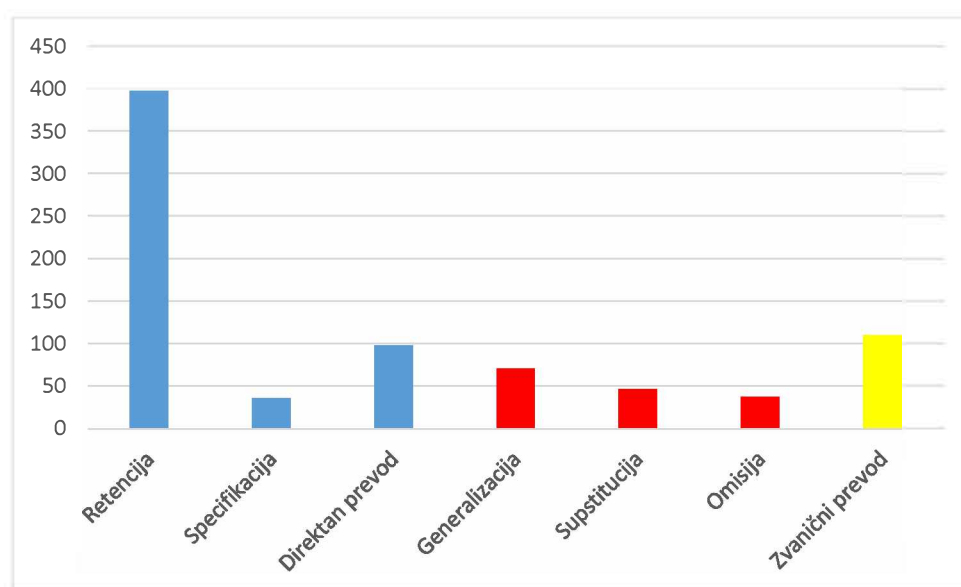
- Vlastita imena: *Frank Underwood, Remy Danton, June Cleaver*, i sl.
- Nazivi institucija/ agencija/ udruženja: *The Maryland State Police, Medicare, the Sentinel, Food Processors Association, Mid-East Bureau, Homeland, Brewster Trauma Center, Hews and Associates, Trilling school, Maxwell Clinic, Hudson General, Hanson police department, Ultima National Resources, Trade Commission, Citizens' Review Board*, i sl.
- Funkcije: *the Chair of Appropriations, Secretary of Labor* i sl.
- Geografski pojmovi: *Pebble beach, Arlington cemetery, South Carolina State Senate District Fourteen, Utah Beach, Cedar Rapids, Route 90, Camp Dwyer, Glendwood Canyon, Petticoat Junction, Glendon Hill, Riverside, Palm Beach County, Ocean Avenue, Midtown, West Village, Williamsburgh*, i sl.
- Događaji: *World Series, Oelwein, Helping Hands auction*, i sl.
- Skraćenice: *VP, GOP, CPU, EPA, DOD, GLAAD, AFL, AARP, AFSCME, IDP, IED, FSB, CNN ORC, ABA, ICU, SVP, SEC, COO, SPE, CFO, DA, R&D, IRS, CSU, C.C.R.B., NYPD, VA, IEDs, DOJ, FBO, EMT*, i sl.
- Propisi: *Act of Succession, Bull of Excommunication*, i sl.
- Ostalo: *AT&T records, Seawolf subs, Easter egg roll, POTUS and FLOTUS signature, Yellow oval, Hurricanes, Crimson, United for Peace resolution, Dunbar Armored Cars, Washington Mall, Walmart, Meet the Press, poison pill amendment, Air Force One, Fulton recovery, US Weekly, GOTV, Hawkeyes, John, Quizons, Mets, the Sunshine State, the Elephants, Manhattan Observer, Chippendale desk, Whirlwind initiative, Kom Nuristani, cupcake, tupperware, shekel, Order of golden fleece*, i sl.

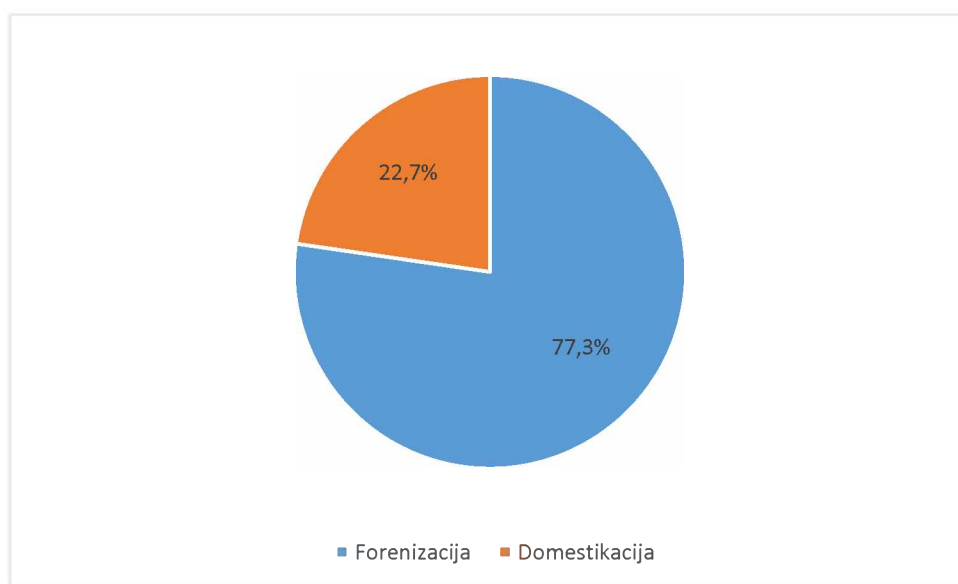
Grafikon 2.0. Odnos transkulturnih i monokulturnih vanjezičkih elemenata kulture u korpusu

2.4.1. Rezultati analize

Kao što je prikazano u grafikonu 2.0., kada je riječ o transferu svih vanjezičkih elemenata kulture dominiraju niskointerventne strategije i to: retencija koja je korištena u 397 slučajeva (49,8%), i zvaničan prevod koji je korišten u 110 slučajeva (13,8%). Prilično je ujednačena upotreba srednjointerventnih strategija naročito direktnog prevoda koji je korišten u 98 slučajeva (12,2%) i generalizacije koja je korištena u 71 slučaju (8,9%). Nakon toga, najčešće korištena strategija je supstitucija i to u 47 slučajeva (5,8%), omisija u 38 slučajeva (4,7%) i specifikacija u 36 slučajeva (4,5%). U grafikonu 2, pomenute strategije su označene plavom, a strategije koje naginju ka domestikaciji crvenom bojom. Premda niskointerventna, strategija upotrebe zvaničnog ekvivalenta je izdvojena i označena žutom bojom jer ne predstavlja prevodilački izazov budući da uključuje upotrebu već postojećih prevodilačkih rješenja. Kao što je prikazano na grafikonu 2.1. i 2.2., podaci ukazuju na to da za transfer vanjezičkih elemenata kulture prevodioci najčešće koriste strategije koje naginju ka forenizaciji.

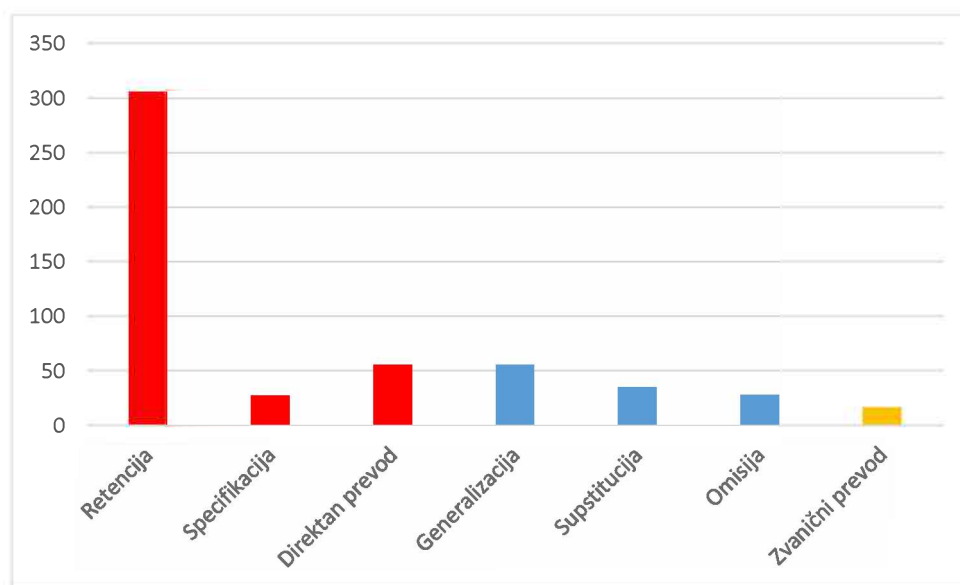
Grafikon 2.1. Strategije transfera transkulturnih i monokulturnih elemenata pri titlovanju

Grafikon 2.2. Teorijska orijentacija korištenih strategija transfera pri titlovanju

Kada je riječ o tretmanu monokulturnih elemenata koji su posebno u fokusu ovog istraživanja jer predstavljaju naročiti prevodilački izazov, rezultati koji su prikazani na grafikonu 2.3. ukazuju da dominiraju niskointerventne strategije koje naginju ka forenizaciji kao teorijskoj prevodilačkoj orijentaciji. Slično kao u gornjem razmatranju, i među njima se naročito ističe retencija (58,3%), a nakon toga je evidentna ujednačena upotreba srednjointerventne

strategija naročito direktnog prevoda (10,6%) kao strategije koja naginje forenizaciji, i generalizacije (10,6%) kao strategije koja naginje domestikaciji. Specifikacija je korištena u 27 slučajeva (5,1%), dok je supstitucija kao visokointerventna strategija korištena u 35 slučajeva (6,6%). Omisija je korištena u 28 slučajeva (5,3%), dok je strategija zvaničnog prevoda korištena u 16 slučajeva (3%).

Grafikon 2.3. Strategije transfera monokulturnih elemenata pri titlovanju

Ostatak ovog odjeljka ćemo posvetiti upravo bližem osmatranju transfera monokulturnih elemenata i svake strategije transfera sa njihovim potkategorijama i brojnim ilustrativnim primjerima upotrebe iz korpusa.

2.4.1.1. Retencija

Kao što je prikazano u odjeljku 1.4.2.2., retencija može imati dvije potkategorije i to: potpunu i nepotpunu. Kod potpune retencije element se bez ikakvog prilagođavanja preuzima iz izvornog teksta i on može biti istaknut kurzivom ili navodnicima (markirana potpuna retencija) ili ne (nemarkirana potpuna retencija). Kod nepotpune retencije, element se preuzima iz izvornog teksta sa manjim prilagođavanjima ciljnom jeziku (npr. prilagođavanje izgovoru, padežnom obliku i sl.).

Kada je riječ o korpusu titlova Opus-MontenegrinSubs 1.0, najčešće se javlja prilagođena nemarkirana retencija i to u slučaju vlastitih imena (pr. 1), naziva radnji, zdanja, kompanija,

časopisa i sl. (pr. 2 – 5), geografskih pojmova i plemena (pr. 6, 7) i sl. Neprilagođena retencija se najčešće javlja u slučaju nekih skraćenica (pr. 8 – 10). Kada navodimo primjere u ovom radu, prvo ćemo navoditi izvorni tekst na engleskom, a zatim prevod na crnogorski jezik sa posebno istaknutim (boldiranim) elementom koji je predmet naše pažnje. Konvencija koju ćemo koristiti je da se nakon primjera u desnom uglu u zagradi navede skraćeni naziv serije na engleskom jeziku sa informacijom o sezoni i epizodi. Tako, recimo, skraćenica *HoC 3:18* znači da je riječ o seriji *House of Cards*, trećoj sezoni, osamnaestoj epizodi. Za seriju *Damages* će se koristiti skraćenica *Dam*, dok će za seriju *Tudors* biti korištena skraćenica *Tud*. Slične skraćenice se koriste i za metapodatke u elektronskom korpusu. Povremeno ćemo se osvrnuti na one primjere gdje smatramo da je na mjestu pružiti dodatna pojašnjenja o nekom elementu kulture. U nekim primjerima (recimo, pr. 5) će se moći zapaziti i kondenzacija, prevodilački postupak koji je karakterističan za titlovanje a koji podrazumijeva izostavljanje onih elemenata teksta koje prevodilac smatra redundantnim i opterećujućim za proces obrade informacija pri čitanju titlova i praćenju dešavanja na ekranu (vidi odjeljak 1.2.2.1.). Kako omisija ove vrste se ne tiče samo elemenata kulture, neće biti predmet daljnjeg komentarisanja u ovom radu.

- (1) Ladies and gentlemen, my husband, President **Frank Underwood**.

Dame i gospodo, moj muž, predsjednik **Frenk Andervud!**

(HoC 3:13)

- (2) The starting salary for an employee at **Walmart** is below the poverty line.

Početna plata u **Volmartu** je ispod granice siromaštva.

(HoC 3:8)

- (3) It stretches from there all the way to **the Lincoln Memorial**.

Proteže se do **Linkoln memorijala**.

(HoC 3:5)

- (4) **Ultima National Resources** is destroying the environment.

Ultima Nešnel Risorsiz uništava životnu sredinu.

(Dam 2:5)

- (5) Just got a job reporting crime at **the Manhattan Observer**.

Zaposlio sam se u **Menhetn Obzerveru**.

(Dam 3:5)

(6) How'd it go in **Cedar Rapids** ?

Kako je prošlo u **Sedar Rapidsu**?

(HoC 3:8)

(7) As for his tribe, I'd say **Kom Nuristani**.

Što se tiče plemena, rekao bih **Kom Nuristani**.

(Dam 4:4)

(8) **SPE** stands for special purpose entity.

SPE znači entitet za posebnu svrhu.

(Dam 1:10)

(9) But, just make sure that you list it as **AED**.

Ali navedi ga kao **AED**.

(Dam 1:6)

(10) It's a good time to let **PBS** air it.

Sada je pravo vrijeme da ga **PBS** objavi.

(Dam 5:6)

Primjeri 9 i 10 iziskuju kratko pojašnjenje. U prvom se koristi medicinski termin koji u svom punom obliku glasi *automatic external defibrillator* koji se na istovjetan način prevodi i na crnogorski jezik, naime *automatski eksterni defibrilator* (skr. AED). Riječ je o medicinskom uređaju koji se koristi pri utvrđivanju poremećaja srčanog ritma. U drugom se koristi skraćenica za američki javni servis čiji puni naziv na engleskom glasi *Public Broadcasting Service*.

Upotreba retencije, naročito u slučaju imena i geografskih pojmova koji su vjerovatno nepoznati gledaocima, čini se opravdanom budući da se priroda monokulturnih elemenata da naslutiti iz konteksta njihove upotrebe. Premda je informacija koja se o tim elementima pruža vrlo štura i lišena konotativnog značenja, oni su najčešće od perifernog značaja za praćenje i razumijevanje samog audiovizuelnog teksta. Sa druge strane, upotreba retencije u slučajevima skraćenica može biti problematična budući da ne pruža nikakvu informaciju naročito u slučajevima kada se njeno značenje ne može naslutiti iz konteksta ili djelovanjem raznih polisemiotičkih faktora.

2.4.1.2. Specifikacija

Kao što je prikazano u odjeljku 1.4.2.2., specifikacija se može ostvariti na dva načina i to adicijom (dodavanjem informacija određenom elementu kulture kojima se bliže određuje i čini transparentnijim dati pojam) i eksplicitacijom (razjašnjavanjem značenja skraćenica, odnosno akronima). Rezultati studije pokazuju da je to najrjeđe korištena strategija transfera što se može objasniti zahtjevnošću u smislu pronalaska informacija u vezi sa datim pojmom, ali i specifičnim vremensko-prostornim ograničenjima koja su tipična za titlovanje i koja onemogućavaju šire pojašnjavanje pojmova. Najčešće se javlja u slučajevima skraćenica, odnosno akronima (pr. 11 – 14), naziva institucija, udruženja i agencija (pr. 15 – 18), i drugih pojmova koji ne bi mogli biti transparentni (pr. 19).

(11) You set up the training and I'll speak to the **AFL** .

Vi organizujete obuku, ja ću pridobiti **sindikata**.

(HoC 3:7)

(12) But I'm happy to let the **FEC** decide.

Ali neka **izborna komisija** odluči.

(HoC 3:9)

(13) It was **the ICU**.

Zovu s **intenzivne**.

(Dam 1:4)

(14) The doctors were stateside, at **the VA**.

Doktori su u Americi, u **vojnoj bolnici**.

(Dam 5:7)

(15) Hm... **The Sentinel**.

Vojni univerzitet Sentinel.

(HoC 3:7)

(16) E-mailing a friend in **Homeland**.

Šaljem i-mejl prijatelju u **Državnoj bezbjednosti**.

(HoC 3:9)

(17) And **GLAAD** wants you to be a keynote speaker at their Media.

Gej udruženje GLAAD poziva Vas da govorite na dodjeli nagrada.

(HoC 3:7)

(18) **The Bureau's** putting together a case we'll want Patty to take.

FBI sklapa slučaj koji želimo da Peti preuzme.

(Dam 2:1)

(19) For **the Crimson**.

Za **harvardsko crveno!**

(HoC 3:3)

Kada je riječ o akronimima, gore navedeni primjeri (11 – 14) ilustruju upotrebu potkategorije eksplicitacije kojom se objašnjavaju termini poput AFL (American Federation of Labour), FEC (Federal Election Commission), ICU (Intensive Care Unit), i VA (Veterans Affairs). U ovim primjerima se može zapaziti upotreba specifikacije u kombinaciji sa generalizacijom. Primjeri koji ih slijede (15 – 17, 19) ilustruju upotrebu potkategorije adicije u kojoj je monokuturnom elementu dodata informacija koja ga čini transparentnijim. Interesantnu situaciju nalazimo u primjeru (18) gdje je specifikacija postignuta upotrebom akronima koji ima status transkulturnog elementa. Ovakva rješenja su izuzetno pogodna za titlovanje zbog vremensko-prostornih ograničenja.

2.4.1.3. Direktni prevod

Direktan prevod se u korpusu javlja ujednačeno sa ostalim srednjointerventim strategijama (10,6% slučajeva) i može se reći da predstavlja strategiju koja je lako primjenjiva u titlovanju zbog ograničenja koje nameće modalitet. Kako je ranije spomenuto (v. odjeljak 1.4.2.2.), može se javiti u formi kalkova ili pomjeranja koja nastaju zbog razlika između jezičkih sistema zbog čega se može reći da predstavlja most između strategija orijentisanih ka forenizaciji i onih koje su orijentisane ka domestikaciji.

Najčešće se javlja kod prevoda imena i naziva za propise, geografske pojmove, udruženja (pr. 19 – 24), zvanja i titula (pr. 25). U pojedinim slučajevima, direktan prevod se javlja u kombinaciji sa drugim prevodilačkim strategijama, naročito omisijom (pr. 26, 27).

(19) **The Stafford Act** gives me full authority to define an emergency.

Stafordov zakon mi daje ovlašćenja da definišem vanredno stanje.

(HoC 3:5)

(20) **The Jimenez Trail**. Where is that?

Himenezov put. Gdje je to?

(HoC 3:6)

(21) **Hewes & associates** called me yesterday.

Hjuz & saradnici su me juče zvali.

(Dam 1:1)

(22) Are you still on the board of **the Jazz Society** at Lincoln Center?

Još si u odboru **Džez društva** u Linkolnovom centru?

(Dam 1:4)

(23) There is precedent with **the Uniting for Peace Resolution**.

Postoji presedan s **rezolucijom Ujedinjeni za mir**.

(HoC 3:3)

(24) And President of **the Food Processors Association**.

I **Udruženja za preradu hrane**.

(HoC 3:9)

(25) Now as for your title, I was thinking **Special Advisor**?

Vaša titula bi bila **posebni savjetnik**.

(HoC 3:3)

(26) Three years ago, tried in **Munich Regional Superior Court**.

Slučaj od prije tri godine pred **minhenskim regionalnim sudom**.

(Dam 5:8)

(27) He worked in the country's **Financial Services Regulatory Commission**.

Radio je u **Regulatornoj finansijskoj komisiji**.

(Dam 3:7)

Više navedenih primjera ilustruju primjenu strategije pomjeranja kako bi se izraz prilagodio ciljnom jezičkom sistemu što često podrazumijeva promjenu u redu riječi (pr. 23, 24). Posljednja dva primjera koja su navedena (26, 27), ilustruju upotrebu direktnog prevoda sa omisijom. Tako, recimo, kod primjera (26) pri prevođenju izostavljen je kvalifikator *superior*, dok je kod primjera (27) izostavljeno *services* kao dio punog naziva u izvorniku. Svakako, iz razloga koji su spomenuti ranije, a tiču se ograničenja modaliteta, ovakva praksa može biti sasvim opravdana i čak poželjna, naročito ako je značenje elementa transparentno ili jasno iz

konteksta, te posebno ako se ne radi o centralnom već perifernom elementu audiovizuelnog teksta.

2.4.1.4. Generalizacija

U korpusu koji je bio predmet naše analize, generalizacija predstavlja najčešće upotrebljavanu strategiju od svih koje su domestikacijske orijentacije. Primarni razlog za njenu upotrebu čini se da je potreba da se element učini transparentnijim za gledaoce, a sekundarni potreba za kondenzacijom usljed prostorno-vremenskih ograničenja. Kao što je ranije spomenuto (v. odjeljak 1.4.2.2.), generalizacija se može javiti u dvije svoje potkategorije: korišćenjem hiperonima, tj. nadređenog pojma za neki element koji može biti isuviše specifičan i kulturološki uslovljen da bio transparentan, i korišćenjem parafraze. Korištena je u slučaju imena i naziva iz različitih domena kao što su nazivi službi, propisa, titula, događaja, časopisa i sl. (pr. 28 – 37).

(28) **The Maryland State Police** and Federal authorities have yet to locate the car.

Policija i FBI nijesu našli auto.

(HoC 3:1)

(29) You promised 35 million so they'd introduce **the poison pill amendment**.

Obećali ste 35 miliona kako bi predložili **amandman**.

(HoC 3:7)

(30) Game Six of **the World Series** went scoreless.

Šesta utakmica **završnice prvenstva** bila je bez pogodaka.

(HoC 3:1)

(31) You think I would have turned over all **the AT&T records**?

Misliš da sam predao **telefonske podatke**?

(HoC 3:1)

(32) Sir, we're going to ask that you wear your **Kevlar** and helmet.

Zamolićemo Vas da nosite **pancir** i šljem.

(HoC 3:10)

(33) Eight-year-old **GI Joes** with assault weapons, walking around.

Osmogodišnji **vojnici** s puškama.

(Dam 4:1)

(34) I was thinking... you'd call instead from **Air Force One**.

Mislila sam da ćete ga Vi zvati iz **aviona**.

(HoC 3:6)

(35) Oh, you can get **the Tupperware** back to me whenever.

Posudu mi vrati kada ti bude zgodno.

(Dam 5:5)

(36) Not at **Quiznos**, we didn't.

U **restoranu** nijesmo.

(Dam 1:1)

(37) We're just two sides of the same **shekel**, you and me.

Mi smo dvije strane istog **novčića**.

(Dam 5:7)

Neki od navedenih elemenata zavrijeđuju kratko pojašnjenje. U primjeru (31) spominju se podaci *AT&T-a*, američke telekomunikacione kompanije. Međutim, kako je većini u Crnoj Gori, a svakako i regionu, nepoznata, prevodilac je to preveo opštim pojmom *telefonski podaci*. U primjeru (32) spominje se *Kevlar*, naziv brenda za materijal koji je izuzetno otporan na visoke temperature. U titlovima je preveden kao *pancir*. U primjeru (33) spominju se *GI Joes*, lutke za djecu koje predstavljaju razne redove američke vojske. Kako je nepoznat većini recipijenata, prevodilac je taj element preveo sa *vojnici*. U primjeru (34) spominje se avion predsjednika

Sjedinjenih Američkih Država poznat pod nazivom *Air Force One*. Ovaj element je preveden kao *avion*. Premda je u nekim situacijama u istom korpusu preveden sa kvalifikatorom kao *predsjednički avion*, iz konteksta izjave takođe je jasno da se ukazuje na predsjednički avion. *Tupperware*, brend posuda za domaćinstvo, je u primjeru (35) preveden kao *posuda*. *Quizons*, lanac američkih restorana sa sjedištem u Denveru, preveden je kao *restoran* u primjeru (36). U posljednjem navedenom primjeru (37) spominje se izraelska novčana jedinica, *šekel*, koja je prevedena sa *novčić*. Ovi i slični primjeri u korpusu pokazuju da je upotreba nadređenog pojma najčešća potkategorija generalizacije koja se koristi u titlovanju, što, s obzirom na tehnička ograničenja, omogućava bržu obradu informacije i upotrebu manjeg broja karaktera.

2.4.1.5. Supstitucija

Supstitucija se može ostvariti kroz dvije svoje potkategorije. Kao što je bilo predstavljeno u odjeljku 1.4.2.2., to može biti kulturološka, kod koje se može koristiti transkulturni element ili element ciljne kulture, ili situaciona, kod koje se izvorni element zamjenjuje bilo kojim izrazom ili elementom koji se može uklopiti u datu situaciju. Primjeri (38 – 42) ilustruju primjenu ove strategije u našem korpusu.

(38) **The Elephants** don't like you, Patty.

Republikanci te ne vole, Peti.

(Dam 2:1)

(39) I have my **June Cleaver** moments.

Na trenutke sam **domaćica**.

(HoC 3:9)

(40) **Jesus, Mary, and Joe Cocker**, what a fine surprise!

Gospode bože, lijepog li iznenađenja!

(Dam 1:2)

(41) I stopped after **Webelos**, but, yeah.

Samo u **podmlatku**, ali da.

(Dam 1:6)

(42) Just go into the house and call **911**.

Samo uđite unutra i nazovite **policiju**.

(Dam 2:4)

Monokulturni elementi spomenuti u navedenim primjerima zavrijeđuju kratak osvrt. U primjeru (38) kolokvijalnim izrazom *Elephants* ukazuje se na Republikansku stranku Sjedinjenih Američkih Država čija je tradicionalna maskota slon crvene, plave i bijele boje. Kako ovaj naziv za republikance nije poznat kod većine recipijenata, prevodilac je sasvim opravdano izvršio supstituciju transkulturalnim izrazom. Još jedan element koji je nepoznat u ciljnoj kulturi je *June Cleaver* (39), protagonistkinja iz američke sitkom serije *Leave it to Beaver* koja je emitovana od 1957 do 1963. Ona je u popularnoj američkoj kulturi postala svojevrsni arhetipski simbol domaćice i majke. Prevodilac je odlučio da ovaj termin situacionom supstitucijom zamijeni pojmom *domaćica*. U trećem navedenom primjeru (40) spominje se uzvik *Jesus, Mary and Joe Cocker* koji u izvorniku stvara efekat humora, naročito zbog spominjanja imena britanskog rok i bluz pjevača Džona Roberta Kokera. Situacionom supstitucijom je zamijenjen uzvikom *Gospode bože*, ali na uštrb skoposa, odn. stvaranja efekta humora. U primjeru (41) spominje se red izviđača *Webelos* čiji članovi su djeca uzrasta deset godina. Situacionom supstitucijom je ovo zamijenjeno *podmlatkom* premda je na raspolaganju bio i termin poput *poletarac* koji bi bio bliži izvornom domenu, premda bi mogao izazvati problem jaza kredibiliteta (eng. credibility gap) gdje određeni element se isuviše ne uklapa u kontekst dešavanja (kulturološki kontekst, lokaciju, i sl.). U posljednjem primjeru koji je naveden (42) spominje se sjevernoamerički broj za hitne pozive uključujući i policiju. U skladu sa kontekstom scene, preveden je korišćenjem supstitucije transkulturnim elementom *policija*. Premda jedna od strategija gdje vjerovatno najviše dolazi do izražaja prevodilačka kreativnost, upotreba ove strategije iziskuje pažljivo odmjeravanje prednosti i nedostataka koje supstitucija može imati, naročito po recepciju audiovizuelnog teksta kod krajnjih korisnika. Više o preferencijama krajnjih korisnika po pitanju različitih vrsta supstitucija može se vidjeti u rezultatima studije recepcije koja je opisana u trećem poglavlju ovog rada.

2.4.1.6. Omisija

Kako je i ranije naznačeno, omisija predstavlja potpuno izostavljanje elementa kulture i nema svoje potkategorije. U titlovanju predstavlja legitimnu strategiju naročito zbog potreba za kondenzacijom koju nameće ograničenje modaliteta. U zavisnosti od centralnosti elementa, prevodilac će najčešće odlučiti da izostavi periferni element ili onaj koji je to postao usljed češćeg pominjanja u audiovizuelnom tekstu.

(43) I paid for it out of my own scholarship money from **The Sentinel**.

Ja sam ga platio od svoje stipendije.

(HoC 3:1)

(44) She left **the Smithsonian**, and you know what?

Dala je otkaz. I znate šta?

(HoC 3:1)

(45) I breezed right through the **Lincoln** tunnel.

Išla sam tunelom.

(Dam 2:10)

(46) Somehow Frobisher communicated with his broker down in **Palm beach**.

Frobišer je nekako komunicirao sa brokerom.

(Dam 1:1)

(47) Every day, I ask **the Comms office** to give me profiles of ten AmWorks beneficiaries.

Svakog dana tražim profile 10 korisnika programa „Amerika radi“.

(HoC. 3:1)

(48) Yeah, but back when he met Katie in Florida, he was waiting tables in **the West Village**.

Da, ali kada je sreo Kejti na Floridi bio je konobar.

(Dam 1:3)

2.4.1.7. Zvanični ekvivalent

Zvanični ekvivalent može predstavljati bilo koju od ranije spomenutih strategija čije rješenje je poprimilo status zvaničnog prevodilačkog rješenja za dati element koji kao takav ne predstavlja prevodilački izazov. Najčešće predstavlja vid retencije, direktnog prevoda ili kulturološke supstitucije. Međutim, primjeri monokulturnih zvaničnih ekvivalenata nisu mnogobrojni budući da po definiciji monokulturni elementi nisu poznati u ciljnoj kulturi. Češće se mogu naći kod transkulturnih elemenata. Primjeri uključuju elemente iz domena zdravstva (zvanični prevodi lijekova), titula, institucija, geografskih pojmova i sl.

(49) **The buspirone** is for anxiety.

"**Buspiron**" je protiv tjeskobe.

(HoC 3:1)

(50) I'm appointing You President of the Council and **Lord Great Master**.

Imenujem vas predsjednikom Savjeta i **Velikim komornikom**.

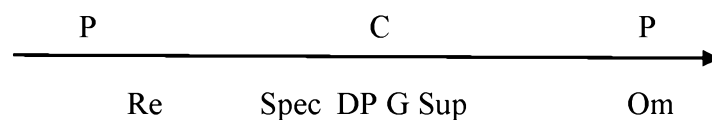
(Tud 3:6)

2.4.2. Zaključak

Kako smo za svaku pojedinačnu strategiju dali kratak komentar u prethodnom razmatranju, ovdje ćemo se osvrnuti na opšte zaključke korpusne analize. Naime, rezultati sugerišu da pri titlovanju postoji opšta tendencija da se koriste forenizirajuće, odnosno niskointerventne, prevodilačke strategije za transfer svih, a naročito monokulturnih, vanjezičkih elemenata kulture iz izvornog u ciljni lingvokulturološki sistem. Među ovim strategijama, naročito je evidentirana česta upotreba retencije. Kod srednjointerventnih strategija, ujednačena je upotreba direktnog prevoda i generalizacije koja, ujedno, predstavlja i najčešće korištenu strategiju domestikacijske orijentacije.

Razloge za ovakvo stanje treba tražiti na više nivoa. Jedan od ključnih se čini da je *centralnost* datog elementa u odnosu na audiovizuelni tekst. Što je periferniji položaj datog elementa, odnosno što je manje značajna uloga koju on ima za praćenje radnje, razumijevanja elemenata humora i sl., to se češće izostavlja ili koristi neka od forenizirajućih strategija što ga čini netransparentnijim za recipijenta. Ovo se čini naročito povoljnom okolnošću u slučajevima potrebne kondenzacije usljed visokog stepena gustine titlova i ograničenja modaliteta. Sa druge strane, što je centralniji položaj datog elementa, odnosno što značajniju ulogu ima u razumijevanju i praćenju radnje, uživanju u humoru scene i slično, to se češće koriste srednjointerventne (direktan prevod, generalizacija) i visokointerventne strategije koje naginju ka domestikaciji (supstitucija).

Na tretman takođe utiče i stepen *gustine dijaloga* koji nameće potrebu za korišćenjem većeg broja titlova i karaktera, i manje vrijeme prikazivanja titlova. Tako da što je segment teksta zahtjevniji u smislu gustine dijaloga, to će se češće koristiti omisija u slučaju perifernih elemenata. Sa druge strane, u slučaju niskog stepena gustine periferni element će se najčešće zadržati a transfer izvršiti (najčešće) retencijom. Ovo je ilustrovano na slici 2.18. gdje strelica predstavlja smjer rasta gustine titlova i kompleksnosti prostorno-vremenskih ograničenja pri titlovanju, „P“ predstavlja perifernost elementa u audiovizuelnom tekstu, dok „C“ predstavlja centralnost. Ispod su navedene i prevodilačke strategije koje su evidentirane i opšta tendencija upotrebe u odnosu na parametar centralnosti i gustine. Zvanični prevod ne navodimo kao strategiju jer slučajevi takvih elemenata ne predstavljaju prevodilački izazov.

Slika 2.18. Upotreba strategija transfeta u odnosu na parametar centralnosti EK-a i gustine dijaloga

Još jedan faktor koji utiče na tretman elementa kulture je i *stepen transkulturalnosti*. Što je taj stepen viši, tj. što je određeni element prisutniji u ciljnom lingvokulturološkom sistemu, to se češće mogu naći zvanični prevodi koji su često nastali retencijom, direktnim prevodom ili, u specifičnim slučajevima, supstitucijom. Ovo, naravno, smanjuje prevodilački izazov za transfer elementa. Ne treba zanemariti ni *vulnerabilnost modaliteta* (Diaz Cintas&Remael 2007) kao jedan od faktora koji doprinosi dominaciji forenizacije u transferu elemenata kulture kod titlovanja. Budući da se u slučaju titlovanja recipijenti istovremeno izlažu i izvornom i ciljnom tekstu, skloniji su vrijednovanju kvaliteta prevoda u odnosu na parametar vjernosti izvorniku, što vrlo vjerovatno utiče na stepen slobode koju prevodilac osjeća za odstupanje od izvornog teksta. To može doprinijeti objašnjenju i visokog stepena upotrebe retencije u titlovanju.

Na kraju spomenimo i ništa manje značajan faktor *profila prevodioca* koji utiče na dato stanje. Iskustvo, stepen obrazovanja, stručnost, radni uslovi, rokovi, senzibilitet i sl. su faktori koji ni u kom slučaju nisu zanemarljivi kada je riječ o prevodilačkim odlukama bilo kog tipa, a naročito ovih koje su predmet našeg istraživanja.

U dosadašnjem razmatranju ključna pitanja kojim smo se bavili bila su *kako* se vrši kulturološki transfer kod titlovanja sa engleskog na crnogorski jezik i *zašto* baš na takav način. Kroz korpusnu analizu smo mapirali korištene strategije i naveli neke od mogućih razloga za dominaciju određenih tendencija u prevodilačkom postupku. U narednom dijelu ćemo svoju pažnju usmjeriti na *krajnje korisnike* tih prevoda sa ciljem empirijskog istraživanja *njihovih* preferencija po pitanju korišćenja pomenutih prevodilačkih postupaka u titlovanju i sinhronizaciji kroz eksperimentalnu translatološku studiju recepcije koja je po prvi put sprovedena u Crnoj Gori.

3 Audiovizuelno prevođenje i studije recepcije

U ovom poglavlju ćemo predstaviti studiju recepcije koju smo sprovedi u okviru našeg istraživanja a koje pripada domenu studija AVP-a koji je još uvijek u povoju i za koji još uvijek ne postoji dovoljno istraživanja. Zato ćemo, najprije, pažnju pokloniti pojmu recepcije kako se koristi u raznim disciplinama društveno-humanističkih nauka, te translatologiji i AVP-u posebno. Predstavićemo i UX⁷⁷ (eng. user-experience, korisničko iskustvo) translatoloških studija recepcije, kao i tentativnu taksonomiju ovih studija. Konačno, predstavićemo i studiju recepcije kao i njene najznačajnije rezultate praćene diskusijom.

3.1. Studije recepcije: uvodne napomene

Pojam recepcije (od lat. *recipere*, primiti, prihvatiti) je bio u upotrebi još od srednjeg vijeka u raznim oblastima među kojima su astrologija i pravo. U astrologiji je označavao uticaj koji jedno nebesko tijelo ima na drugo, a u pravu se u renesansi koristio u povezanosti sa odnosom prema rimskom pravu i njegovim prihvatanjem u evropskim zemljama (Tkalec 2010). Kasnije, kroz teoriju recepcije nalazi svoju primjenu u raznim disciplinama društveno-humanističkih nauka među kojima se posebno ističu studije književnosti, a skorije i u studijama medija i kulture.

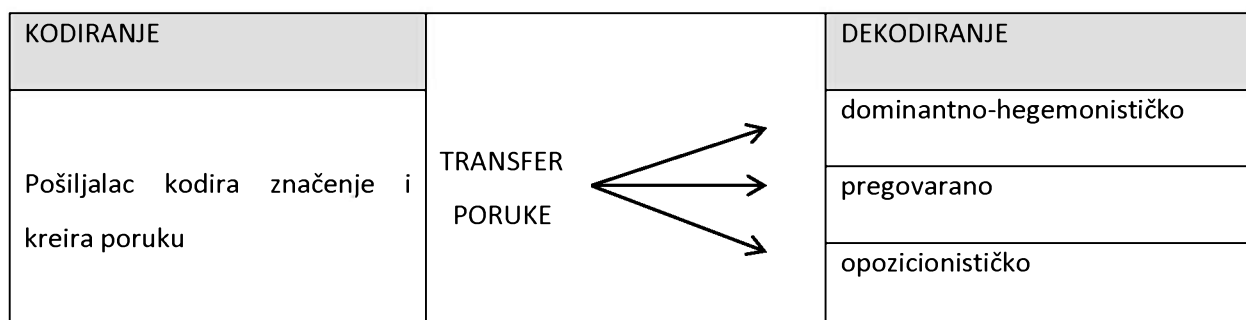
Pojam se uvodi u studije književnosti šezdesetih godina XX vijeka naročito kroz djelovanje evropske estetske škole recepcije i američke kritičke škole „čitalačke reakcije“. Istaknuti predstavnici evropske tradicije studija recepcije bili su Hans Robert Jaus (Hans Robert Jauss) i Wolfgang Iser (Wolfgang Iser). Fokus istraživanja se u njihovim radovima sa teksta i autora, kako je to bilo do tada, pomjera na čitaoca gdje je jedno od osnovnih polazišta shvatanje da tekst nema inherentno značenje bez doprinosa čitaoca, a recepcija se smatra procesom kreiranja tog značenja koje književnom djelu daje čitalac. Tako se Jaus u svom radu bavio odnosom kulturoloških normi koje utiču na kreiranje „horizonta očekivanja“, odnosno interpretativnih pretpostavki koje utiču na način na koji čitaoci u datom trenutku recipiraju književni tekst. Oslanjajući se na Jausove postavke, Iser uvodi pojam „tekstualnih praznina“ koje

⁷⁷ Budući da je koncept preuzet iz računarskih nauka, a skraćenica UX je ustaljena i na našem jeziku te se ne prevodi, i mi smo se odlučili da je zadržimo i koristimo u ovom radu.

tekst vide kao shematsku strukturu čije praznine u značenju popunjavaju čitaoci na subjektivan i imaginativan način. Jedan od najistaknutijih predstavnika američke tradicije je Stenli Fiš (Stanley Fish) koji takođe smatra da tekst nema značenja van interpretativnog kulturološkog okvira. Fiš ističe kolektivni aspekt „horizonta očekivanja“ te smatra da čitaoci dijele „interpretativne strategije“ zajednice kojoj pripadaju, koje su nametnute i imaju svoju političku dimenziju, a čije konture su definisane istorijskim, geografskim, obrazovnim, statusnim i drugim faktorima (Brems&Pinto 2013).

Teorije recepcije su našle istaknuto mjesto u studijama kulture, medija i komunikacije sa radom Stjuarta Hala (Stuart Hall) koji je sedamdesetih i osamdesetih godina XX vijeka razvio uticajnu teoriju kodiranja i dekodiranja. Ovaj model prati tri faze puta poruke audiovizuelnih medijskih tekstova: njeno kreiranje (kodiranje), prenos, i interpretaciju i recepciju (dekodiranje). Kao što je predstavljeno u Tabeli 3.0., Hol u svom modelu predviđa tri moguća načina na koji publika dekodira značenje poruke: *dominantno-hegemonistički* (prihvatanje slike o svijetu kako je mediji stvaraju, odn. preferirano značenje koje autor želi da recipijent prihvati), *pregovarani* (preispitivanje slike koju mediji stvaraju, odn. prihvatanje nekih elemenata poruke, a odbacivanje drugih), *opozicioni* (odbacivanje i suprotstavljanje slici koju mediji stvaraju). Publika je tako aktivni, a ne pasivni, činilac u dekodiranju gdje se „već kodirani znaci presecaju sa dubokim semantičkim kodovima neke kulture i dobijaju dodatne, aktivnije ideološke dimenzije“ (Hol, 2013: 17). Stoga, sam proces zavisi od više faktora kao što su kultura, porijeklo, godište, obrazovanje, recepcijski kontekst, ideologija, i sl. Prenesno na translatološki istraživački teren, kritična tačka za prevodioca bila bi koje prevodilačke strategije je neophodno koristiti u drugoj fazi, fazi prenosa poruke, tj. rekodiranja, kako bi recepcija bila dominantno-hegemonistička, što bi, u većini slučajeva, bila i namjera naručioca prevoda sa njegovim proizvodom. To apostrofira potrebu analize i poznavanja ciljne publike.

Tabela 3.0. Holov model kodiranja i dekodiranja

3.2. Translatologija i recepcija

Pod studijama recepcije unutar studija prevođenja podrazumijeva se sistematsko istraživanje percepcije, stavova, preferencija, iskustava, potreba individualnih recipijenata ili društva u cijelini prema raznim vrstama usmenog i pismenog prevođenja, faktora koji utiču na iste, kao i potencijalnih efekata koje ove vrste prevođenja mogu imati na individualnog recipijenta ili društvo u cijelini.

Premda nejasno artikulirani, razni aspekti pitanja recepcije su oduvijek bili prisutni u promišljanjima o prevođenju još kod nekih od najranijih autora koji su se bavili translatološkom problematikom poput Cicerona i Jeronima, te kasnije Viljema Tindejla, Aleksandra Tajtlera i drugih. Naročito od druge polovine XX vijeka, različiti aspekti recepcijske problematike razmatrali su se fragmentisano unutar brojnih paradigmi kroz studije prevođenja. Tokom šezdesetih godina, unutar **paradigme ekvivalencije**, jedan od istaknutih istraživača koji se bavio pitanjem recepcije bio je Judžin Najda⁷⁸. U svojoj vrlo uticajnoj monografiji *Toward a Science of Translating* (Nida 1964), koncept dinamičke ekvivalencije bazira na principu istovjetnog efekta. Naime, prevod koji je vođen ovim pristupom nastoji da kod recipijenta postigne isti efekat koji je izvorni tekst imao na svog recipijenta. Primjenjujući to na prevođenje Biblije, Najda navodi brojne primjere lingvokulturoloških razlika između vremenski i prostorno udaljenih kultura koje će prevodilac nastojati premostiti u nadi postizanja željenog efekta. Recimo, u određenim

⁷⁸ Premda se koncept prevodne ekvivalencije prvenstveno pripisuje Najdi koji ga je svojim radom popularizovao, ovaj kocept je prije Najde koristio Roman Jakobson u svom čuvenom eseju *On Linguistic Aspects of Translation* (1959), a dvije godine prije njega i jedan od pionira studija prevođenja u Poljskoj, Olgierd Wojtasiewicz (Wojtasiewicz 1957).

kulturama koje nemaju iskustvo sa snijegom, idiom „bijel kao snijeg“ bi mogao predstavljati prevodilački problem kojem bi se moglo prići na dinamički način korišćenjem tehnike kulturološke supstitucije. Najdino zagovaranje dinamičke ekvivalencije kod vanjezičkih i nekih unutarjezičkih elemenata kulture kod kanonskih, te izuzetno osjetljivih, tekstova kao što je Biblija, svakako je problematičan pristup s više aspekata. Između ostalog postavlja se pitanje kako i ko će definisati šta je namjera izvornog autora i koji je efekat ciljnog teksta bio postignut kod njegovih recipijenata, te koji se to efekat treba postići kod ciljne publike. Upitno je i kakve su posljedice ovakvog pristupa po pitanju očuvanja istorijske autentičnosti ovakvih tekstova, kolika je opravdanost određenih dinamičkih prevodilačkih strategija, da li u određenim slučajevima predstavljaju paternalistički odnos prema publici, te kakve posljedice imaju po neke od ključnih ideoloških koncepata i interpretativni potencijal teksta i sl. (Božović 2012). Međutim, iz recepcionističkog ugla je značajno što fokus sa čisto lingvističkih pitanja kao što su nepodudarnosti između jezičkih sistema i formalne korespondencije pomjera ka recipijentu i njegovim potrebama, kao i pitanjima funkcionisanja teksta u ciljnoj kulturi.

Funkcionalistička paradigma je tokom sedamdesetih, i naročito osamdesetih, godina XX vijeka dala svoj značaj doprinos studijama prevođenja. U okviru ovog pristupa, u fokusu je funkcija, cilj i svrha koju tekst treba da ostvari u određenoj prevodilačkoj situaciji bilo na pojedinca ili širi društveni kontekst, čime istraživači izlaze iz čisto lingvističkih voda za koje smatraju da ne mogu riješiti sve izazove koji se stavljaju pred prevodioca, te posežu za sociološkim teorijama. Jedna od ključnih teorija funkcionalističkog pristupa je teorija *skoposa* (grč. σκοπός, cilj, svrha). Teoriju su uobličili njemački lingvisti Hans Fermer (Hans Vermeer) i Katarina Rais (Katharina Reiss) u kapitalnom djelu *Temelji opšte teorije prevođenja* (*Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*) iz 1984., a kasnije dalje razradili Justa Holc-Mantari (Justa Holz-Manttari) kroz teoriju prevodilačke akcije i Kristina Nord (Christiane Nord) uvođenjem koncepta lojalnosti prema svim učesnicima u procesu prevođenja. Ključna postavka ovih pristupa je da prevođenje uključuje stvaranje ciljnog teksta, u ciljnom okruženju, sa ciljnom svrhom, za ciljnu publiku, u ciljnim okolnostima. U zavisnosti od toga šta je cilj, zavisice i način na koji će se prići prevođenju. Budući da sam proces predstavlja interakciju između različitih učesnika, u teoriji skoposa recipijent kao i njegovi zahtjevi, očekivanja, potrebe i profil imaju ključnu ulogu. Stoga se posebno mjesto posvećuje uputstvima za prevođenje,

odnosno prevodilačkom nalogu (engl. *translation brief, commission*), koji prema Nordovoj (1997) treba da sadrži sljedeće informacije:

- funkcija ili funkcije prevoda
- primalac prevoda
- vrijeme i mjesto objavljivanja prevoda
- medij objavljivanja prevoda
- motiv za sastavljanje ili recepciju teksta.

Još jedan pristup izučavanju prevođenja koji se gotovo istovremeno pojavio sa funkcionalističkim je **deskriptivistički**. Istaknuti predstavnici ove paradigme su Gideon Turi (Gideon Toury), Itamar Even-Zohar, Theo Hermans (Theo Hermans), Marija Timočko (Maria Tymoczko), i drugi. Izbjegavajući preskriptivistički pristup u tome kakvi bi prevodi trebalo da budu, cilj deskriptivista je proučavati prevode onakvim kakvi jesu, te objasniti zašto su takvi. U svojim nastojanjima, korse se empirijskim istraživačkim metodama kojima, pored samog prevedenog teksta, izučavanje započinju u ciljnoj kulturi i društvu. Stoga se bave analizom kritika, recenzija, reakcija na prevode, položaj prevoda u ciljnom sistemu kao i uticaj koji ti prevodi vrše na taj sistem, što su sve važna polja za proučavanje recepcije.

Tako se, recimo, izraelski naučnik Itamar Even-Zohar u svojoj *polisistenskoj teoriji* (1978/2000) u kojoj kulturu shvata kao otvoren sistem koji se sastoji iz više podsistema (politički, ekonomski, jezički, književni, itd.), bavi pitanjem uticaja podsistema prevodne književnosti na širi ciljni književni sistem. Prema njegovom shvatanju, u zavisnosti od recepcije, funkcija tog podsistema može biti centralna (u slučaju kada takva književnost aktivno oblikuje samo jezgro ciljnog polisistema), ili periferna (kada takva književnost zauzima sekundarni položaj u polisistemu).

Međutim, jedan od najvećih doprinosa deskriptivista dao je Gideon Turi svojom *teorijom normi* u prevođenju (Toury 1978/2000). Preuzimajući pojam društvene norme iz sociologije, Turi ga primjenjuje na prevod i prevođenje budući da prevodioci moraju biti upoznati sa normama izvornog i ciljnog lingvokulturološkog sistema, što je posebno istaknuto pri prevođenju elemenata kulture. Tako kada je riječ o samom prevodilačkom činu, Turi razlikuje *inicijalne norme* (temeljna orijentacija prevodioca ka pristupu prevođenju i priklanjanju normi izvornog ili ciljnog jezika), *preliminarne norme* (politika prevođenja koja određuje koji će se tekstovi prevoditi, da li će se i kako cenzurisati određeni elementi, koji jezički standard je potrebno

koristiti, i sl.), i *operativne norme* (odluke koje se donose tokom samog procesa prevođenja). Turi smatra da prevodi ne samo da mogu, već da stalno i utiču na ciljni sistem (Toury 1995). Oslanjajući se na Turijeve studije i ulazeći u funkcionalističku paradigmu, Endru Česterman razlikuje *profesionalne norme* (tiču se prihvaćenih procesa i postupaka prevodilačkog čina), i *norme očekivanja* (tiču se očekivanja recipijenata kako bi prevod određene vrste teksta trebalo da izgleda po pitanju diskursnih konvencija, stila, stepena gramatičnosti, i sl.) (Chesterman 1997).

Deskriptivistički pristup je često korišten u kvantitativnim i kvalitativnim studijama književnog prevođenja. Kvantitativna istraživanja recepcije su se bavila prikupljanjem bibliografske građe, broja objavljenih prevoda u određenoj epohi, autora koji su prevođeni, prevodilaca koji su objavljivali, izvornih kultura i sl. Kvalitativna istraživanja su se bavila pitanjem recepcije kroz analizu ocjena književne kritike, cenzure⁷⁹ i sl. Svojim empirijskim pristupom istraživanju, a naročito orijentacijom ka ciljnom sistemu i normama koje upravljaju nastankom i recepcijom prevoda ovaj pristup je učinio pitanje recepcije znatno vidljivijim u studijama prevođenja.

Razvojem naučnih metoda, pogotovu u oblasti psihologije, i napretkom informacionih tehnologija, osamdesetih godina XX vijeka počinje da se razvija i **kognitivistička paradigma** u studijama prevođenja. Ovaj pristup karakterišu empirijska naučna istraživanja sa ciljem rasvjetljavanja procesa koji se dešavaju u „crnoj kutiji“, odnosno da se opiše, objasni, i predvidi ono što se dešava u umu prevodioca dok prevodi, ali takođe i u umu recipijenata prevoda. Kod recipijenta je cilj bio opisati i predvidjeti kognitivne procese koji prate recepciju, kao i kako specifične odlike prevoda utiču na njih. Interesovanje za ovo područje je svakako postojalo i ranije, ali su sada bili stvoreni i uslovi za dobijanje značajnijih uvida do kojih se ranije nije moglo doći. Tipična metoda koje su u drugoj polovini osamdesetih koristili predstavnici ove paradigme poput Pamele Gerlof (Pamela Gerloff), Hansa Pitera Kringsa (Hans Peter Krings), i Volkfanga Luršera (Wolfgang Lörcher) bila je tzv. metoda razmišljanja naglas (engl. *think-aloud*) kojom u toku rada na prevodu ispitanici verbalizuju svoje misli koje se snimaju i transkribuju čime se dobijaju tzv. protokoli razmišljanja naglas (engl. *think-aloud protocols*, ili skraćeno *TAPs*), koji se kasnije analiziraju. Osim ove, popularne metode kognitivističkog pristupa su i vođenje dnevnika prevođenja, retrospektivna verbalizacija (za razliku od metode

⁷⁹ Na prostoru bivše Jugoslavije, značajno je spomenuti istraživanja koja su se bavila pitanjem recepcije kroz prizmu cenzure u prevođenju a koja je sprovela profesorka sa Odsjeka za prevođenje, Univerziteta u Ljubljani, Nike Kocijančić Pokorn (Pokorn 2010, 2012).

razmišljanja naglas, ovdje se od ispitanika traži da verbalizuju svoja razmišljanja po završenom zadatku) i slično. Kraj XX i početak XXI vijeka je sa napretkom informacionih tehnologija otvorio daljnje mogućnosti ispitivanja procesa prevođenja. U prvom redu, u te svrhe su korišćeni, a i dalje se koriste, brojni softveri za ispitivanje aktivnosti prevodilaca i recipijenata poput TRANSLOG-a, INPUTLOG-a, CAMTASIA-e, te posebno metode praćenja pokreta očiju (engl. *eye-tracking*), uz pomoć okulografa (engl. *eye-tracker*) kao što je TOBII koji je našao primjenu u brojnim studijama recepcije u audiovizuelnom prevođenju, o čemu će biti riječi u narednom dijelu ovog poglavlja. U ovim studijama se takođe koristi i elektroencefalografija (EEG) odnosno metoda snimanja aktivnosti mozga.

Kada je riječ o recepciji, istaknuta istraživanja unutar kognitivističke paradigme su ona koja je sprovela Goranka Antunović (2001) koja u svom modelu procesa prevođenja ukazuje na važnost mentalne slike o modelu izvornog autora i čitaoca, ali i urednika, kritičara, lektora, i sl. koju prevodilac stvara u toku prevođenja a koja značajno utiče na odluke koje donosi u toku rada. U ovoj oblasti je takođe značajno i istraživanje recepcije poezije Andree Kenesei (Andrea Kenesei). U svom radu, ona ispituje „čitaočevu interpretaciju poezije kroz mentalne konceptualne jedinice koje se evociraju u toku čitanja pjesme“, te vrši komparativnu analizu reakcije čitalaca na izvornom jeziku sa reakcijom čitalaca na ciljnom jeziku (Kenesei, 2010: 21). Zaključak koji izvodi je da, premda sveukupna interpretacija može biti ista, različiti prevodi će evocirati različite reakcije.

Od sedamdesetih godina XX vijeka naovamo, u sudijama prevođenja javljaju se i brojne studije **kritičke paradigme** koje su se bavile odnosom moći i ideologije u prevođenju, pitanjem roda, kolonizacije i postkolonijalizma, i sl. One uključuju pristupe koji su se oslanjali na dekonstrukciju, feminističke teorije, te postkolonijalnu kritiku. Kada je riječ o ovoj posljednjoj, istraživanja su se, između ostalog, bavila pitanjima stavova i preferencija ciljne, u kolonijalnom kontekstu zapadne, kulture koji su se ogledali u politici izdavačkih kuća i naručilaca prevoda. Jedno od pitanja je bilo *koji* sadržaj je „dostojan“ pažnje zapadnog svijeta da bude preveden, odnosno kako su eurocentrične norme uticale na selekciju djela koja će se prevoditi za zapadno tržište. Takođe, jedno važno pitanje kojim su se istraživači bavili je i *na koji način* će se prevoditi, odnosno kako prevod učiniti dopadljivim ukusu i očekivanjima zapadnog tržišta, kako je predstavljena izvorna kultura i njene vrijednosti, te kako su ti prevodi korišćeni u ciljnoj kulturi i sa kojim posljedicama.

Istaknuto istraživanje o ulozi koju je prevođenje imalo kao alatka u procesu kolonizacije sprovedla je Tedžasvini Nirandžana (Tejaswini Niranjana) koje je izloženo u monografiji *Siting Translation: History, Post-Structuralism, and the Colonial Context* iz 1992. Naročito se bavila pitanjem odnosa moći i predstavljanja drugog u prevodu za koji smatra da ima važnu ulogu u oblikovanju asimetrija odnosa moći u društvu, te da je odigralo važnu ulogu u konstruisanju slike o kolonizovanim kulturama na način koji je dao legitimitet imperijalističkom diskursu i hegemoniji. Recepcija kolonijalnih prevoda u ciljnoj kulturi je bila takva da je jačala osjećaj superiornosti zapada nad kolonijalnom Indijom, zaključuje Nirandžana.

Lorens Venuti (Lawrence Venuti) se u domenu recepcije bavio pitanjem malog broja objavljenih prevoda sa stranih na engleski jezik u Velikoj Britaniji i SAD-u što objašnjava kroz „samodopadljivost koja se može opisati – bez previše pretjerivanja – kao imperijalistička u inozemstvu, a ksenofobična u vlastitoj zemlji“ (Venuti 1995, cit. u Pavlović, 2015: 185). Takođe se bavi i pitanjem preferencija urednika, izdavačkih kuća, a šire i angloameričkog tržišta prilagođenih prevoda „koji na nevidljiv način u strane tekstove unose anglofone vrijednosti i čitateljima omogućavaju narcisoidan doživljaj prepoznavanja vlastite kulture u kulturnom drugom“, što je, prema Venutiju, dio jednog šireg konteksta u kom se oslikava angloamerički odnos prema drugim kulturama (Venuti 1995, cit. u Pavlović, 2015: 185).

U skorije vrijeme, Ašvini Pendarkar (Ashwinee Pendharkar, 2011) se bavila komparativnom studijom recepcije tri djela indijske književnosti od strane tri različite publike: indijske, anglofone, i frankofone sa ciljem da ustanovi uticaj faktora kao što su razlike u kulturološkoj hijerarhiji između izvorne i ciljne kulture, književnih nagrada i sl. na recepciju. Pendarkar ističe da je sam čin prevođenja oblik recepcije, te i da se koristi za oblikovanje recepcije književnog teksta. Još jednu recentniju studiju je sprovedla Hajdi Kruger (Haidee Kruger) kod prevođenja književnosti za djecu u Južnoj Africi. Studija se oslanja na deskriptivistički i postkolonijalni pristup, a objavljena je u monografiji *Postcolonial polysystems: the production and reception of translated children's literature in South Africa* 2012. godine. U njoj se bavi pitanjem važnosti prevođenja za postkolonijalni južnoafrički književni sistem i korišćenje tekstova u obrazovne svrhe sa ciljem brisanja ostataka aparthejda. Takođe, u radu se ispituje selekcija sadržaja za prevođenje i recepcija strategija forenizacije i domestikacije kod čitalaca. Komparativna analiza književnih djela koja su prevedena na engleski i afrikans pokazuje da postoji razlika u selekciji koja je uslovljena različitim kontekstualnim i tekstualnim

faktorima. Empirijska studija recepcije koja je sprovedena pokazuje da kod čitalaca na afrikans jeziku postoji razlika u efektu koju se stvara u zavisnosti od toga da li se kao prevodilačka strategija koristi domestikacija ili ne. Međutim, autorka ističe da je jedan od problema ovog istraživanja velika varijabilnost te da su opsežnije studije potrebne.

Premda se najčešće povezuju sa pismenim prevođenjem, studije recepcije su takođe prisutne i kod **usmenog prevođenja**. Osamdesetih godina XX vijeka su se počele javljati prve takve studije koje su se bavile recepcijom kvaliteta usmenog prevođenja i očekivanja korisnika na seminarima i kongresima medicinara, kao i odabranih stručnjaka iz raznih disciplina kao što su kardiolozi, urolozi, pedijatri i sl. (Kurz 1988, Meak 1990, Gile 1990). Instrumenti koji su korišteni za prikupljanje informacija u ovim studijama su bili upitnici i intervjui. Jedno od uticajnih istraživanja ispitivanja stavova recipijenata sproveda je Ingrid Kurz (Ingrid Kurz, 1993) u radu koji je naslovila *Conference Interpretations: Expectations of Different User Groups*. Koristeći upitnik, ispitanici su bili zamoljeni da određene kriterijume ocijene na četvorostepenoj skali po važnosti za kvalitetan prevod. Ti kriterijumi su uključivali sljedeće: 1) izvorni naglasak, 2) prijatan glas, 3) tačnost u izlaganju, 4) logična povezanost iskaza, 5) vjerno prenošenje smisla izvornika, 6) kompletno prenošenje informacija, 7) gramatička tačnost, 8) upotreba tačne terminologije. Ispitane su tri grupe učesnika sa tri različite konferencije. Istraživanje je pokazalo da korisnici smatraju da je kriterijum 5 najvažniji i njemu su dali prioritet, drugi po važnosti je kriterijum 4, treći kriterijum 8, četvrti 6, peti 3, šesti 7, sedmi 2, dok je kriterijum 1 ocijenjen najnižom ocjenom. Rezultati takođe sugerišu da će se očekivanja korisnika razlikovati u zavisnosti od grupe ispitanika, kao i kontekstualnih faktora kao što su okruženje, stručna oblast, prisustvo/ odsustvo vizuelnih sredstava pri izlaganju i sl. Studija takođe ističe da u svakom slučaju „ciljni primalac, odnosno slušalac, mora biti ključni element u procesu“ (Kurz, 1993: 20).

Ana Rita Vuorikoski (Anna Riitta Vuorikoski) je sproveda istraživanje o stavovima i očekivanjima korisnika simultanog prevođenja u Finskoj. Instrumenti koji su korišteni za prikupljanje podataka su bili upitnik i telefonski intervju. Rezultati pokazuju da postoje tri različite grupe korisnika: 1) oni kojima simultano prevođenje nije potrebno, 2) oni kojima je simultano prevođenje djelimično potrebno zbog nedovoljnog poznavanja stranog jezika i koji ga povremeno koriste dok istovremeno slušaju izvornik, te 3) oni kojima simultano prevođenje je u potpunosti potrebno zbog nepoznavanja stranog jezika. Vuorikoski ističe da premda postoji razlika u očekivanjima među različitim grupama korisnika, što je već istaknuto u istraživanju

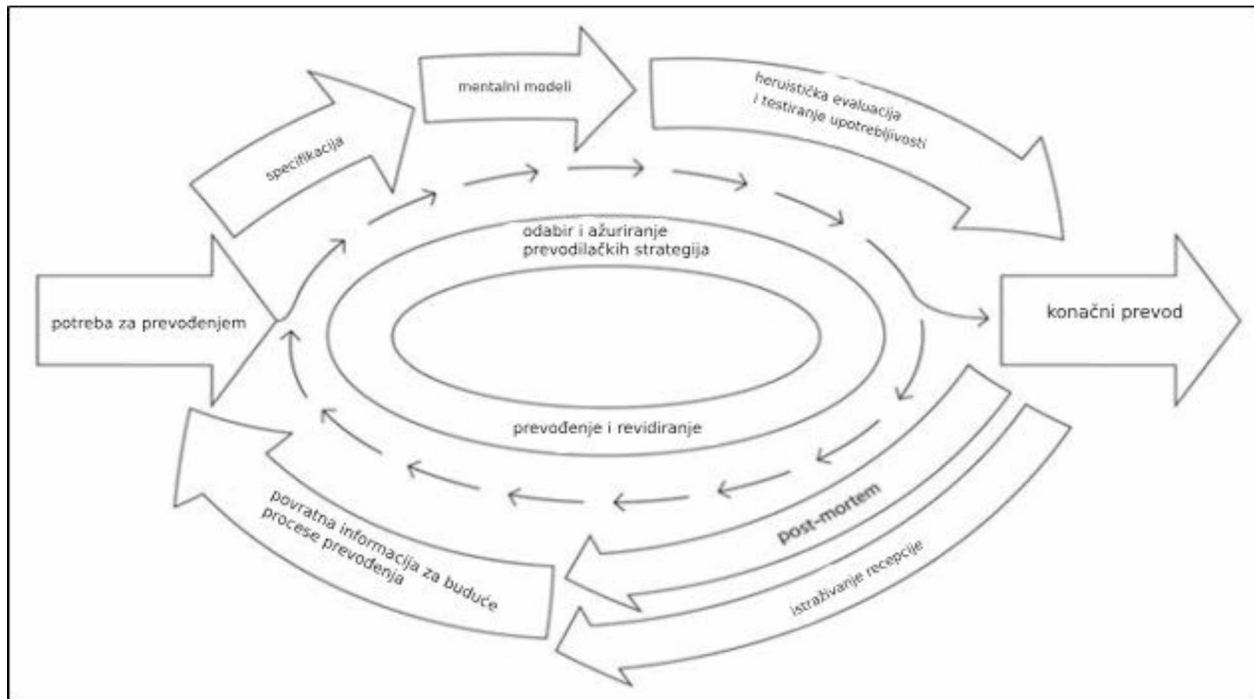
koje je sproveda Kurcova (Kurz 1993), takođe postoji i prilična varijabilnost u očekivanjima unutar jedne te iste grupe ispitanika.

Prije nego što se u narednom dijelu detaljnije osvrnemo na studije recepcije u audiovizuelnom prevođenju, spomenućemo i jedan model koji je nedavno predstavljen unutar studija prevođenja, a kojem su studije recepcije u samom jezgru. Riječ je o tzv. **prevođenju usmjerenom ka korisnicima** (engl. *user-centered translation*, skraćeno *PUK*). Razvile su ga naučnice iz Finske: Titi Suojanen (Tytti Suojanen), Keisa Kaskinen (Kaisa Koskinen), i Tina Tuominen (Tiina Tuominen) 2012.g., a široj javnosti je na engleskom jeziku predstavljen u monografiji *User-Centered Translation* iz 2015. Model je usko povezan sa funkcionalističkim teorijama, i predstavljen je kao način operacionalizacije teorije skoposa i premošćavanja jaza između teorijskog i praktičnog u studijama prevođenja. Sam njegov naziv ističe centralnu ulogu korisnika, odnosno recipijenta, u procesu prevođenja. Fokus ovog modela je na prikupljanju što je moguće više informacija o budućim korisnicima tokom cijelog procesa prevođenja korišćenjem različitih metoda, te korišćenje prikupljenih podataka za planiranje ili revidiranje prevoda. Metode koje se koriste omogućuju prikupljanje konkretnih, empirijskih podataka o korisnicima, njihovim preferencijama, očekivanjima, potrebama i slično. Preuzete su jednim dijelom iz studija prevođenja, a drugim i iz studija upotrebljivosti (engl. *usability research*) i dizajniranja usmjerenog ka korisniku (engl. *user-centered design*) koje se odnose na čitav niz metoda kojima se testira lakoća i uživanje sa kojim krajnji korisnici upotrebljavaju proizvode iz raznih industrija (od računarskih aplikacija, do automobila, raznih procesa i sl.), te korišćenje tih povratnih informacija, često iterativno u toku procesa proizvodnje, za projektovanje i dizajniranje kranjeg proizvoda. Te metode uključuju protokole razmišljanja naglas, okulografiju, fokus grupe, rad na terenu, upitnike, intervju, i sl. Svakako, važni koncepti na koje se ovaj model oslanja su **upotrebljivost** (engl. *usability*) koja se definiše kao lakoća sa kojom korisnik može koristiti neki proizvod da bi se postigli rezultati i ostvario cilj, i **korisnički doživljaj**, odnosno **korisničko iskustvo** (engl. *user experience*, skraćeno UX). Ovaj posljednji termin se od 1990-ih koristi za holistički koncept koji uključuje sveukupno iskustvo korisnika prilikom odabira i korišćenja određenog proizvoda ili usluge. To iskustvo uključuje percepciju, stavove, preferencije, poteškoće i sl. Termin se takođe koristi i za veliko i izuzetno uticajno istraživačko područje koje uključuje brojne discipline i industrije a bavi se procesima dizajniranja i poboljšanja proizvoda i usluga.

Proces prevođenja prema ovom teorijskom pristupu je predstavljen na slici 1 niže (Suojanen, Koskinen / Tuominen 2015). Sastoji se iz više elemenata od kojih oni koji se nalaze iznad unutrašnjeg kruga se tiču procedura koje se iterativno sprovode u toku samog procesa prevođenja, dok se one koje se nalaze ispod kruga sprovode po završetku prevodilačkog projekta. Kratko ćemo se osvrnuti na njih:

- **unutrašnji krug (prevodilačke strategije, prevođenje, revizija)** – prevodilačka rješenja su u samom centru ovog modela i ona se konstanto re-evaluiraju na osnovu povratnih informacija koje se dobijaju od korisnika u toku procesa prevođenja, ili na osnovu povratnih informacija dobijenih od ranijih prevodilačkih projekata;
- **specifikacija** – dokument koji se sačinjava prije početka rada na prevodu, kojim se specifikuju ciljevi, očekivana upotrebljivost, metode koje će se koristiti da bi se postigla i sl.; na osnovu specifikacije se po završetku rada evaluira prevod i stepen usklađenosti sa postavljenim ciljevima;
- **mentalni modeli** – na osnovu informacija iz specifikacije, prevodioci mogu da definišu profil ciljnog korisnika te shodno tome odrede koje prevodilačke strategije će koristiti;
- **heruistička evaluacija i testiranje upotrebljivosti** – heruističku evaluaciju vrše stručnjaci na osnovu očekivanih i unaprijed definisanih standarda upotrebljivosti, dok se testiranje vrši sa samim korisnicima čija se reakcija na prevod (recimo, u slučaju prevedenog uputstva za korišćenje nekog proizvoda, sa kolikom lakoćom ih sprovode u djelo) upoređuje sa onom koja je očekivana; naročito se ističe korisnost ovih evaluacija u toku samog procesa prevođenja kako bi se na osnovu povratne informacije napravile izmjene ili potencijalno promijenilo usmjerenje prevodilačkih strategija;
- **post-mortem** – po završetku projekta, prevodilački tim sastavlja dokument u kom se osvrće na sam proces, korištene strategije i metode, pouzdanost mentalnih modela, testova upotrebljivosti i slično, kako bi se usavršile metode za naredni prevodilački projekat;
- **istraživanje recepcije** – po završetku projekta, može se sprovesti studija recepcije kako bi se dobila šira slika o tome kako korisnici razumiju prevod,

stepen njegove upotrebljivosti, koje prevodilačke strategije su naročito korisne, i sl. koristeći se nekom od metoda ovih studija; sve ovo pruža važne povratne informacije za buduće prevodilačke projekte.

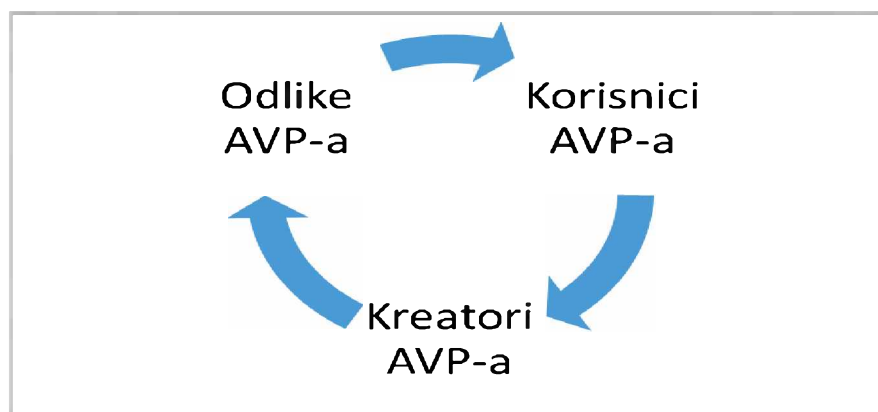
Slika 3.0. Proces prevođenja prema PUK modelu (prilagođeno iz Suojanen, i dr., 2015:4)

Kako nema ciljnog teksta bez ciljnog recipijenta, te prevođenja bez korisnika, pitanje recepcije jedno je od ključnih u prevođenju bez koga čitav proces gubi smisao. Kao što se moglo zapaziti u ovom kratkom pregledu, to važno pitanje je kroz razne pravce promišljanja o prevođenju privlačilo veću ili manju pažnju, ali mu se uglavnom prilazilo fragmentisano. Posljednjih decenija se posebno osjetila praznina u istraživanjima u ovoj oblasti i ono je privlačilo pažnju istraživača koji nastoje da mu priđu na sistematičniji način. Ono što smo u datom razmatranju izostavili je pitanje recepcije u grani prevođenja koja je u fokusu ovog rada, a to je audiovizuelno prevođenje. Naredno potpoglavlje će se detaljnije baviti ovim pitanjem.

3.3. AVP i empirijske studije recepcije

Empirijske studije recepcije u AVP-u su se, iznenađujuće, duže vrijeme zaobilazile budući da je fokus većine istraživača bio na lingvističkim i tehničkim obilježjima prevoda, ali ne i na samim

korisnicima tih prevoda. Neki od prvih poziva na nužnost ovakvih istraživanja mogli su se čuti tokom 1990-ih, a taj poziv se intenzivirao početkom XXI vijeka (Kovačić 1995, Leppihalme 1996, Fuentes 2003, Gambier 2006, 2008, itd.). Danas se na te studije gleda kao na način zatvaranja kruga u istraživanjima AVP-a gdje će se nakon opisa prevodilačkog procesa i proizvoda (a samim time i neophodnih prevodilačkih kompetencija), konačno pružiti slika i o krajnjem korisniku, pri tom ne idealnom, intuitivnom, već stvarnom korisniku i njegovim potrebama, očekivanjima, preferencijama, i reakcijama (Di Giovanni 2016).

Slika 3.1. Krug istraživanja u AVP-u prema Di Giovanni 2016.

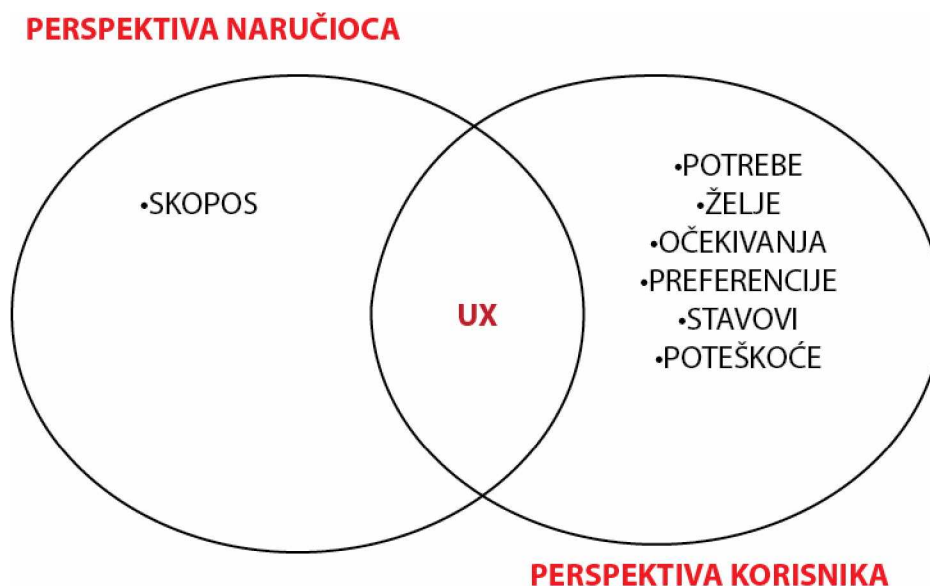
Važnost i nužnost ovakvih istraživanja najbolje naglašava činjenica da se svaki audiovizuelni sadržaj, bilo na TV-u, internetu, ili nekom drugom medijumu, dizajnira za ciljnu publiku. Uvid u njihove potrebe i očekivanja može značajno uticati na bolju recepciju, plasman i upotrebljivost proizvoda. Kerol O'Salivan (Carol O'Sullivan, 2016: 270) ističe da su ovakva istraživanja „ključna za ocjenu uticaja politike“ koju koriste mediji i ostali učesnici tog procesa, kako bi zasigurali relevantnost pristupa i strategija koji se koriste u AVP-u pri transferu značenja i postizanja skoposa, jer „bez ‘značenja’ ne može biti ni ‘potrošnje’“ (Hol, 2013: 9). Stoga, takva istraživanja prevodiocima pružaju empirijske podatke i uvide koji mogu usmjeriti odluke koje donose tokom procesa prevođenja bez kojih bi bilo „nemoguće adekvatno procijeniti prevodiočev vanjezički kontekst“ (McAuley, 2015: 221). U većini slučajeva, prevodioci bi se bez tih podataka vodili sopstvenom intuicijom, spekulacijama i konstruisanom slikom ciljnog, ili idealnog, korisnika. Jasno je da istraživanja u ovoj oblasti doprinose kvalitetu i relevantnosti

prevoda koji zavise od „svjesti o kognitivnim i evaluativnim reakcijama publike na kompletan proizvod ili neke njegove odlike“ (Perego, 2016: 156).

3.3.1. UX model studija recepcije u AVP-u

Model studija recepcije u AVP-u koji ćemo ovdje predstaviti je pokušaj da se sistematski pristupi izučavanju ovog širokog i prilično fragmentisanog istraživačkog područja. Temelji se na onome što ćemo nazvati **UX modelom prevođenja** koje svoje translatološko teorijsko uporište ima u recentnoj PUK teoriji i funkcionalističkom pristupu (vidjeti odjeljak 3.2) a naročito se oslanja na koncept UX-a, odnosno korisničkog doživljaja/ iskustva (vidjeti odjeljak 3.2).

Prije nego ga predstavimo, napomenimo samo da smo stanovišta da UX treba biti u jezgri prevodilačkog procesa jer uključuje dvije ključne perspektive: perspektivu naručioca prevoda (šta želi postići prevodom; skopos) i perspektivu korisnika (šta oni žele i/ili trebaju). Upravo na presjeku ovih perspektiva se nalazi UX na kom baziramo naš model.

Slika 3.2. UX u prevođenju

Dobar UX u kontekstu AVP-a uslovljen je modalitetom, ali zajedničke odrednice su mu sljedeće kategorije:

- ispravno razumijevanje konotativnog i denotativnog značenja.
- uspješan transfer elemenata humora i elemenata kulture
- postizanje skoposa

- odsustvo tehničkih smetnji kod određenih modaliteta
- mogućnost izbora (modaliteta)
- dostupnost potrebnih modaliteta osobama sa senzornim oštećenjima
- uživanje u iskustvu

Kao što je već i istaknuto, visok stepen pozitivnog UX-a omogućuje postizanje skoposa prevoda, zadovoljstvo korisnika, pretpostavku za repetitivno korišćenje proizvoda ili usluge, veću mogućnost kupovine sličnog proizvoda odnosno naručivanja iste usluge, preporuku proizvoda i usluge drugim, novim, korisnicima i sl. Komentar jedne od učesnica našeg istraživanja koje ćemo kasnije predstaviti ilustrativno prikazuje relevantost ovakvog pristupa. Komentarišući specifičan prevodilački pristup koji je orijentisan ka domestikaciji a koji je korišten u hrvatskoj sinhronizaciji animiranog filma *Izbavitelji* (eng. *Incredibles*), ona navodi: „Ubjedljivo najbolji prevod. ovakav film bih gledala po 100 puta!!!“. Kao što je spomenuto, svijest o preferencijama i stavovima krajnjih korisnika može značajno povećati UX i bolji kvalitet i plasman proizvoda.

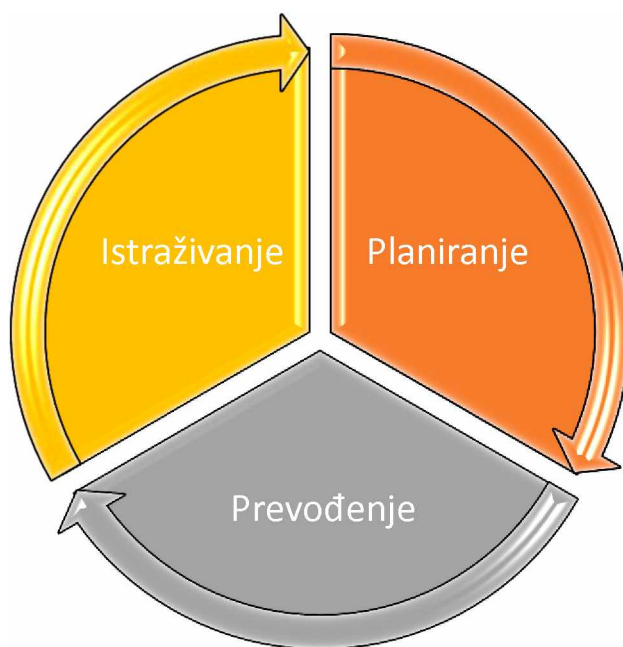
UX model prevođenja može se definisati kao iterativni i interaktivni pristup analizi potreba, stavova, očekivanja, kao i poteškoća sa kojima se korisnici AVP-a susreću, koji informiše prevodioce i podstiče prevodilački proces sa stvarnim korisnikom na umu. Krajnji ishod ovakvog pristupa je proizvod koji ispunjava skopos i udovoljava očekivanjima i potrebama korisnika, te sastavljanje prevodilačkog uputstva za buduće projekte. Akcenat ovog modela je na cikličnom sakupljanju povratnih informacija od korisnika uz upotrebu odgovarajućih metodologija.

Ovo je interaktivan model koji uključuje tri osnovne faze:

- **Istraživanje** – prva faza u kojoj se istražuju potrebe, preferencije i očekivanja korisnika, kao i trenutne poteškoće i problemi na koje nailaze. U idealnim uslovima, ovo se definiše sa naručiocem prevoda koji već ima potrebne informacije, putem prevodilačkog naloga, ili studijom recepcije za veće projekte; osim sprovođenja istraživanja prije novog projekta, može se koristiti i prije nove verzije već postojećeg prevoda (recimo korišćenje kritika postojećih prevoda književnih djela, crtanih filmova i sl.);
- **Planiranje** – u ovoj fazi se koristi uvid stečen iz prethodne, ili ranijih iskustava, pri definisanju mogućih prevodilačkih rješenja za identifikovane probleme kako bi se postigao skopos, te analizu i selekciju tih rješenja kroz kreiranje prevodilačke politike i

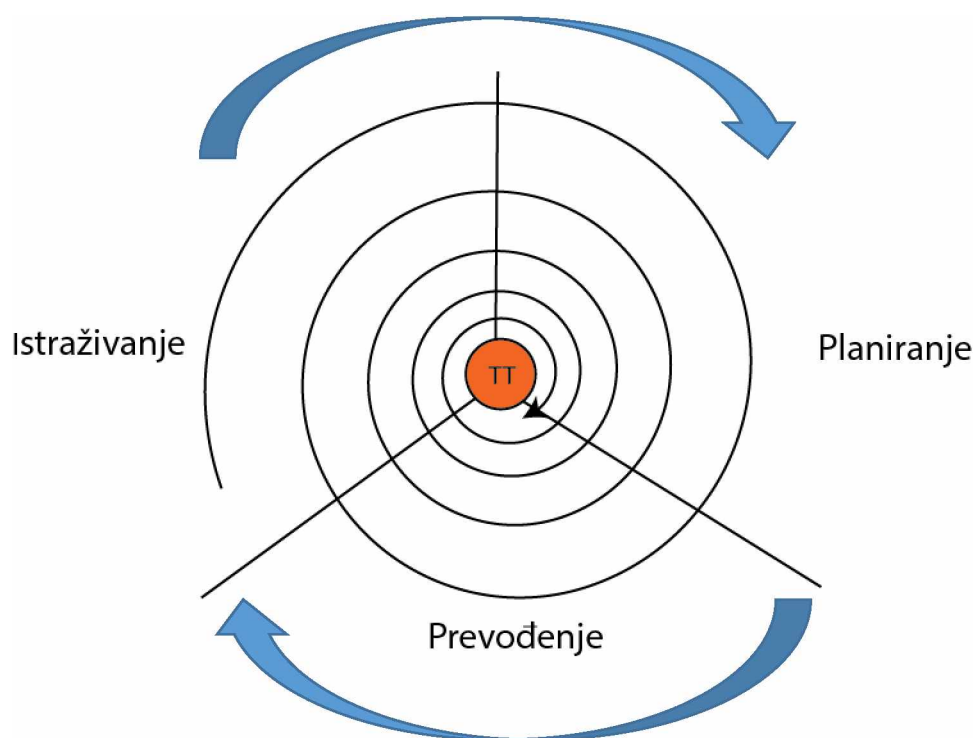
pristupa kako bi se premostili izazovi, ispunila očekivanja, i zauzeo stav po pitanju inicijalne norme;

- **Prevođenje** – primjena strategija koje su prethodno definisane i kreiranje radne(ih) verzije(a) prevoda; nakon toga, korišćenjem odgovarajuće metodologije i radnih rješenja, konstatuje se da li data rješenja imaju pozitivan učinak ili je potrebna daljnja korekcija. Potom se sa tim novim saznanjima ponavlja cijeli proces, ili, pak, se koriste za buduće projekte, sve dok se ne postigne željeni kvalitet krajnjeg proizvoda.

Slika 3.3. UX model procesa prevođenja

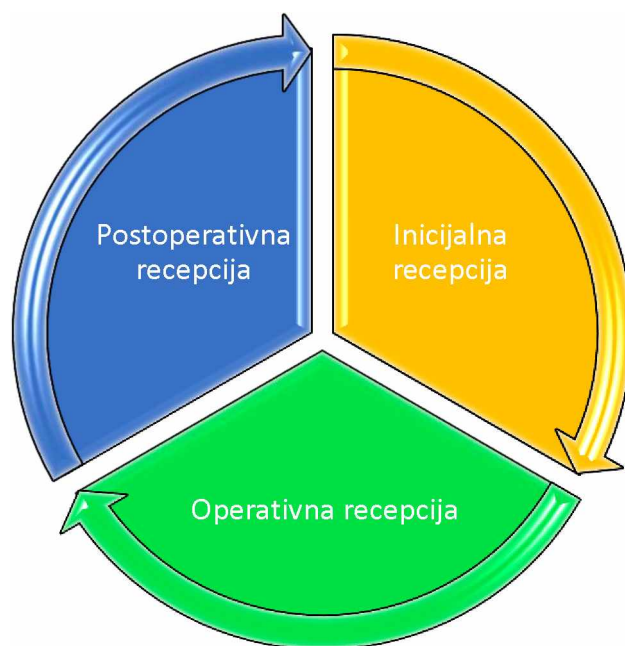
Još jedan način na koji isti proces možemo vizuelizovati, a da se posebno istakne iterativnost i progresivnost, je kroz *spiralni model*. Model ističe da se kroz fazu istraživanja, planiranja i prevođenja može proći više puta sve dok se ne dođe do krajnjeg cilja koji je u centru spirale, tj. rješenja koje zadovoljava kriterijume postavljene skoposom i očekivanjima krajnjih korisnika.

Slika 3.4. Spiralni UX model procesa prevođenja

Kao što se vidi u predloženom modelu, sa jedne strane se koristi UX istraživanje, a sa druge planiranje. Između ove dvije faze je neophodno da postoji ravnoteža kako bi se došlo do uspješnog prevodilačkog rješenja i krajnjeg proizvoda, odnosno ciljnog teksta željenog kvaliteta (TT). Međutim, ono što ga naročito karakteriše je snažno prisustvo stvarnog korisnika u svakoj njegovoj fazi jer se poboljšanje kvaliteta postiže kroz konstantnu interakciju (analizu recepcije) sa onima koji će koristiti usluge prevođenja, sa krajnjim korisnicima.

Oslanjajući se dobrim dijelom na predloženi model prevođenja, predstavimo i **UX model studija recepcije**.

Slika 3.5. UX model studija recepcije

Kao što se može vidjeti na slici 3.5., model se sastoji iz tri faze:

- **Inicijalna recepcija** – uključuje istraživanje stavova, očekivanja, preferencija i poteškoća korisnika prije početka samog prevodilačkog postupka u sklopu naročito većeg ili manjeg prevodilačkog projekta. Npr. sa ciljem osvajanja sve većeg međunarodnog tržišta, Netflix (Netflix), jedna od vodećih svjetskih mreža internet televizije sa preko 83 miliona članova u više od 180 zemalja, je u Poljskoj prije ulaska na tržište u januaru 2016. sproveo istraživanje o preferencijama korisnika prema modalitetu: sinhronizacija, ili vois-over karakterističan za Poljsku koji čitaju lektori, a u kom glas jednog lektora pokriva sve likove. Ova vrsta vois-overa je dio prevodilačke kulture tradicionalno prisutne u Poljskoj. Istraživanje je sprovedeno putem elektronskog upitnika koji je distribuiran korisnicima. Sastojao se iz dva dijela: sociodemografskog sa osnovnim podacima o korisnicima i eksperimentalnog u kom su korisnici odgledali iste segmente serijskog sadržaja uz korišćenje dva različita modaliteta: sinhronizaciju i tradicionalni poljski vois-over. Ispitanici su se, potom, opredijelili za onaj koji im

se više dopao. Premda je često na meti kritike, istraživanje je pokazalo da većina korisnika ipak preferira tradicionalni *vois-over* (vjerovatno usljed tipične prevodilačke kulture i navike) u odnosu na sinhronizaciju, te je Netflix preko 80% svojih sadržaja lokalizovao i ponudio mogućnost praćenja prevoda uz pomoći titlova i/ili *vois-overa*⁸⁰. Ovakav pristup omogućio je Netflixu da sačini bazu podataka i stekne uvid u to ko su korisnici njihovih usluga, te, shodno tome, i planiraju marketinšku kampanju i prilagode ponudu tržištu. Ispostavilo se da je ovo istraživanje i znatno smanjilo troškove proizvodnje za Netflix buduću da je *vois-over* jeftiniji nego sinhronizacija. Ovakav pristup svakako nije ograničen samo na velike projekte. Kad god prevodilac, ili agencija, specifikuje prevodilački nalog sa naručiocem, ili razgovara sa korisnikom za kog prevodi o pojedinostima relevantnim za krajnji izgled proizvoda prije nego što započne samo prevođenje, on sprovodi mikro-istraživanje i dobija važne podatke koji će usmjeriti daljnji tok rada. U ovu fazu bi moglo spadati i inicijalno konsultovanje već postojećih istraživanja za dato područje ukoliko su dostupna.

- **Operativna recepcija** – druga faza koja uključuje mikro-istraživanje u toku samog procesa prevođenja sa ciljem provjere adekvatnosti prevodilačkih postupaka i rješenja u cilju postizanja UX-a. Prva radna verzija, ili jedan njen uzorak se daje korisniku na uvid i analizira se njegova reakcija i povratna informacija, na osnovu čega se dalje usmjerava ili koriguje prevod. U ovu fazu bi takođe moglo spadati konsultovanje već postojećih istraživanja koja se bave pitanjem problematike koja prevodiocu stvara nedoumicu.
- **Postoperativna recepcija** – treća faza koja uključuje sprovođenje studije recepcije po objavljivanju ili plasiranju proizvoda. Podaci se mogu prikupiti od stručne i laičke javnosti. Kao što ćemo vidjeti u narednom segmentu ovog rada, većina istraživanja koja su do sada sprovedena pripadaju upravo ovim istraživanjima buduću da su se bavila pitanjem recepcije već gotovih proizvoda.

⁸⁰ Prvenstveni izvor ovih podataka je razgovor sa profesorom Lukašem Stanislavom Dutkom (Lukasz Stanislaw Dutka) tokom boravka autora ove disertacije na Katedri za usmeno i audiovizuelno prevođenje Instituta za primijenjenu lingvistiku Univerzitetu u Varšavi u okviru Erasmus+ razmjene nastavnog osoblja u decembru 2016. Takođe vidjeti i Awedyk 2016.

Informacije dobijene ovim putem se koriste za buduće projekte, sastavljanje uputstava za prevodioce, te kreiranje prevodilačkih politika.

Dakle, mogući scenario cijelog ciklusa za manji projekat bi mogao biti sljedeći: prevodilački projekat se **započinje** razgovorom sa naručiocem ili pažljivom analizom prevodilačkog naloga kako bi razumjeli koji je skopos prevoda, kao i ciljna publika i njihove potrebe. Ukoliko su dostupni, takođe su od pomoći i uputstva za prevodioce (recimo, u slučaju rada za neku kablovsku kuću, državnu ili privatnu televiziju i slično jer će se katkada norme razlikovati), kao i već postojeća istraživanja recepcije koja se bave specifičnim odlikama prevoda ili korisnika ili sa sličnih prethodnih projekata, a koja pružaju konkretne empirijske podatke. U slučaju da ovakvi podaci nisu dostupni ili ne postoje, prevodilac će se najčešće morati osloniti na sopstvenu intuiciju i spekulativno prići s idealnim korisnikom na umu, što, premda nužno u takvom slučaju, svakako može biti problematično. Zatim, prevodilac **započinje sam proces prevođenja** (i sve uobičajene segmente tog procesa). Nakon što sastavi prvu verziju svog rada, jedan njen uzorak (ili kompletan prevod) šalje na uvid jednom potencijalnom korisniku i u zavisnosti od povratne informacije koriguje rad. Nakon toga, **predaje završnu verziju rada** naručiocu, od koga traži specifičnu povratnu informaciju putem upitnika, ili intervjua, ili, pak, sprovodi širu studiju recepcije prevoda koju koristi za poboljšanje rada na budućim projektima. Primjena ovakvog pristupa bi se značajno odrazila na kvalitet i relevantnost prevoda.

Ovdje valja istaći važnost edukovanja prevodilaca i podizanja nivoa svijesti o korisnicima, potrebi da se pozabave ovim pitanjima, i provjere šta je od istraživanja ili dobrih praksi već dostupno za datu oblast, te njegovanju kulture kontinuiranog profesionalnog razvoja. Suvišno je i napomenuti da je, takođe, neophodno da struka edukuje i naručioce, kao i korisnike, prevoda o važnosti ovih pitanja.

Metode koje se u raznim fazama studija recepcije mogu koristiti mogu biti kvalitativne i kvantitativne, a uključuju korišćenje sljedećih instrumenata i pristupa za sakupljanje podataka:

- Okulograf
- Upitnik
- Intervju
- Fokus grupe

- Opservacije
- Namjenski testovi
- Komparativne studije recepcije sličnih prevodilačkih projekata i dobre prakse
- Itd.

Na pitanje koliko je realno da ovakav model nađe primjenu, naš odgovor je da je izuzetno realno, i da se čak, štaviše, intuitivno i nesistematično već u većoj ili manjoj mjeri i koristi. Vjerujemo da priznavanje UX-a kao centralnog elementa u cijelom procesu prevođenja, i primjena ovog modela može pružiti alate prevodiocima koji će značajno poboljšati kvalitet pružanja prevodilačkih usluga, i povećati pozitivni UX na zadovoljstvo svih učesnika u procesu. Sistem kvaliteta baziran na ovom modelu može predstavljati i dodatnu vrijednost u ponudi prevodilačkih agencija na sve konkurentnijem tržištu. Sa napretkom tehnologije mijenjaju se i formati ponude usluga, kao i očekivanja korisnika. Uz takve konstantne promjene, UX modeli i pristupi će sve više dobijati na važnosti. To takođe može otvoriti vrata prevodiocima za ulogu u UX timu za planiranje proizvoda, budući da prevod predstavlja važan strateški element za plasman proizvoda i usluga, što jasno pokazuju iskustva velikih korporacija. Napomenimo i to da, premda se UX model prevođenja i studija recepcije bazira na našem istraživanju iz oblasti AVP-a, svoju primjenu može naći i šire u studijama prevođenja. Iako koristi elemente koji su već prisutni u studijama prevođenja, on ih nadograđuje kroz uvide stečene iz širih UX istraživanja i sistematizuje ih u nastojanju da odgovori na pitanja kojima su se bavili brojni translatolozi (vidjeti odjeljak 3.2). Konačno, budući da je riječ o novom modelu koji se bazira na recentnoj teoriji, više istraživanja će svakako biti potrebno kako bi se odvagnuli svi njegovi potencijali i nedostaci.

U narednom dijelu ćemo dati pregled i tentativnu taksonomiju studija recepcije u AVP-u, kao i metodoloških pristupa koji su korišteni.

3.3.2. Tentativna taksonomija studija recepcije u AVP-u sa kratkim pregledom istraživanja

Posljednjih godina je došlo do povećanja broja studija recepcije u AVP-u. Prema gore predstavljenom UX modelu, te studije su post-operativne. Kao što se može vidjeti u tentativnoj taksonomiji niže (slika 3.6.), prema primarnom smjeru fokusa istraživanja, ove empirijske studije se mogu podijeliti na: *studije usmjerene na proizvod (SUP)* i *studije usmjerene na korisnika*

(SUK). Prve se bave pitanjem kako specifične odlike prevedenog teksta utiču na recepciju (npr. uticaj određenih prevodilačkih strategija na recepciju), dok se druge bave pitanjem kako određene karakteristike recipijenata ili kontekstualni faktori utiču na recepciju (npr. uticaj nivoa poznavanja stranog jezika). Prema teorijskom polazištu, mogu se podijeliti na *procesne* i *kauzalne* (v. odjeljak 1.2.4.), dok se prema metodološkom pristupu mogu podijeliti na **kvalitativne** i **kvantitativne**. Nadalje, prema kriterijumu veličine uzorka mogu se podijeliti na **mikro-istraživanja** (ona koji se koncentrišu na individualnu recepciju) i **makro-istraživanja** (ona koje se koncentrišu na kolektivnu recepciju, uključuju veći uzorak i imaju veću moć generalizacije). Bez pretenzija da budemo iscrpni, u nastavku ćemo spomenuti neke od studija koje ilustruju ovu klasifikaciju polazeći od najrecentnijih.

U neke od istaknutih *SUP studija* spada istraživanje koje je sproveo David Orrego-Karmona (David Orrego-Carmona, 2016) koristeći eksperimentalne metode o razlici u recepciji titlova u zavisnosti od toga da li su amaterski (engl. *fansubbing*) ili profesionalni. Instrumenti koje je koristio za prikupljanje podataka su upitnik, intervju i okulograf. Na Institutu za primjenjenu lingvistiku Univerziteta u Varšavi, Anješka Sarkovska i dr. (Agnieszka Szarkowska) su u audiovizuelnoj laboratoriji sproveli istraživanje o uticaju tehničkih odlika intralingvalnih i interlingvalnih titlova na osobe sa oštećenim sluhom (gluvi, nagluvi) kao i za čujuće na razumijevanje i obrasce čitanja. Odlike titlova koje su bile u fokusu su obrada teksta (da li je kondenzovan ili ne), kao i dužina prikazivanja titla (12 ili 15 karaktera po sekundi), dok je za prikupljanje informacija korišćen okulograf (Szarkowska, i drugi 2016). Sinhronizacija kao modalitet, te odlike njenog jezika kao što su leksička eksplicitacija, simplifikacija i standardizacija, analizirane su u ulozi pomoćnog sredstva za usvajanje stranog jezika u studiji koju su sprovele Eliza Gija i Marija Pavezi (Elisa Ghia i Maria Pavesi, 2016). Anješka Čmiel i Ivona Mazur (Agnieszka Chmiel i Iwona Mazur, 2016) su okviru ADLAB (engl. *Audio Description: Lifelong Access for the Blind*) projekta koji je finansirala Evropska unija, sprovele eksperiment o uticaju različitih prevodilačkih rješenja u audio deskripciji na razumijevanje i vizuelizaciju sadržaja, kao i preferencije korisnika. Devi Dž. Radžendran i dr. (Dhevi J. Ranjendran i drugi., 2013) su sproveli kvalitativnu i kvantitativnu studiju o ulozi segmentacije, sintaksičkih tačaka podjele titla u dva reda, na psiholingvističke mehanizme koji su uključeni kod brže obrade i razumijevanja titlova. Džon Denton (John Denton) i Debora Ćampi (Debora Ciampi) su sproveli studiju o uticaju strategija za prevod kulturološki specifičnih referenci kod

sinhronizacije na stepen uspješnog transfera značenja kod recipijenata (Denton&Ciampi 2012). U ovoj studiji je korišten elektronski upitnik za prikupljanje podataka. Svja Šaufler (Svea Schaufller) je sproveda studiju recepcije koristeći se eksperimentalnim metodama i upitnikom u kojoj se bavila razlikom u recepciji dviju različitih strategija koje su korištene pri prevodu igre riječi sa engleskog na njemački kod titlovanja (Schauffler 2012). Eliza Perego i dr. su se bavili uticajem kvaliteta segmentacije titlova na kognitivnu obradu i proces čitanja titlova koristeći okulografiju (Perego, Del Missier, i drugi 2010). Kolm Kefri (Colm Caffrey, 2009) je koristeći upitnik i okulograf sproveo istraživanje o uticaju iskaćućih napomena (engl. *pop-up glosses*), koje se klasifikuju kao tzv. abuzivni titlovi⁸¹ (engl. *abusive subtitles*), na percepciju, konkretno pozitivni kognitivni efekat i napor koji je potreban uložiti za obradu takvih fragmenata teksta.

Na Univerzitetu Bolonje u Forliju se nalazi jedan od najproduktivnijih centara studija recepcije u AVP-u. Tako je Rakel Antonini (Rachele Antonini, 2008) sa spomenutog univerziteta sproveda istraživanje o uticaju neprirodnog jezika sinhronizacije (engl. *dubbese*) na percepciju sinhronizovanih sadržaja. Takođe se bavila i poteškoćama koje korisnici imaju za razumijevanje elemenata kulture u sinhronizaciji te razlici između iskazanog i stvarnog razumijevanja. Delia Kjaro (Delia Chiaro) je sproveda istraživanje u kome je ispitivala razliku u reakciji između izvorne i ciljne publike na humor s ciljem da utvrdi do koje mjere prevođenje utiče na uživanje u elementima humora audiovizuelnih sadržaja (Chiaro 2007). Slično istraživanje je sproveda i Antonini o uticaju titlovanja kao modaliteta na percepciju i transfer humora (Antonini 2005). Kjara Bukarija (Chiara Bucaria, 2008) je sproveda eksperiment o uticaju struktura i frazeologizama izvornog jezika na ciljni jezik. Fokus studije je bio na percepciji ovih hibridnih odlika jezika sinhronizacije i ocjeni korisnika o mogućnosti da se takvi oblici pojave u svakodnevnom italijanskom jeziku (Bucaria 2008).

Adrijan Fuentes Luke (Adrian Fuentes Luque) je koristeći se kombinacijom metoda opservacije, upitnika i intervjua, istraživao razliku u transferu humora između različitih modaliteta: titlovanja i sinhronizacije (Fuentes Luque 2003). Uloga titlova kao modaliteta pri spontanom usvajanju stranog jezika kod djece, što je posmatrano kao jedan od pratećih rezultata recepcije, ispitana je u studiji koju su sprovedi Geri d'Idval i Marijke Van de Poel (Gery d'Ydewalle i Marijke Van de Poel, 1999), dok je jednu od najranijih empirijskih studija recepcije

⁸¹ Ovaj naziv ukazuje da ove napomene odstupaju od normi titlovanja kako bi se sačuvala što veća vjernost izvorniku i pojasnili elementi strane kulture.

sproveo Henrik Gottlieb (Henrik Gottlieb, 1995) u kojoj se bavio pitanjem značaja titlova za sveukupno razumijevanje programa, a ne njegovih individualnih elemenata, kao i stav recipijenata prema titlovanim sadržajima (Gottlieb 1995).

Kada je riječ o *SUK studijama*, Eliza Perego i dr. (Elisa Perego) su sproveli studiju među učesnicima više različitih zemalja kako bi utvrdili da li je titlovanje jednako efikasan modalitet svugdje, tj. da li postoji uticaj prevodilačke kulture zemalja sa različitim AVP tradicijama (npr. tzv. zemlje sinhronizacije nasuprot tzv. zemalja titlovanja) na recepciju titlova u smislu kognitivnih performansi i evaluacije (uživanja u gledanju) (Perego, Laskowska, i drugi 2016). Orego-Karmona u radu pod naslovom *Where is the Audience? Testing the Audience Perception of Non-Professional Subtitles* (2014) ispituje odnos percepcije amaterskih titlova i nivoa znanja engleskog jezika, pogotovo kada je riječ o vještini slušanja. Kada je riječ o metodološkom pristupu, korišten je okulograf, intervju i upitnik. Tina Tuominen (2012) se u svom istraživanju, koristeći fokus grupe i kvalitativan pristup, bavila procesima percepcije filmova u stvarnim situacijama, odnosno stvarnim kontekstom u kom korisnici gledaju filmove i ulogu koju titlovi imaju u tom procesu. Kristijan Nikolić (2011) se u svom istraživanju koje je sprovedeno u Hrvatskoj bavio pitanjem percepcije kulture kroz titlove i naročito uticajem koje prethodno znanje o elementima britanske i američke kulture gledalaca utiče na tu percepciju. Flavija Kavalieri (Flavia Cavaliere) se u svom radu bavila pitanjem uticaja mjesta u kom korisnici žive i nacionalne zajednice kojoj pripadaju na percepciju elemenata kulture na primjeru titlova preuzetih iz italijanske sapunice *Un Posto al Sole* (Cavaliere 2008). U gore spomenutoj studiji koju je sproveo Fuentes Luke (2003), bavio se i pitanjem razlike u recepciji humora kod korisnika kojima je maternji jezik engleski i onih kojima je maternji jezik španski.

U području lokalizacije video igrice (što je velika industrija i još jedna oblast kojom se bavi AVP), Minako O'Heigan (Minako O'Hagan) se bavila pitanjem kako kultura i porijeklo korisnika utiču na recepciju, odnosno stavove prema igrici i lokalizaciji i uporedila nalaz sa stavovima korisnika izvorne kulture, u ovom slučaju japanske (O'Hagan 2009). Jednu od najranijih SUK studija recepcije sproveli su Geri d'Idval i dr. u kojoj su ispitivali efekat kontekstualnih faktora (odsustvo zvuka, nerazumijevanje jezika, navike gledalaca i sl.) na čitanje titlova (d'Ydewalle, Praet, i drugi 1991).

S obzirom na teorijske okvire koji su korišteni u SUP i SUK studijama recepcije u AVP-u, one se mogu podijeliti na **procesne** i **kauzalne**, dok se s obzirom na istraživačku metodologiju

i korištene instrumente, kao što je već napomenuto uz određene studije, mogu podijeliti na **okulografske**, te studije u kojima se koriste **upitnici, intervjui, opservacije, fokus grupe**, kao i **kombinovane** studije u kojima se koristi više različitih metoda. Klasifikacija studija recepcije data je u tabelama 3.1. i 3.2. u nastavku.

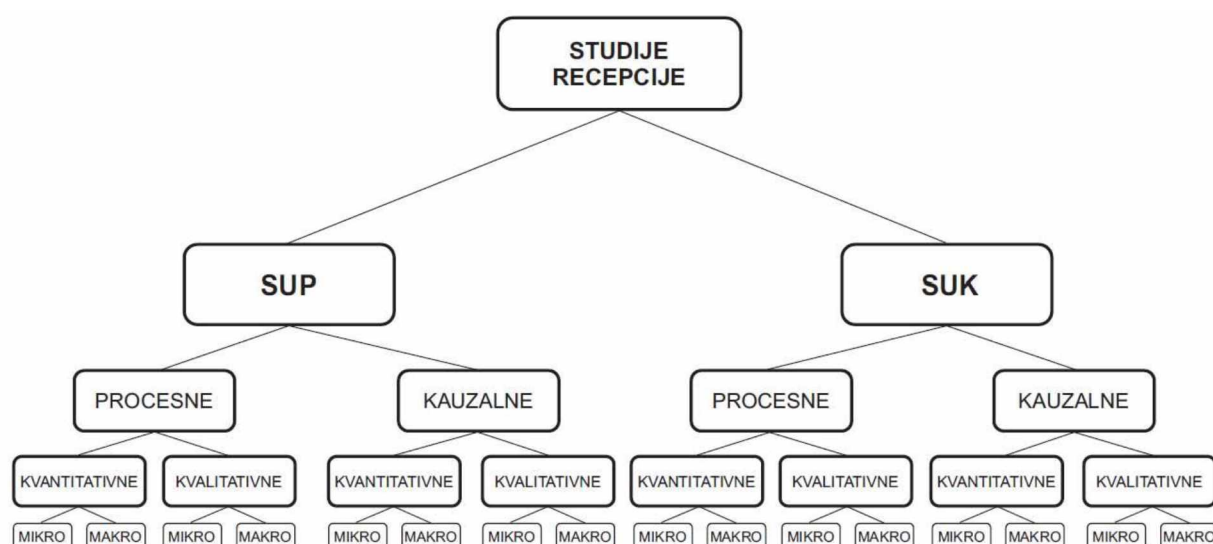
Tabela 3.1. Klasifikacija studija recepcije prema fokusu istraživanja i modalitetu

	<i>Fokus istraživanja</i>	
	SUP	SUK
Modalitet		
Titlovanje	Orrego-Carmona 2016 Szarkowska, i dr. 2016 Ranjendran, i dr. 2013 Schauffler 2012 Perego, i dr. 2010 Caffrey 2009 Fuentes Luque 2003 d'Ydewalle & Van de Poel 1999 Gottlieb 1995	Perego, i dr. 2016 Orrego-Carmona 2014 Tuominen 2012 Nikolić 2011 Cavaliere 2008 Fuentes Luque 2003 d'Ydewalle, i dr. 1991
Sinhronizacija	Ghia & Pavesi 2016 Denton & Ciampi 2012 Antonini 2008, 2005 Bucaria 2008 Chiaro 2007 Fuentes Luque 2003	
Audio deskripcija	Chmiel & Mazur 2016	
Lokalizacija video igara		O'Hagan 2009

Tabela 3.2. Klasifikacija studija recepcije prema fokusu istraživanja i teorijsko-metodološkom pristupu

Teorijski model	Metod	Fokus	
		SUP	SUK
Procesni	Okulograf	Orrego-Carmona, 2016 Szarkowska, i dr., 2016 Ranjendran, i dr. 2013 Perego, i dr. 2010	
	Upitnik	Chmiel & Mazur 2016 Schauffler 2012 Denton & Ciampi 2012 Bucaria 2008 Antonini 2008, 2005 Chiaro 2007 d'Ydewalle&Van de Poel, 1999	Perego, i dr. 2016 Nikolić 2011 Cavaliere 2008
	Fokus grupe		Tuominen 2012
	Kombinovani	Caffrey2009 (okulograf+upitnik) Fuentes Luque 2003 (opservacija+upitnik+intervju)	Orrego-Carmona 2014 (okulograf+upitnik+intervju) O'Hagan 2009 (dnevnik igranja+intervju) Fuentes Luque 2003 (opservacija+upitnik+intervju) d'Ydewalle, i dr.1991 (okulograf+upitnik)
Kauzalni	Upitnik	Ghia & Pavesi 2016	

Valja napomenuti da efekti koji su grupisani oko spomenuta dva težišta (proizvod vs. korisnik) mogu biti *jednosmjerni* (kada prevod utiče na krajnje korisnike ali ne i obratno), ili *dvosmjerni* (u slučaju međusobne interakcije između prevoda, odnosno prevodilaca, i korisnika), što bi se u većini slučajeva moglo protumačiti kao željeni, premda još uvijek ne tako čest, scenario. Ova ravnoteža između ciljnog teksta i recipijenata mora ostati u fokusu studija recepcije.

Slika 3.6. Taksonomija studija recepcije u AVP-u

Iako se posljednjih godina povećaj broj studija, oblast recepcije predstavlja izuzetno široko i kompleksno istraživačko područje da istraživači i dalje ističu da je „potrebno sprovesti mnogo više istraživanja publike kako bi se razumjele reakcije gledalaca na dostupne prvodilačke modalitete“(O’Sullivan, 2016: 270). Istraživanje koje ćemo predstaviti u narednom dijelu ima za cilj da doprinese daljem razvoju studija recepcije i pruži uvide u neka od ključnih istraživačkih pitanja iz ove oblasti.

3. 4. Studija recepcije prevodilačkih praksi kod AVP-a

Istraživanje koje je sprovedeno je dijelom eksperimentalnog karaktera, a dijelom deskriptivnog, a instrument koji je korišten za prikupljanje podataka je online upitnik koji je sačinjen korišćenjem IKA platforme⁸² razvijene od strane Fakulteta za društvene nauke, Univerziteta u Ljubljani za potrebe naučnih istraživanja.

3.4.1. Istraživačka pitanja i ciljevi

Empirijska studija recepcije koju ćemo u ovom dijelu predstaviti imala je za cilj da odgovori na sljedeća translatološko-lingvistička pitanja:

⁸² www.ika.si

1. kako upotreba prevodilačkih strategija za transfer elemenata kulture utiče na recepciju, te da li postoji razlika kod korisnika u preferiranoj strategiji za transfer sa engleskog na crnogorski jezik kod titlovanja i sinhronizacije;
 - 1.1. u slučaju da postoji, koji bi mogli biti razlozi;
2. kakvi su stavovi gledalaca prema modalitetima koji se koriste na crnogorskom tržištu za prevođenje audiovizuelnih sadržaja za odrasle i za djecu, tj. da li preferiraju titlovanje ili sinhronizaciju;
 - 2.1. koji bi mogli biti razlozi za takve stavove;
3. kakvi su stavovi gledalaca prema prevodilačko-jezičkoj politici nacionalnog javnog servisa, tj. da li bi RTCG trebalo da proizvodi sopstvene prevode filmova, serija, crtaća, dokumentaraca, i sl. na crnogorski jezik, ili je dovoljno korišćenje već postojećih prevoda iz susjednih zemalja (titlovi, sinhronizacija) na srpskom i hrvatskom jeziku;
 - 3.1. koji bi mogli biti razlozi za takve stavove;

3.4.2. Teorijski okvir istraživanja

U dijelu koji se tiče eksperimentalne translatologije, a prema modelu koji je predstavljen u odjeljku 3.3. ovog rada, ova empirijska studija pripada kauzalnom, SUP modelu. Teorijski okvir ovog istraživanja predstavlja deskriptivna studija Jana Pedersena (Pedersen 2011) o prevodilačkim strategijama za prevod vanjezičkih elemenata kulture kod titlovanja (v. odjeljak 1.4.2.). Slijedeći taj model, strategije su grupisane oko dva ključna težišta: forenizaciju (retencija, specifikacija i direktni prevod) i domestikaciju (generalizacija, supstitucija i omisija). Posebna pažnja je poklonjena primjerima kulturološke supstitucije kao jedne od najizraženijih strategija domestikacije. Po istom modelu, elementi su klasifikovani na unutarjezičke i vanjezičke i oba tipa su bila zastupljena u stimulusima, te mikrokulturalne, monokulturalne i transkulturalne prema stepenu transkulturalnosti. Mono i mikrokulturalni elementi su posebno bili u fokusu našeg istraživanja budući da predstavljaju najveći prevodilački izazov pri transferu.

3.4.3. Hipoteze

Naša osnovna polazišna pretpostavka na osnovu pilot studije koju smo sprovedi je bila da će preferirane strategije biti uslovljene modalitetom, vrstom i stepenom transkulturalnosti elemenata kulture. Prema Diaz Sintasu i Remaelu (2007: 57), titlovanje spada među „najranjivije“

modalitete budući da je publika istovremeno izložena i izvornom tekstu kroz vizuelni i auditivni kanal, i ciljnom kroz kondenzovanu verziju u vidu titlova. Kako ovo nije slučaj kod sinhronizacije, naša hipoteza je bila da će shodno tome razlikovati i preferirana strategija za transfer elemenata kulture, te da će većina učesnika preferirati forenizaciju kod titlovanja, a domestikaciju kod sinhronizacije.

Kada je riječ o prirodi elementa kulture, naša pretpostavka je da će naročito u slučaju monokulturalnih i mikrokulturalnih elemenata preferirana strategija biti domestikacija, čak i kod titlovanja. Po pitanju jezičkog standarda koji je korišten kod AVP-a pretpostavljamo da neće postojati pozitivna korelacija između korištenog standarda i recepcije kod većine ispitanika, dok po pitanju politike crnogorskog javnog servisa, tj. da li je dovoljno uvoziti postojeće prevode na hrvatskom i srpskom, ili je neophodno proizvoditi prevode na crnogorskom jeziku, pretpostavljamo da će se većina ispitanika pozitivno izjasniti po pitanju prakse prevođenja na lokalnom jezičkom standardu.

3.4.4. Učesnici

U ovom istraživanju je učestvovalo 132 studenata osnovnih studija (starost 18 – 30) sa Univerziteta Crne Gore i Univerziteta Donja Gorica. Kako bi smanjili mogućnost negativnog uticaja teorijskog znanja (Schutze&Sprouse 2013), učesnici su odabrani nasumično sa filoloških (n=106) i ne-filoloških (n=30) studijskih programa. Kada je riječ o filološkoj provenijenciji, učesnici su studenti prve i druge godine (dakle, još uvijek početnici u oblasti) Studijskog programa za engleski jezik i književnost, Filološkog fakulteta, Univerziteta Crne Gore, dok su ostali učesnici bili studenti osnovnih studija na Studijskom programu za geografiju i psihologiju, Filozofskog fakulteta Univerziteta Crne Gore, i Fakulteta za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis Univerziteta Donja Gorica. Od ukupnog broja učesnika, njih 108 (79%) su ženskog, a 28 (21%) muškog pola. Stepenn poznavanja engleskog jezika na osnovu podatka dobijenih iz samoevaluacije je varirao od nižeg srednjeg (37%), višeg srednjeg (39%), do naprednog (25%). Kada je riječ o regiji u kojoj su odrasli, 43% je iz centralne, 39% iz sjeverne i 18% iz južne regije. Detaljniji pregled ćemo navesti u odjeljku 3.4.7.1.

Istraživanje recepcije kod sinhronizacije je sprovedeno u maju 2016.g. sa 30 učesnika, a kod titlovanja u martu 2017.g. sa 102 učesnika. Istraživanje je organizovano kao dio nastavnih i

vannastavnih aktivnosti učesnika. Polaznici su dobili poene u okviru predmeta Savremeni engleski jezik 2 i 4 (prevođenje) i kurseva engleskog jezika za učestvovanje u istraživanju.

3.4.5. Instrument i stimulusi

Onlajn upitnik⁸³ koji je korišten u istraživanju se sastojao iz tri dijela. Prvi dio se tiče osnovnih sociodemografskih podataka o učesnicima i sastoji se iz osam pitanja koja se tiču: pola, starosti, studijskog programa, regije Crne Gore u kom su odrasli, trenutnog mjesta prebivališta, samoevaluaciju znanja engleskog jezika, navika gledanja audiovizuelnih sadržaja, i maternjeg jezika⁸⁴.

Drugi dio upitnika se sastoji iz eksperimentalnih stimulusa. Eksperiment sa titlovima sastojao se iz pet zadataka u kojima je korišteno pet kraćih video zapisa iz devete sezone američkog sitkom serijala *Prijatelji* (2002) čija ciljna publika odgovara profilu učesnika. Pedersenovo istraživanje (2011) koje je pokrilo preko 100 angloameričkih serija i filmova je pokazalo da je u petnaestoj epizodi pomenute sezone naročito velik broj vanjezičkih elemenata kulture koji mogu predstavljati prevodilački izazov za transfer, te smo, stoga, sve kraće zapise koristili iz ove epizode. Svaki zadatak se sastojao iz dva istovjetna video zapisa sa različitim titlovima na crnogorskom u kojima su korištene jedna strategije forenizacije i jedna domestikacije. Prosječno trajanje jednog video zapisa je 40 sekundi, a redosljed prikazivanja ćemo predstaviti u odjeljku 3.4.6. u kom ćemo dati pregled procedure. Nakon toga, slijede dva pitanja na koja su nakon odgledanih klipova polaznici odgovorili. Prvo pitanje je zatvorenog tipa u kom su učesnici odgovorili koja verzija im se više dopala, a drugo pitanje je otvorenog tipa gdje su polaznici naveli razlog za svoj prethodni odgovor.

Drugi dio eksperimenta sa sinhronizacijom se, takođe, sastojao iz pet zadataka. U ovima je korišteno pet kraćih video zapisa iz sinhronizovanog animiranog filma *Izbavitelji* (2004) koji predstavlja svojevrsnu satiru američkog društva i čija ciljna publika, takođe, odgovara profilu ispitanika. Prosječno trajanje jednog video zapisa je 90 sekundi. Sinhronizacija sadrži diversifikovan jezik, standardni i nestandardni hrvatski jezik, sleng, regionalne dijalekte⁸⁵. U ovim video zapisima su korištene različite prevodilačke strategije, ali je dominantna kulturološka

⁸³ Kompletan upitnik se nalazi u Prilogu 1 na kraju ovog rada

⁸⁴ Premda svi podaci nisu usko sociodemografski, određena pitanja smo uključili u ovaj dio kako bi mogli izvršiti kasnije ukrštanje većeg broja varijabli u svrhu sociolingvističkih i translatoloških istraživanja.

⁸⁵ Transkript korištenih video zapisa dat je u Prilogu 2 na kraju ovog rada.

supstitucija. Valja napomenuti da se pronalaženje odgovarajućeg stimulusa za sinhronizaciju pokazalo kao prilično izazovan zadatak budući da se u regionu obično može naći jedna sinhronizovana verzija animiranih filmova i to ili na hrvatskom ili na srpskom jeziku. Nije bilo moguće doći do dvije različite sinhronizovane verzije istog segmenta filma sa potencijalno različitim prevodilačkim tehnikama koje su korištene. Kako za sprovođenje ovog istraživanja nismo imali na raspolaganju finansijska sredstva, nismo mogli napraviti namjenski sinhronizovane video segmente, te smo se morali osloniti na uvid koji smo dobili iz odgovora na dva pitanja koji su slijedili nakon odgledanih video zapisa. Slično kao i kod sinhronizacije, jedno pitanje je bilo zatvorenog tipa na koje su ispitanici odgovorili da li im se dopao video zapis i drugo otvorenog tipa gdje su ispitanici naveli svoje razloge za prethodni odgovor i u kojima smo nastojali da pratimo naznake koje su se ticale prevodilačkih strategija. Kako u slučaju eksperimenta sa sinhronizacijom, tako i sa titlovanjem, uvidi koji su dobijeni iz upitnika su nadopunjeni uvidima koje smo dobili iz intervju sa svakim učesnikom po završetku eksperimenta⁸⁶.

Treći dio upitnika se sastoji iz šest pitanja koja su se bavila translatološko-jezičkim stavovima ispitanika prema jeziku i prevodilačkoj politici RTCG, naročito u kontekstu audiovizuelnog prevođenja. Pitanja uključuju stavove prema tome na kom jeziku je potrebno prevoditi audiovizuelne sadržaje (na crnogorskom ili je dovoljno koristiti već postojeće prevode i uvoziti ih iz regiona) kao i koji su razlozi za to; koji modalitet (sinhronizaciju ili titlovanje) treba koristiti za sadržaje za odrasle i koji su razlozi; konačno, koji modalitet (sinhronizaciju ili titlovanje) treba koristiti za sadržaje za djecu i koji su razlozi.

3.4.6. Procedura

Za eksperiment sa titlovima, učesnici su popunili elektronski upitnik. Nakon popunjenog prvog dijela, pročitali su uputstva na ekranu u kojima je stajalo da odgledaju dva kratka video zapisa kao da su kod kuće u opuštenoj atmosferi. Nakon što su dva puta odgledali isti video zapis sa dva različita prevoda, učesnici su odgovorili na dva pitanja:

⁸⁶ U inicijalnoj fazi izrade nacrtu za ovo istraživanje isključili smo mogućnost upotrebe opservacije kao treće metode prikupljanja podataka i trijangulacije jer za prirodu našeg istraživanja ne bi bila relevantna i informativna. Naime, spontana reakcija ispitanika se ne bi mogla samo povezati sa prevodom, koji je u fokusu ovog istraživanja, već i sa vanjezičkim aspektima datih scena.

1) Više mi se dopao:

a) Prvi prevod

b) Drugi prevod

2) Molimo navedite razlog za Vaš prethodni odgovor.

Svaki set video zapisa se sastojao iz jednog prevoda u kom je korištena forenizacija (F) i jednog u kom je korištena domestikacija (D) kao prevodilačka tehnika. Ovi prevodi su prikazani nasumično po sljedećem rasporedu:

Tabela 3.3. Redosljed prikazivanja titlova i prevodilačkih strategija

	Video zapis 1	Video zapis 2
Set 1	F	D
Set 2	D	F
Set 3	D	F
Set 4	F	D
Set 5	F	D

Nakon ovoga, učesnici su popunili i treći dio upitnika. Po završetku, svaki učesnik je intervjuisan. Korišten je polu-strukturisan intervju tokom kog su učesnici upitani za preferencije kada je riječ o prevodilačkim strategijama koje su korištene, kao i koji su razlozi. Kasnije su ti nalazi upoređeni sa rezultatima iz eksperimenta. Na kraju su učesnici informisani o svrsi istraživanja.

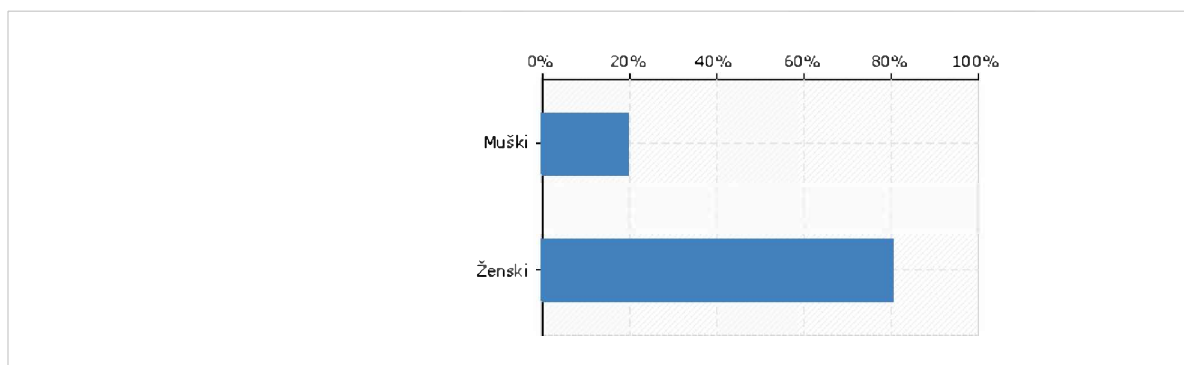
Sličnu proceduru smo slijedili i kod eksperimenta sa sinhronizacijom, sa izuzetkom u broju video zapisa koje su učesnici odgledali iz razloga koji su ranije navedeni.

3.4.7. Rezultati i diskusija

3.4.7.1. Sociodemografski dio upitnika

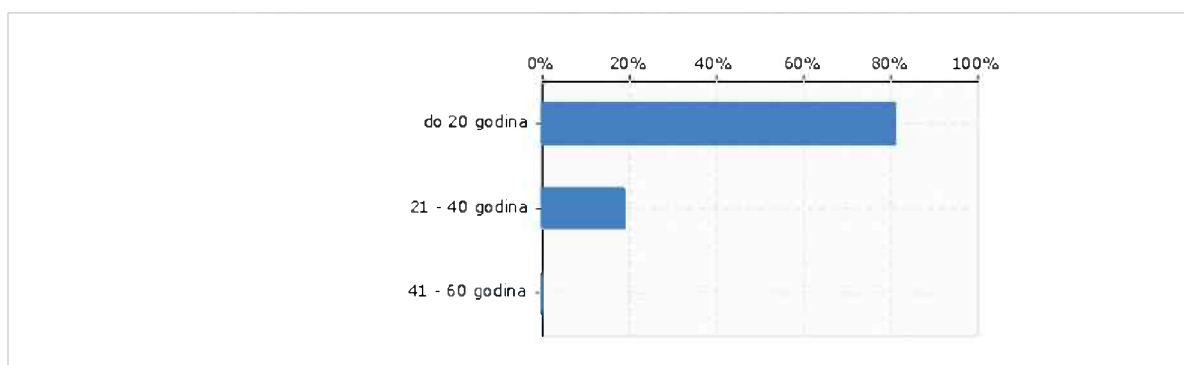
Slijedi ekstenzivan pregled rezultata prvog dijela upitnika.

Pol: (n = 136)

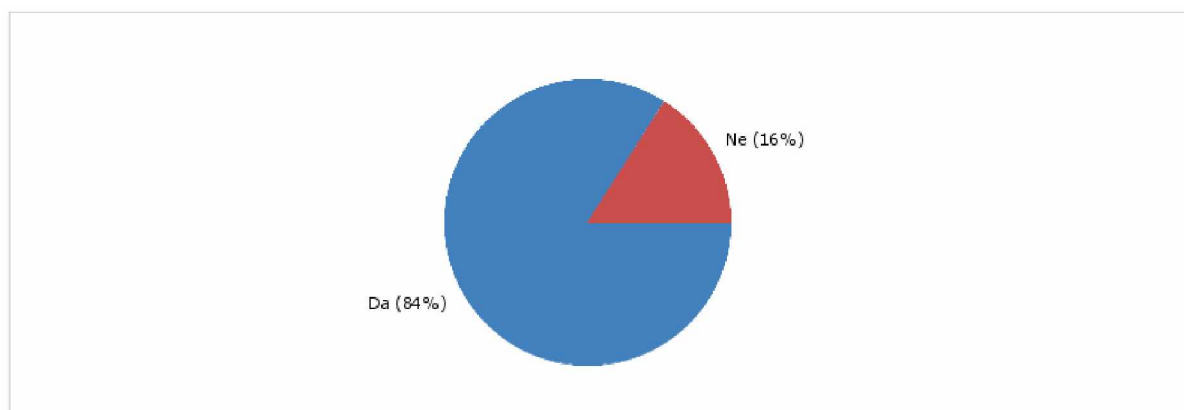
Grafikon 3.0. Pol učesnika

Kojoj starosnoj grupi pripadate? (n = 132)

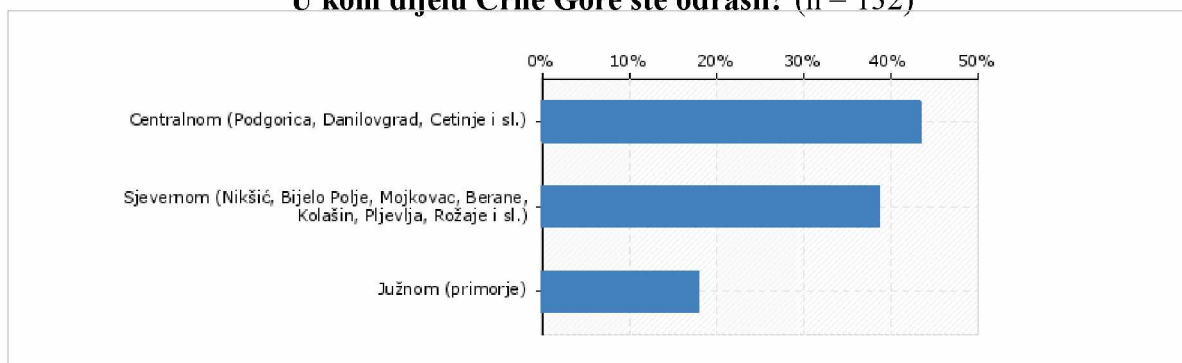
Grafikon 3.1. Starosna struktura učesnika

Da li studirate jezike? (n = 132)

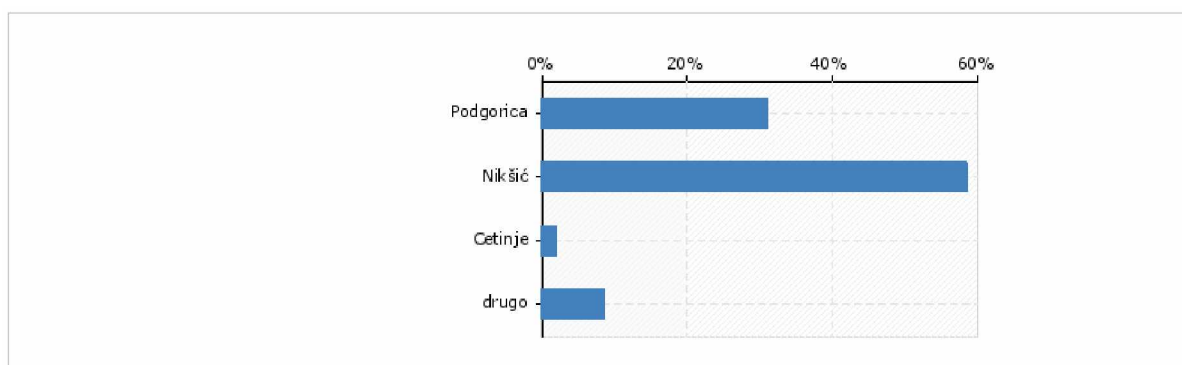
Grafikon 3.2. Odnos broja učesnika sa filoloških i nefiloloških studijskih programa

U kom dijelu Crne Gore ste odrasli? (n = 132)

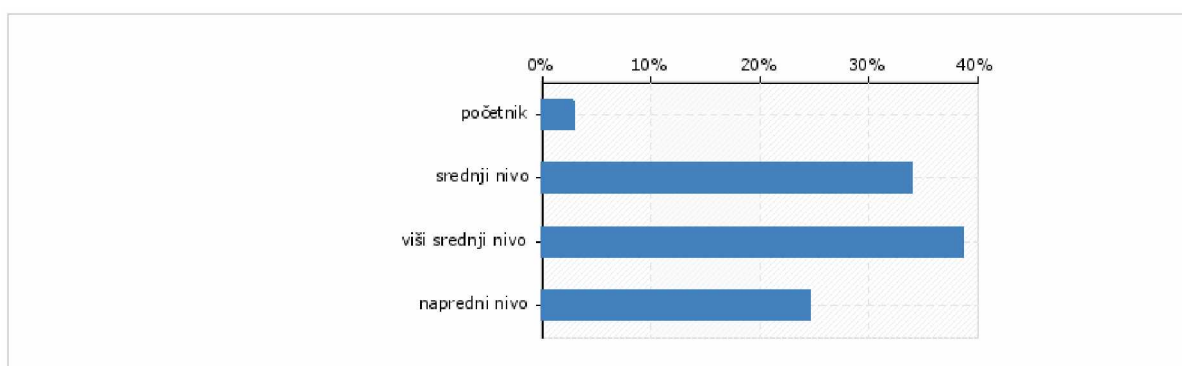
Grafikon 3.3. Regije u Crnoj Gori u kojima su odrasli učesnici

Gdje trenutno živite? (n = 132)

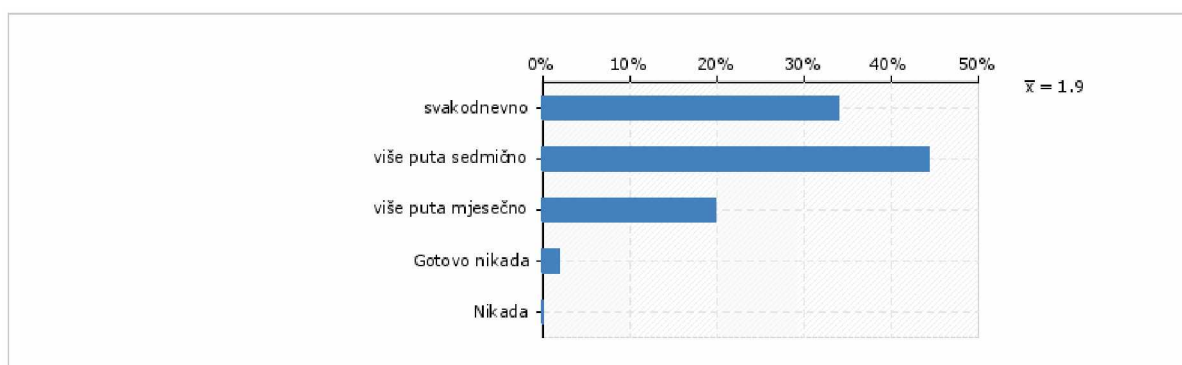
Grafikon 3.4. Trenutno mjesto prebivališta

Kako biste opisali svoje znanje engleskog jezika? (n = 132)

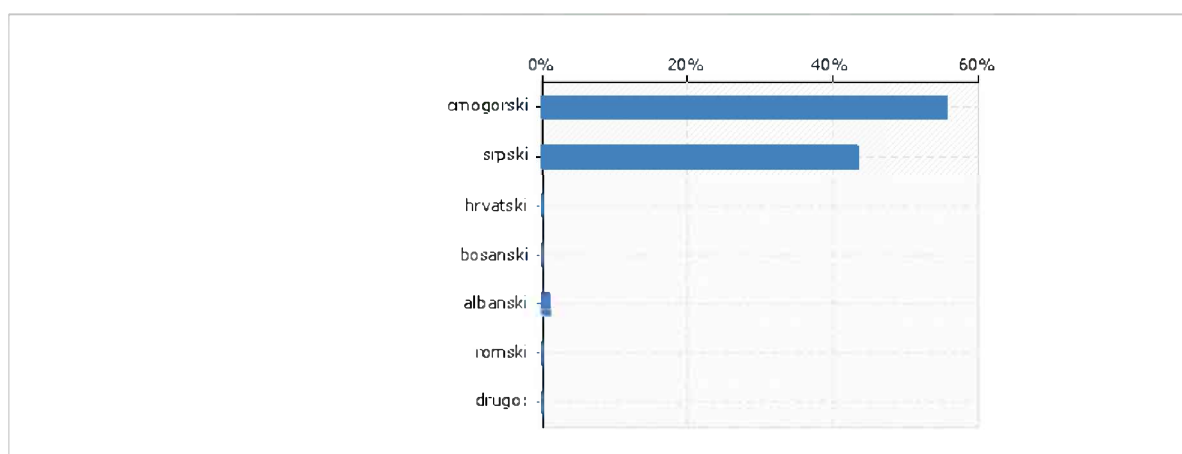
Grafikon 3.5. Samoevaluacija znanja engleskog jezika

U prosjeku, koliko često gledate filmove, serije, crtane filmove, TV emisije na TV-u ili internetu? (n = 132)

Grafikon 3.6. Navike gledanja audiovizuelnih sadržaja

Koji je Vaš maternji jezik? (n = 132)

Grafikon 3.7. Maternji jezik polaznika

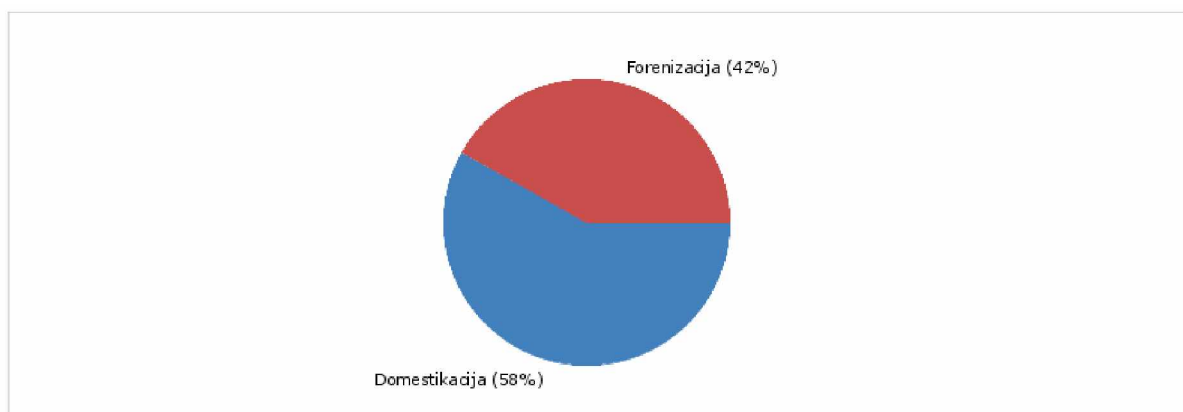
3.4.7.2. Prevodilačke strategije i preferencije korisnika kod titlovanja (rezultati eksperimenta)

Slijedi pregled rezultata eksperimentalnog dijela istraživanja po pitanjima iz drugog dijela upitnika i intervjua kada je riječ o strategijama koje učesnici preferiraju kod titlovanja.

Prvi set

U prvom setu Monika Geler (Monica Geller), koju tumači Kortni Koks (Courtney Cox), u razgovoru sa Rosom Gelerom (Ross Geller), kojeg tumači Dejvid Švimer (David Schwimmer), spominje slogan *Got milk?* koji kompanija *Goodby Agency and Partners* iz Kalifornije koristi od 1993.g. za kampanju promocije konzumiranja kravljeg mlijeka. U prevodu koji je orijentisan ka forenizaciji slogan je doslovno preveden: „Imaš li mlijeka?“, dok je u prevodu koji je orijentisan ka domestikaciji preveden korišćenjem tehnike kulturološke supstitucije na sljedeći način: „Moja kravica“. Preferencije ispitanika su sljedeće:

Više mi se dopao: (n = 105)

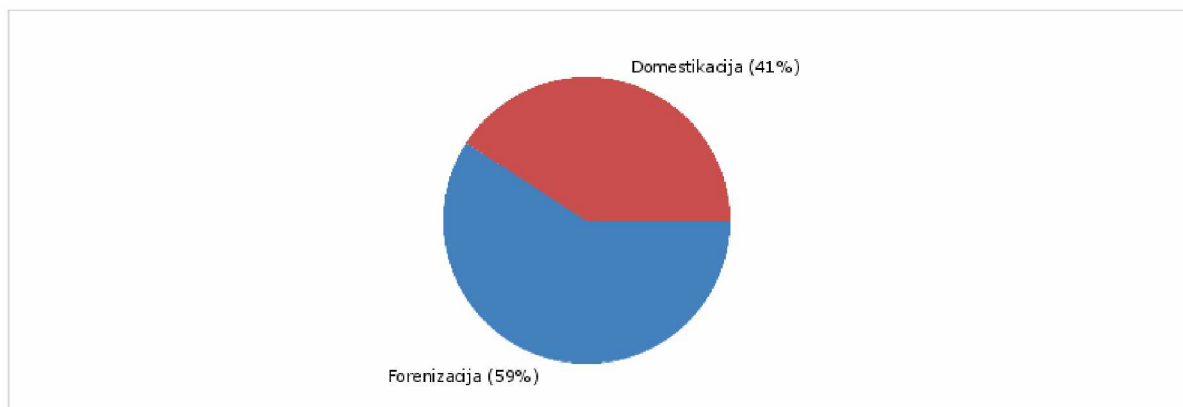

Grafikon 3.8. Rezultati eksperimenta za prvi set kod titlovanja

Drugi set

U drugom setu, Čendler Bing (Chandler Bing) kojeg tumači Metju Peri (Matthew Perry) na svom novom radnom mjestu kao pripravnik u razgovoru sa znatno mlađim kolegama se osvrće na svoje godine i spominje da, premda je stariji, ipak nije Bob Houp (Bob Hope), američki komičar koji je dobro poznat starijim generacijama. U prevodu koji naginje forenizaciji ovaj vanjezički element kulture je doslovno sačuvan kao „Bob Houp“, dok je u prevodu koji naginje ka domestikaciji korišćenjem tehnike kulturološke supstitucije preveden kao „Čkalja“, ukazujući na Miodraga Petrovića Čkalju, poznatog glumca i komičara iz bivše Jugoslavije, dobro poznatog starijim generacijama. Preferencija ispitanika je bila sljedeća:

Više mi se dopao: (n = 105)

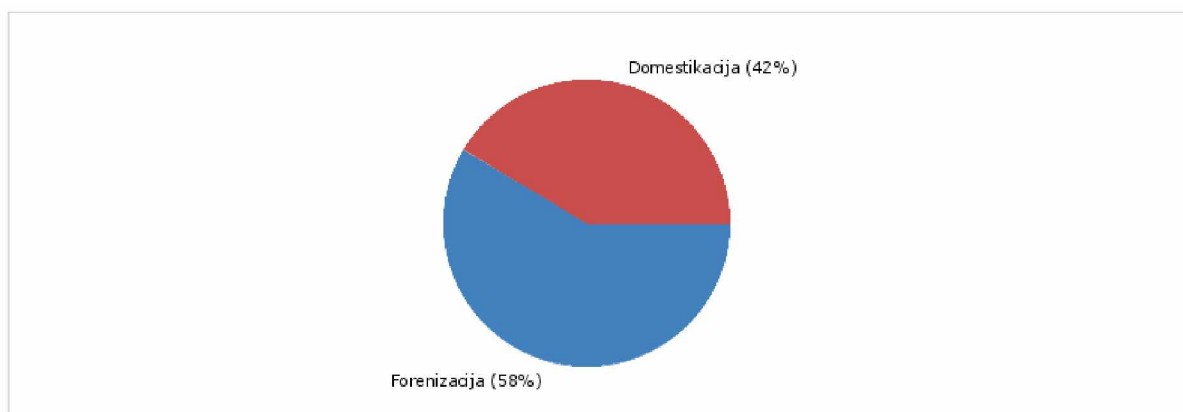

Grafikon 3.9. Rezultati eksperimenta za drugi set kod titlovanja

Treći set

U trećem setu, Džoi Tribijani (Joey Tribbiani) kojeg tumači Met le Blanc (Matt LeBlanc) hvaleći se svojim glumačkim sposobnostima spominje mogućnost izražavanja korišćenjem južnjačkog američkog akcenta i izgovara sljedeću rečenicu koristeći taj akcent: *I could go right now man!* Ovakva prozodijska obilježja iskaza nije moguće predstaviti u titlovima, a ključna su za postizanje ekefta humora u datoj sceni. Stoga je prevod koji naginje ka forenizaciji doslovno preveo iskaz kao „Mogao bih odmah da idem čovječe“, dok je prevod sa domestikacijskom orijentacijom „južnjački akcent“ zamijenio šatrovačkim govorom i iskaz preveo kao: „Voz-dra te-bra“. Nakon toga, njegov sagovornik izgovara: *My God in heaven!* Forenizovan prevod je to doslovno sačuvao kao „Moj Bože na nebesima!“, dok je u drugoj varijanti uzvik preveden kao: „Bože mi pomoz!“ Preferencije su bile sljedeće:

Više mi se dopao: (n = 106)

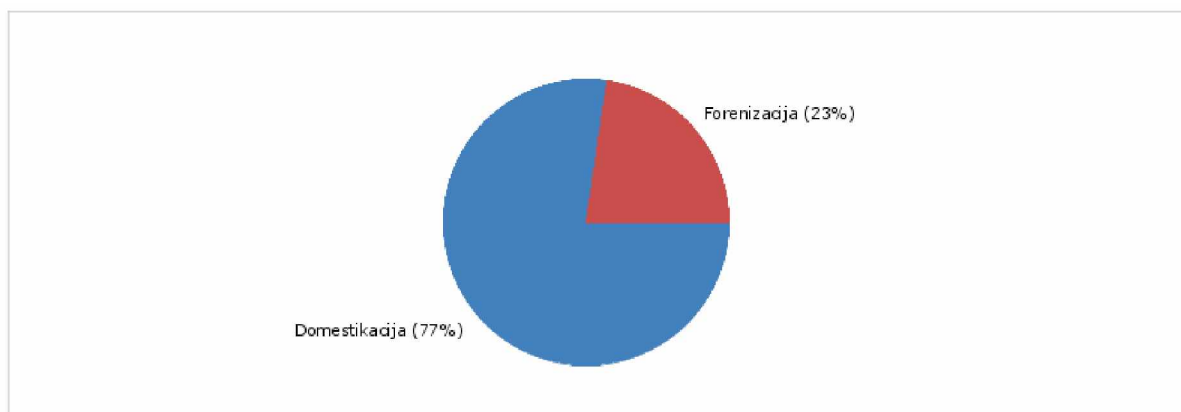

Grafikon 3.10. Rezultati eksperimenta za treći set kod titlovanja

Četvrti set

U četvrtom setu, Čendler u razgovoru sa Monikom i Džojem spominje svoj radni zadatak u marketinškoj kampanji za novi brend patika. U toku tog razgovora spominje žargonske nazive za patike koje su njegove mlađe kolege koristile prilikom razgovora o kampanji: *kicks*, *skids* i *slorps*, ovu posljednju riječ koju nije dobro čuo. Budući da ne postoji doslovan prevod ovih žargonizama, kod forenizovanih titlova korišćena je tehnika prilagođene retencije i žargonizmi su zadržani u obliku koji odgovara izvornom izgovoru kao „kiks“, „skids“ i „slorps“. Dok je pristupom koji je orijentisan ka domestikaciji korišćenjem kulturološke supstitucije to prevedeno kao „pumarice“, „makserice“ i „tike-pa“. Preferencije su bile sljedeće:

Više mi se dopao: (n = 106)

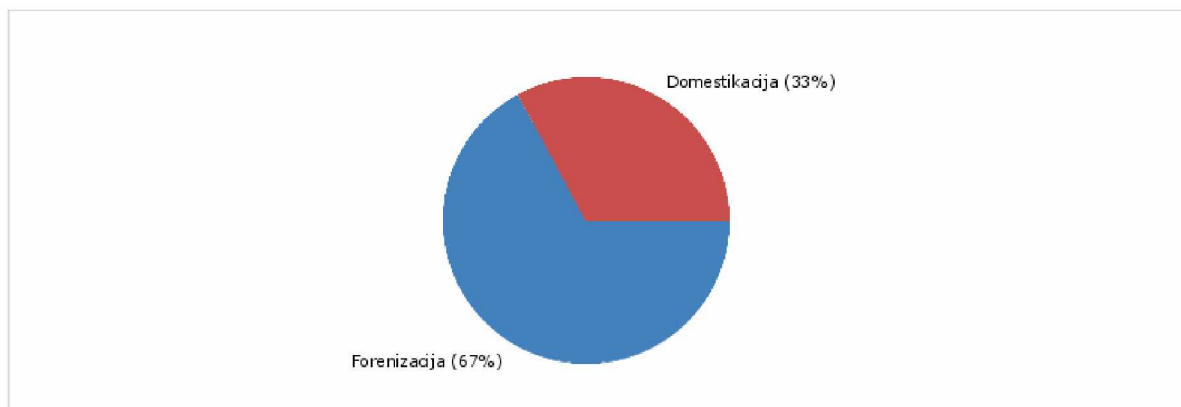
Grafikon 3.11. Rezultati eksperimenta za četvrti set kod titlovanja

Peti set

Kod petog seta, Ros u razgovoru sa Monikom i Fibi Bafej (Phoebe Buffay) koju tumači Lisa Kadrou (Lisa Kudrow) spominje naziv ulice u Njujorku, *Jane Street*, u kojoj je bio napadnut. Pri forenizaciji zadržan je naziv ulice i preveden kao „ulica Džejn“, a pri domestikaciji je korišćena kulturološka supstitucija te prevedeno kao „Hercegovačka ulica“⁸⁷. Preferencije su sljedeće:

⁸⁷ Vrijedi napomenuti da se upravo slični primjeri kulturološke supstitucije pri transferu koji su korišteni u svim pomenutim setovima mogu naći u sinhronizovanim i titlovanim sadržajima na našem tržištu. Tako, recimo, u američkoj komediji/drami *50/50* iz 2011, Kajl (Kyle) čiju ulogu tumači Set Rougan (Seth Rogen) obračujući se Adamu kojeg tumači Džozef Gordon-Levit (Joseph Gordon-Levitt) u izvorniku kaže da će, ukoliko obrije glavu, izgledati kao Majkl Stajp (Michael Stipe), američki pjevač. U prevodu je korišćena domestikacija te je prevedeno

Više mi se dopao: (n = 106)

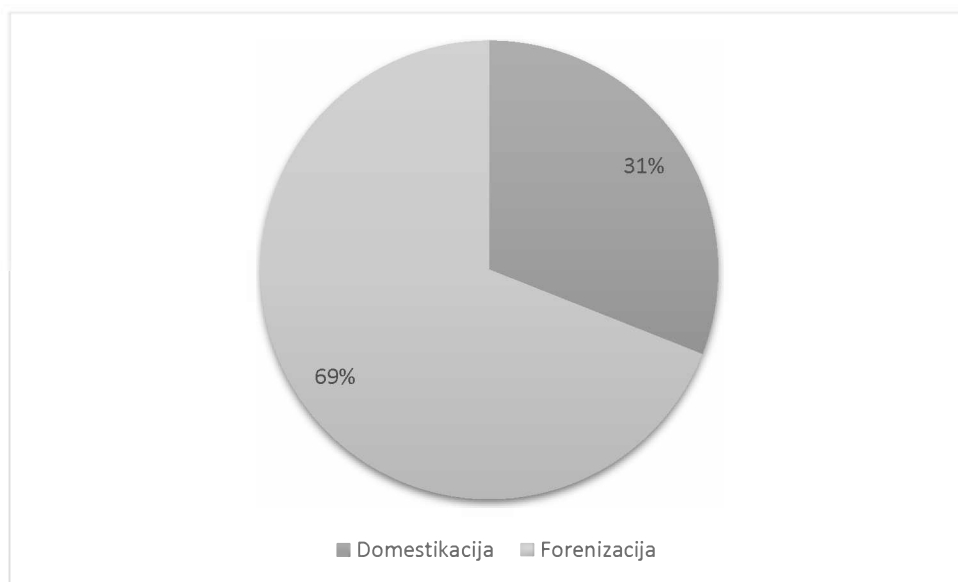
Grafikon 3.12. Rezultati eksperimenta za peti set kod titlovanja

Rezultati eksperimentalnog dijela istraživanja su pokazali da većina učesnika preferira forenizaciju kao strategiju kod titlovanja (osijenčeno u tabeli 5). To koincidira sa rezultatima dobijenim iz intervjua gdje se većina ispitanika, njih 70 (69%) izjasnilo da preferira forenizaciju, dok se njih 32 (31%) izjasnilo da preferira domestikaciju (vidjeti grafikon 14).

Tabela 3.4. Rezultati eksperimentalnog istraživanja preferencija kod tilovanja

	Set 1	Set 2	Set 3	Set 4	Set 5
Forenizacija	42%	59%	58%	23%	67%
Domestikacija	58%	41%	42%	77%	33%

kao: „Mislim da ćeš da izgledaš kao Šaban Šaulić“. Takođe, u ranije spomenutim *Izbaviteljima*, *San Pable Avenue* je prevedeno kao „Trg Čelave pjevačice“, i sl.

Grafikon 3.13. Rezultati preferencija strategija kod titlovanja dobijeni iz intervjuja

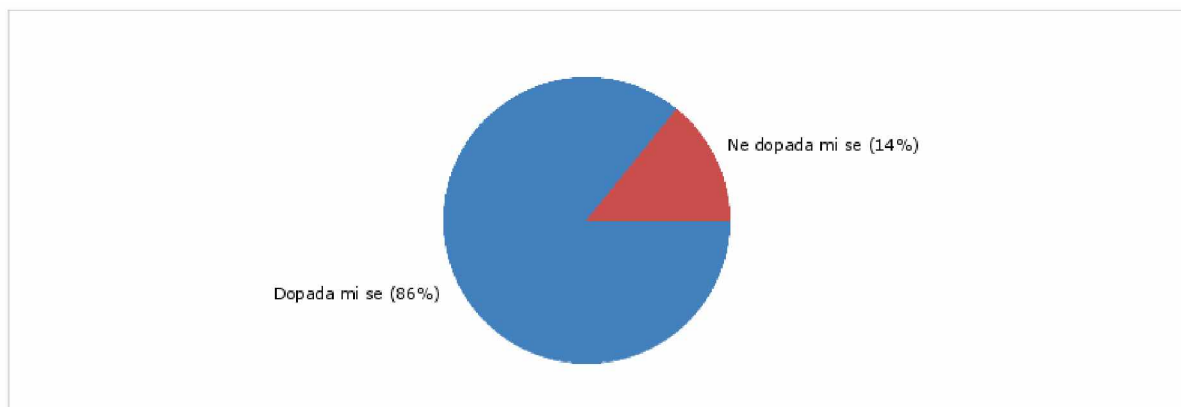
3.4.7.3. Prevodilačke strategije i preferencije korisnika kod sinhronizacije (rezultati eksperimenta)

Kao što je već naznačeno u odjeljku 3.4.5., sve stimuluse koji su korišteni za eksperiment sa sinhronizacijom karakteriše dominantno domestikovan prevodilački pristup koji se ogleda u upotrebi lokalnih imena za likove i toponime, sleng, diversifikovan standardni i nestandardni jezik i sl.

Prvi stimulus

Prvi stimulus prikazuje sastanak majke (*Elastika*, izv. *Elastigirl*) i sina (*Zviz*, izv. *Dash*) sa direktorom škole i nastavnikom čije je ime *Pero* (izv. *Bernie*). Osim upotrebe lokalnih imena i prevodilačkih rješenja koja odgovaraju ciljnoj publici, pri sinhronizaciji nastavnik ima određeni oblik distorzije glasova, odn. šuška i koristi kolokvijalne izraze poput „vidi ga kako se kezi“ za „you can see it on his smug little face“ kada se obraća djetetu koje mu je postavilo iglu na stolicu u toku časa. Na upotrebu ovakvih prevodilačkih rješenja ispitanici su iskazali sljedeće preferencije:

Kakav je Vaš utisak o datom prevodu? (n = 28)

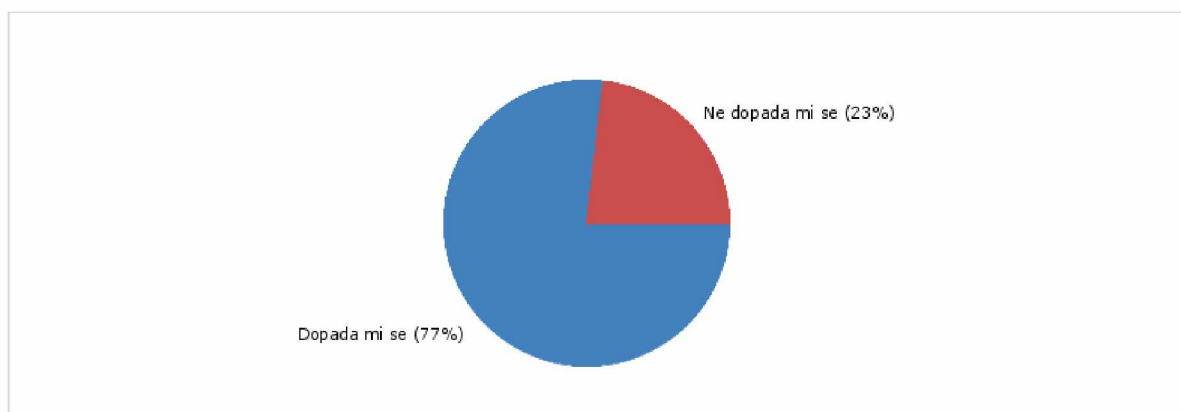

Grafikon 3.14. Rezultati preferencija pri sinhronizaciji kod prvog stimulusa

Drugi stimulus

Ovaj stimulus prikazuje razgovor dvoje protagonista, Frizera (izv. *Frozone*) i g. Izbavitelja (izv. *Mr Incredible*), koji se prisjećaju svoje slavne herojske prošlosti i komentarišu komentare svojih oponentata. Karakteriše ga upotreba različitih akcenata u kom dominira bosanski kojim govori Frizer i kompletne supstitucije brojnim kolokvijalizmima poput: „I znaš šta mi je još rekao? Rekao mi je da sam levat, a on mi je kao neki veliki intelektualac, ma nemoj mi molim te...” za izv. „I mean, the guy has me on a platter, and he won't shut up.“, „Ma vučemo mačka za rep“ za izv. „And we're pushing our luck as it is.“, „vidimo se na dženazi“ za izv. „I'm an epitaph“, „Joj, Tito dragi“ za izv. „Yeah, baby. We're gonna get caught.“ Rezultati su sljedeći:

Kakav je Vaš utisak o datom prevodu? (n = 30)

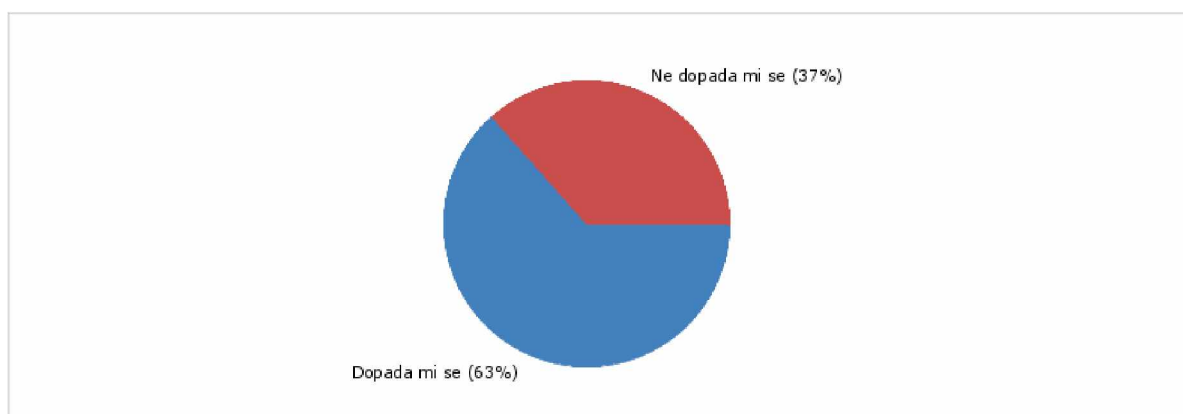

Grafikon 3.15. Rezultati preferencija pri sinhronizaciji kod drugog stimulusa

Treći stimulus

Ovaj stimulus prikazuje razgovor između Elastike i modne dizajnerke sa francuskim akcentom, Edne Mod. Osim supstitucije pri kojoj je „cream“ za kafu preveden kao „natren“, dominantna karakteristika sinhronizacije je upotreba francuskog akcenta pri izgovoru, ubacivanje francuskih poštapalica (npr. *chéri*, u značenju „draga“) u toku razgovora, pojednostavljena sintaksa, netačni morfološki oblici i greške u kongruenciji. Tako se Edna Elastiki povremeno obraća u muškom rodu, bez pomoćnih glagola u složenijim glagolskim oblicima, bez padežnih nastavaka i sl. kao što to ilustruju sljedeći primjeri u kojima likovi komentarišu materijale koji su korišteni za odijela: „[...]materijal je nježan, za *osjetliva *koža i nadasve *otporna na temperaturu od tisuću *celzi. [...] *ne znala *njegova moć *specifique* pa sam improvizirala [...] tvom sinu sam kreirala odijelo *otporna na trenje bez pregrijavanja ili znojenja da ne bi smrdilo. To ti je *korisna dodatak. [...] *Alors mon chéri*, što ti *reći.“ Ovakvi postupci doprinose boljoj karakterizaciji lika. Ispitanici su iskazali sljedeće preferencije:

Kakav je Vaš utisak o datom prevodu? (n = 30)

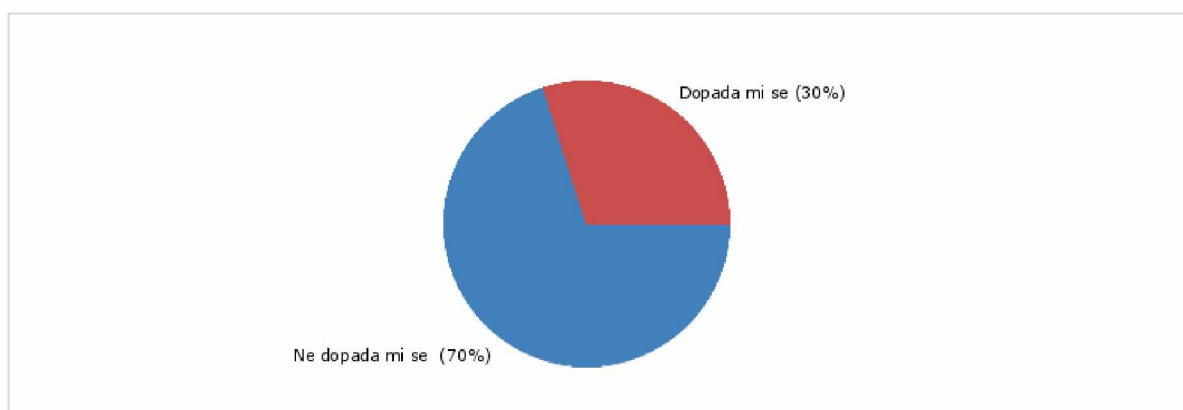
Grafikon 3.16. Rezultati preferencija pri sinhronizaciji kod trećeg stimulusa

Četvrti stimulus

Na ovom video zapisu prikazan je razgovor između Elastike i bebisiterke čije ime je prevedeno kao „Kata“ (izv. Kari) kojoj se Elastika obraća sa „Kate“. Tokom puštanja ovog video zapisa bilo je tehničkih problema i svi djelovi se nisu razgovjetno čuli. Komentari učesnika

pokazuju da je ovo bio ključni razlog za sljedeće rezultate. Strategije domestikacije, kao gore spomenute, su većinom praćene pozitivnim komentarima.

Kakav je Vaš utisak o datom prevodu? (n = 30)

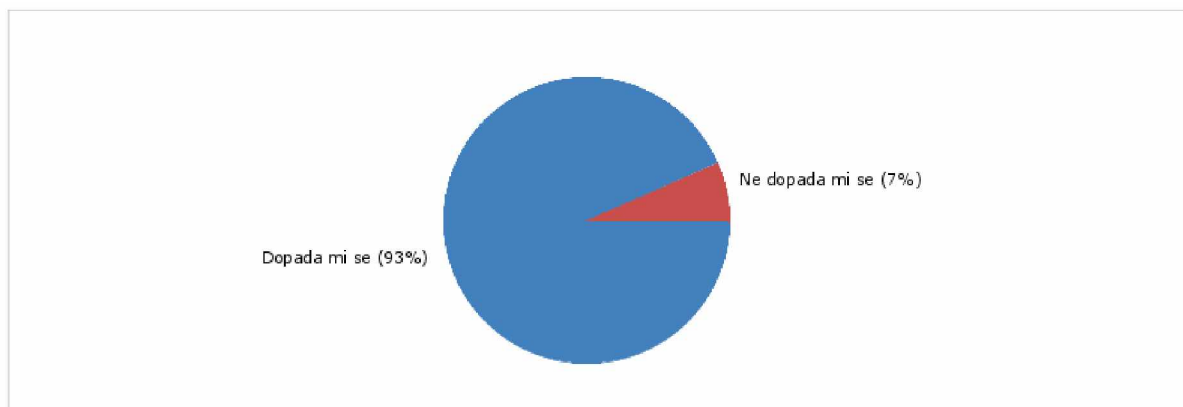

Grafikon 3.17. Rezultati preferencija pri sinhronizaciji kod četvrtog stimulusa

Peti stimulus

Kod ovog stimulusa Frizer se dovikuje i prepire sa svojom suprugom jer ne može da pronađe svoj kostim. Sinhronizacijom dominira njegov bosanski akcenat, te brojni primjeri postupaka domestikacije naročito kod unutarjezičkih elemenata kulture, upotrebe kolokvijalizama, kao i zapadnog hrvatskog dijalekta (dalmatinsko-bosanski) ikavskog jata u govoru njegove supruge koji je korišten na mjesto govora američkih crnaca u izvorniku. Tako Frizer kada doziva svoju suprugu viče: „Mala [...] đe mi je super-kostim“ za izv. „Honey? [...] Where is my supersuit?“ na šta ona odgovara: „Ajme Gospe, pa šta ti triba [...] Da se ne bi sad pravija malo mačo-herojem?“ za izv. „I put it away [...] Don't you think about running off doing no derrin'-do“. On će na to: „Đe mi je kostim kokoško, radi se o državnom interesu“ gdje je „kokoško“ prevod izv. uzvika „woman“.

Kakav je Vaš utisak o datom prevodu? (n = 30)

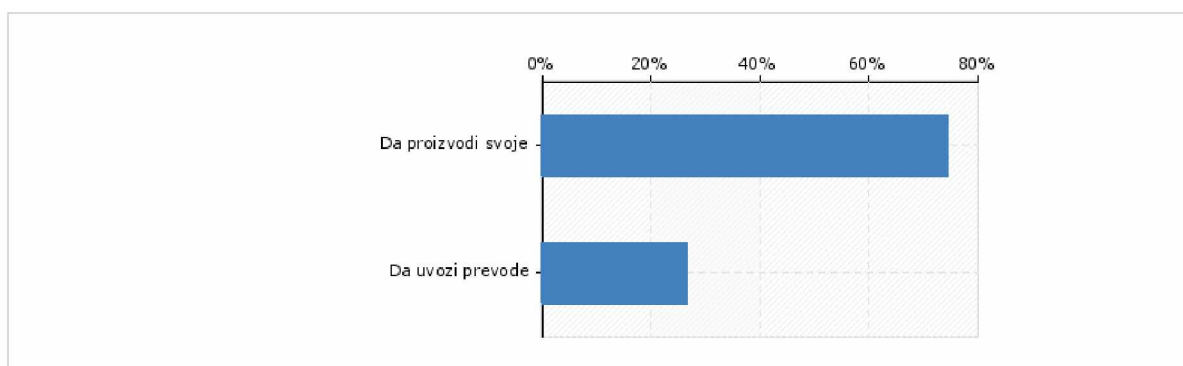
Grafikon 3.18. Rezultati preferencija pri sinhronizaciji kod petog stimulusa

Eksperiment je pokazao da većina ispitanika preferira upotrebu domestikacije. Komentari ispitanika pokazuju da je to zbog boljeg transfera efekta humora, prirodnosti izraza i bolju karakterizaciju likova kroz diversifikovan jezik, te bolje poistovjećivanje sa radnjom kroz upotrebu elemenata ciljne kulture. Odgovori ispitanika takođe ukazuju na značajnu ulogu koju prevod ima za recepciju kompletnog proizvoda što se vidi kroz komentare poput ranije već spomenutih: „ubjedljivo najbolji prevod.ovakav film bih gledala po 100 puta!!!“, i „najjači prevod ikad. trebalo bi imati više ovakvih prevodilaca.“

3.4.7.4. Stavovi recipijenata prema prevodilačkoj politici i praksi na AVP tržištu u Crnoj Gori

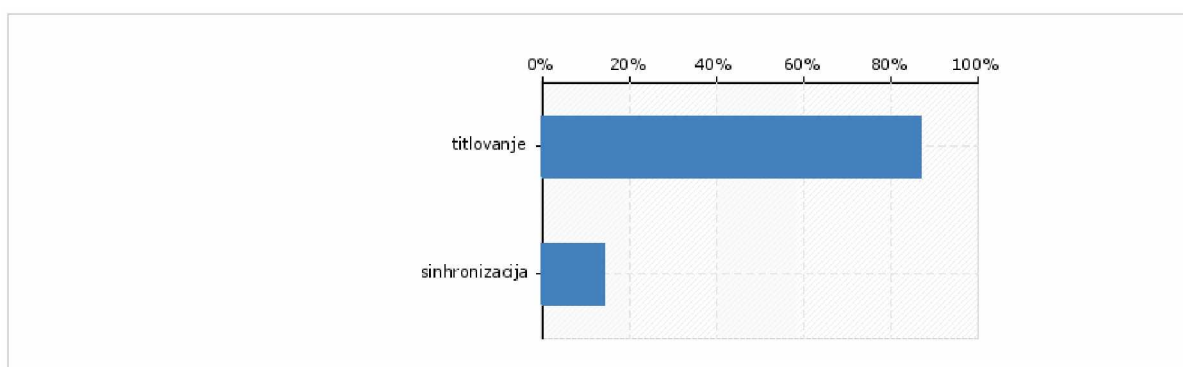
U trećem, ujedno i posljednjem, dijelu upitnika ispitanici su iznijeli svoje stavove o prevodilačkoj politici i praksi na AVP tržištu u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na ovo pitanja u povezanosti sa RTCG. Slijede rezultati:

Da li bi državna televizija Crne Gore trebalo da proizvodi svoje prevode titlova i sinhronizaciju stranih sadržaja (filmovi, serije, crtani filmovi, dokumentarci, i sl.) na crnogorskom jeziku ili da uvozi prevode iz Hrvatske i Srbije? (n = 132)

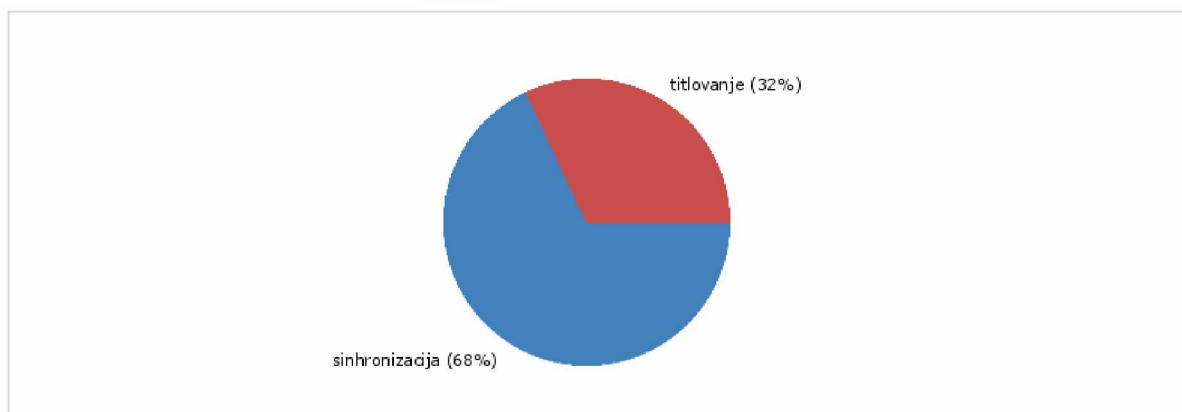
Grafikon 3.19. Stavovi ispitanika o prevodilačkoj politici RTCG

Kada je riječ o sadržajima za odrasle (filmovi, serije i sl.), koji način prevođenja biste preporučili? (n = 132)

Grafikon 21. Stavovi ispitanika o AVP modalitetima korišćenim za odrasle

Kada je riječ o sadržajima za djecu predškolskog uzrasta (crtani filmovi i sl.), koji način prevođenja biste preporučili? (n = 132)

Grafikon 3.21. Stavovi ispitanika o AVP modalitetima korišćenim za djecu predškolskog uzrasta

3.4.7.5. Diskusija rezultata

Preferencije korisnika i prevodilačke strategije

Rezultati empirijske studije recepcije koju smo sprovedi pokazuju da postoji razlika kod korisnika u preferiranoj strategiji za transfer sa engleskog na crnogorski jezik i to da ispitanici preferiraju forenizaciju kod titlovanja, a domestikaciju kod sinhronizacije (vidjeti dolje grafikone 3.22. i 3.23.). Opšti ključni faktori koji su registrovani da utiču na ovakvo stanje su sljedeći:

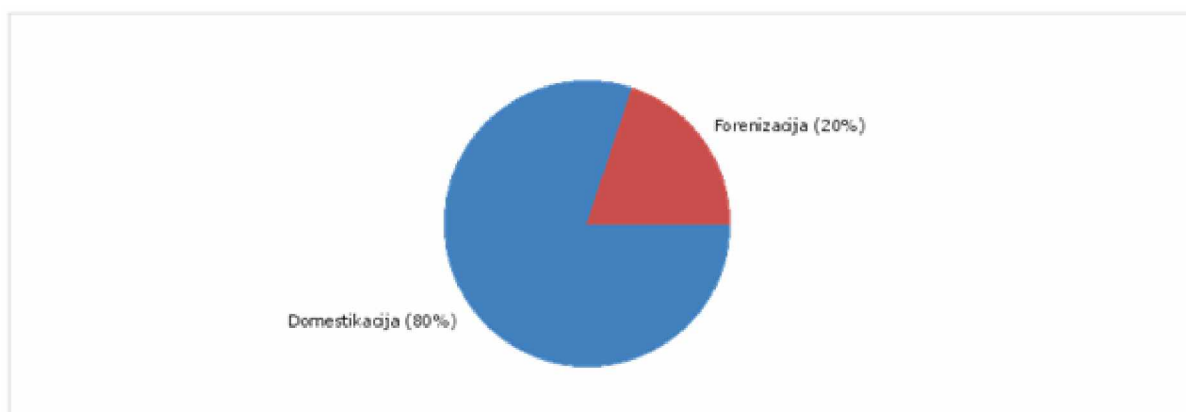
- Vulnerabilnost modaliteta – budući da su kod titlovanja korisnici istovremeno izloženi izvornom tekstu i njegovom prevodu, recipijenti su skloniji donošenju suda o „tačnosti“ prevoda u odnosu na izvornik što ga čini najvulnerabilnijim modalitetom. Otuda ne iznenađuje što većina ispitanika preferira prevod koji se bliže drži izvornika te forenizaciju kao strategiju. To, svakako, nije slučaj kod sinhronizacije gdje je stepen vulnerabilnosti znatno niži jer su korisnici izloženi samo prevodu pa i ne iznenađuje što je preferirana strategija domestikacija.
- Step en enkodiranost u humor izvornika – u brojnim materijalima koje smo koristili za eksperiment, specifičan skopos prevoda je bio postizanje efekta humora kod ciljne publike. Rezultati pokazuju da se to postiže bolje korišćenjem

neke od tehnika domestikacije. Vrijedno je zapaziti da čak i kod titlovanja gdje, kako smo pokazali, postoji opšta tendencija preferiranja forenizacije kao strategije, devijacija od ove tendencije se javlja u slučajevima koji uključuju transfer elemenata koji su bili enkodirani u verbalni humora scene, te njegovi nosioci. Kod elemenata koji nisu enkodirani u humor, ispitanici su preferirali forenizaciju kod titlovanja.

- Step en transkulturalnosti elementa kulture – devijacija u preferiranoj strategiji kod titlovanja je takođe zapažena uvijek u povezanosti sa mikrokulturnim, nekada i monokulturnim, elementima koji su enkodirani u humor. Kod ovih elemenata je takođe zapažena preferencija domestikacije, dok kod transkulturnih to nije bio slučaj.

Grafikon 3.22. Ukupni rezultati preferencija ispitanika kod titlovanja

Grafikon 3.23. Ukupni rezultati preferencija prevodilačkih strategija kod sinhronizacije

Stavovi prema jezičkoj politici i modalitetima koji se koriste na crnogorskom AVP tržištu

Kada je riječ o stavovima prema prevodilačko-jezičkoj politici nacionalnog javnog servisa, većina ispitanika (75%) smatra da bi RTCG trebalo da proizvodi prevode na crnogorskom jeziku, a ne da uvozi iz regiona prevode na srpskom ili hrvatskom jeziku. Razlozi za stav koji podržava prevode na crnogorskom jeziku bi se mogli svrstati u *ideološke* koji se ogledaju u brojnim komentarima tipa: „svaka država treba da ima svoje prevode“, „treba da imamo nešto naše“, „treba da čuvamo jezik od tuđica iz hrvatskog i srpskog“, „ako mogu ostale države što ne možemo i mi“, i sl., *komunikativne* koji su uočljivi u komentarima tipa: „ponekad ne razumijemo hrvatski sleng“, „bolja prilagođenost i razumljivije našoj kulturi i sredini“, te *stilske* „izbjegavanje miješanja ekavice i ijekavice i bolja jezička dosljednost na tržištu“ i, čak, *ekonomske* koji se odnose na otvaranje novi radnih mjesta za lokalne prevodioce. Razlozi za stav koji ne podržava prevode na crnogorskom jeziku mogu se svrstati u *ideološke*: „ne govorim crnogorskim jezikom“, „ne postoji crnogorski već srpkohrvatski“ i sl., *komunikativne* koji se tiču velike sličnosti i stepena razumljivosti između jezika u regionu, *specifična prevodilačka kultura* koja se ogleda u naviknutosti na heterogenost kroz prisustvo različitih jezičkih standarda na tržištu, te *lokalno stanje u struci* gdje ispitanici ističu loš kvalitet lokalnih prevoda, te nedostatak stručnosti i iskustva za sinhronizaciju.

Kada je riječ o preferencijama korisnika po pitanju modaliteta koji se koriste pri prevođenju audiovizuelnih sadržaja za odrasle, većina ispitanika, njih 87%, se izjasnilo da preferira titlovanje, a svega 14% sinhronizaciju. Razlozi za ovakvu preferenciju su ubjedljivo učenje stranih jezika kroz titlovanje, i autentičnost iskustva. Većina ispitanika smatra da sinhronizacija utiče na kvalitet filma i utiče na kompletno iskustvo budući da se ne čuju glasovi glumaca. Manjina koja je odabrala sinhronizaciju kao razloge spominje cenzuru neprikladnih sadržaja i dostupnost sadržaja osobama sa senzornim oštećenjima (slabovidim i slijepim osobama u prvom redu).

Kada je riječ o preferencijama po pitanju modaliteta za sadržaje namijenjene djeci predškolskog uzrasta, većina ispitanika, njih 68%, je odabrala sinhronizaciju, dok je njih 32% odabralo titlovanje. Većina onih koji su se izjasnili za titlovanje kao razlog su naveli učenje stranog jezika od najranijeg uzrasta, dok su kao razlozi za sinhronizaciju navedeni lakše razumijevanje i praćenje sadržaja jer djeca u tom uzrastu ne znaju da čitaju.

* * *

U sažetku, empirijska studija koja je predstavljena u ovom poglavlju je potvrdila naše osnovne inicijalne hipoteze na osnovu pilot studije i to da:

- Postoji pozitivna korelacija između specifične prevodilačke tehnike koja se koristi za transfer elemenata kulture i pozitivne recepcije
- Preferencije korisnika kada je riječ o prevodilačkim strategijama za transfer elemenata kulture se razlikuju kod titlovanja i sinhronizacije, a uslovljene su modalitetom, stepenom enkodiranosti elementa kulture u verbalni humor izvornika, i stepenom transkulturalnosti samog elementa
- Ne postoji pozitivna korelacija kod velike većine ispitanika između različitih jezičkih standarda koji su korišteni pri prevođenju audiovizuelnih sadržaja i pozitivne recepcije, a mogući razlog za to je specifična prevodilačka kultura i tradicija heterogenosti tržištu kada je riječ o prisustvu različitih jezičkih standard

Komentar o implikacijama ovih nalaza dat je u zaključku ovog rada.

4. Zaključna zapažanja i dalji rad

U ovom radu bavili smo se problemom kulturološkog transfera u audiovizuelnom prevođenju kao jednoj od najuticajnijih i najbrže rastućih grana prevodilačke nauke i prakse. Primarni cilj istraživanja je bio dvostruk: a) po prvi put na sistematičan način predstaviti kako se vrši transfer monokulturnih i mikrokulturnih vanjezičkih elemenata kulture iz anglofonog u crnogorski lingvokulturološki sistem što predstavlja jedan od najtežih izazova sa kojim se susreću prevodioci u procesu prevođenja za bilo koju jezičku kombinaciju, a naročito u situacijama u kojima modaliteti nameću ograničenja kao što je to slučaj sa modalitetima audiovizuelnog prevođenja i identifikovati koji faktori mogu uticati na takvo stanje; b) po prvi put sprovesti studiju recepcije kod krajnjih korisnika audiovizuelnih tekstova u Crnoj Gori sa ciljem dobijanja uvida u njihove preferencije po pitanju strategija transfera pomenutih elemenata kulture, te koja prevodilačka rješenja ispunjavaju njihova očekivanja i postižu bolji kognitivni efekat što je važno za uspješan komunikacijski transfer i plasman proizvoda na tržištu. Sekundarni ciljevi bili su po prvi put predstaviti sliku audiovizuelne prevodilačke kulture i prakse u Crnoj Gori, te stavove i očekivanja krajnjih korisnika prema jezičkoj i prevodilačkoj politici. Jedan od posebnih ciljeva bio je i napraviti prvi elektronski paralelni korpus crnogorskog jezika koji je korišten za potrebe istraživanja. Kako bi postigli postavljene ciljeve u prvom dijelu istraživanja smo koristili metode korpusne lingvistike, dok smo u drugom koristili metode eksperimentalne lingvistike. Rezultati istraživanja pokazuju da smo u radu uspješno ostvarili postavljene ciljeve.

Kada je riječ o prvom dijelu istraživanja, korpusnom analizom transfera mapirali smo strategije transfera vanjezičkih elemenata kulture i uvidjeli da kod titlovanja postoji opšta tendencija da prevodioci najčešće koriste niskointerventne forenizirajuće strategije za transfer vanjezičkih, naročito monokulturnih, elemenata kulture. Rezultati takođe sugerišu da faktori koji na ovo utiču uključuju centralnost datog elementa u audiovizuelnom tekstu, stepen gustine dijaloga, stepen transkulturalnosti elementa, vulnerabilnost modaliteta te i sami profil prevodioca. Uspješno smo konstruisali i prvi morfosintaksički anotirani paralelni korpus crnogorskog jezika, Opus-MontenegrinSubs 1.0, koji se u engleskom dijelu korpusa sastoji iz 595.391 tokena, a u crnogorskom dijelu 463.298 tokena i postavljen na tri onajln dostupna konkordansera: KonText, (no)SketchEngine, i SketchEngine, od kojih su prva dva besplatno

dostupna istraživačima na korišćenje. Ovi konkordanseri omogućuju trenutno najnaprednije pretraživanje po cjelokupnoj anotaciji korpusa.

Empirijska studija recepcije u kojoj smo koristili eksperimentalne metode, upitnik i intervju sugerise da postoji razlika u preferenciji prevodilačke metode za transfer elemenata kulture u zavisnosti od modaliteta: kod titlovanja krajnji korisnici preferiraju upotrebu strategija forenizacije, dok kod sinhronizacije domestikacije. Razlozi za ovakvo stanje stvari uključuju vulnerabilnost modaliteta, kao i centralnost elementa u izvorniku, odnosno stepen enkodiranosti u humor scene. Sa sociolingvističkog aspekta, istraživanje stavova krajnjih korisnika je pokazalo da većina ispitanika smatra da, premda ne postoji problem u stepenu međusobne razumljivosti, Radio-televizija Crne Gore bi trebalo da proizvodi svoje prevode na crnogorskom jezičkom standardu umjesto da uvozi gotove prevode, te da za djecu sadržaje treba sinhronizovati a za odrasle titlovati. Podaci ovog tipa mogu biti od značaja za javne i privatne televizijske kuće za planiranje ali i revidiranje i evaluaciju prevodilačke politike i uputstava za prevodioce pogotovo za sadržaje i ciljnu publiku koji su bili u fokusu ovog istraživanja. Prevodioci na našem području odluke uglavnom baziraju na intuiciji i sopstvenoj slici o idealnim krajnjim korisnicima a ne uvidima koji se temelje na empirijskom poznavanju njihovih stavova, potreba, preferencija i očekivanja. Uvidi ovakvog tipa mogu biti značajni i za distributere, produkcijske kuće, marketinške kompanije i sl. koji planiraju plasiranje određenog proizvoda na tržište. Nadalje, studija je pokazala da uputstva za prevodioce treba da budu prilagođena modalitetima jer bi isuviše uopštena uputstva mogla rezultirati odlukama koje bi mogle negativno uticati na recepciju, upotrebu i plasman proizvoda, barem u onoj mjeri u kojoj kvalitet prevoda utiče na to.

Kada je riječ o daljem radu u oblasti i problematici kojima se bavila ova disertacija, on može biti usmjeren kako prema studijama recepcije tako i korpusne translatologije i lingvistike. Budući da je naša studija recepcije bila ograničena na specifičan žanr (sitkom serija) i specifičan profil krajnjeg korisnika (adolescenti), daljnje istraživanje bi bilo potrebno kako bi se ustanovilo da li bi se isti zaključci dobili i za tretman vanjezičkih elemenata kulture kod drugih žanrova (dokumentarac, filmovi i sl.) i drugih profila krajnjih korisnika. To bi pokazalo da li dobijeni rezultati predstavljaju generalnu tendenciju bez obzira na godište, zanimanje, žanr i sl. Takođe bi bilo izuzetno korisno pozabaviti se ovim pitanjima detaljnije kod sinhronizacije po mogućnosti bez ograničenja koja su nama bila nametnuta usljed nemogućnosti pronalaženja stimulusa koji bi

ilustrovali upotrebu različitih prevodilačkih postupaka za tretman elemenata kulture na istom izvorniku. Na širem teorijskom planu, još uvijek ne postoji opšta teorija recepcije u studijama AVP-a. U ovom radu smo prezentovali tentativnu taksonomiju studija recepcije koju smo sačinili, međutim, to je oblast koja je među najmanje istraženim na sistematičan način te bi daljnja naučna i metodološki dobro utemeljena istraživanja mogla doprinijeti i boljoj teorijskoj konceptualizaciji ove oblasti.

U pogledu korpusne translatologije, sistematično istraživanje bi se moglo proširiti na različite žanrove i na jezičke standarde regiona (prvenstveno bosanski, hrvatski, srpski, slovenački) kako bi se uvidjelo da li se može govoriti o istom pristupu tretmanu anglofonih elemenata kulture na širem južnoslovenskom prostoru ili se tretman razlikuje. U tu svrhu bi se mogao proširiti Opus-MontenegrinSubs 1.0 korpus i napraviti komparativni korpus titlova pomenutih jezičkih standarda. Kada je riječ o korpusnoj lingvistici, kako pomenuti korpus predstavlja prvi elektronski jezički resurs ove vrste za crnogorski jezički standard, nadamo se da će poslužiti kao podsticaj razvoju daljnjih jezičkih resursa, u prvom redu referentnom korpusu crnogorskog jezika, bez kojeg savremeni opis crnogorskog jezika poštujući najveće naučne standarde neće biti moguć.

5. Bibliografija

- „Ergonomics of Human–System Interaction, Part 210: HumanCentred Design for Interactive Systems.“ 9241–210, ISO. Geneva: International Organization for Standardization, 2010.
- Aixela, Javier Franco. „Culture-Specific Items in Translation.“ *Translation, Power, Subversion*. Urednik Roman Alvarez / M. Carmen-Africa Vidal. Clevedon, Philadelphia, Adelaide: Multilingual Matters Ltd., 1996.
- Antonini, Rachele. „The Perception of Dubbese: An Italian Study.“ U *Between Text and Image: Updating Research in Screen Translation*, urednik Delia Chiaro, Heiss Christine / Chiara Bucaria, 135-148. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing, 2008.
- Antonini, Rachele. "The Perception of Subtitled Humor in Italy." *International Journal of Humor Research* 18, no. 2 (2005): 209-225.
- Antunović, Goranka. *Komunikacijski aspekti prijevodnog procesa i njihov utjecaj na izbor prijevodnog ekvivalenta*. Zagreb: Doktorski rad. Sveučilište u Zagrebu, 2001.
- Awedyk, Witoslaw. „Attitudes of Young Poles and Norwegians Towards Audiovisual Translation in Cinema and Broadcast Media.“ *Folia Scandinavica* 21 (2016): 31-45.
- Baker, Mona. „Corpora in translation studies: An overview and some suggestions for future research.“ *Target*, 1995: 223-243.
- Baker, Mona. „Corpus Linguistics and Translation Studies: Implications and Applications.“ U *Text and Technology: In Honour of John Sinclair*, autor Mona Baker, Gill Francis / Elena Tognini-Bonelli, 233-250. Philadelphia-Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1993.
- Baker, Mona, / Gabriela Saldanha, . *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. Abingdon/New York: Routledge, 1998/2008.
- Basil, Hatim, / Jeremy Munday. *Translation: An Advanced Resource Book*. New York: Routledge, 2004.
- Bassnett, Susan. *Translation Studies*. London/New York: Routledge, 1980/1991/2002.
- Bassnett, Susan, / Edwin Gentzler, . *A Companion to Translation Studies*. Clevedon/Buffalo/Toronto: Multilingual Matters Ltd, 2007.
- Baumgarten, Nicole. „On the Women's Service?: Gender-conscious Language in Dubbed James Bond Movies.“ U *Gender, Sex and Translation. The Manipulation of Identities*, urednik Jose Santeamília, 53-69. Manchester: St Jerome, 2005.
- Biber, D., S. Johansson, G. Leech, S. Conrad, / E. Finnegan. *The Longman Grammar of Spoken and Written English*. London: Longman, 1999.
- Biber, Douglas. „Representativeness in Corpus Design.“ *Literary and Linguistic Computing* 8/4, 1993: 243-257.
- Incredibles*. Režija B. Bird. Producent Pixar Animation Studios. 2004.

Izbavitelji. Režija Brad Bird. Producent Pixar Animation Studios. 2004.

Bogucki, Lukasz. *Areas and Methods of Audiovisual Translation Research*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2013.

Bowker, Lynne. „Using specialized monolingual native-language corpora as a translation resource: A pilot study.“ *Meta* 43, br. 4 (1998): 631-651.

Božović, Petar. „Typologies of Equivalence as Exemplified in Bible Translations.“ Urednik Abhijit Debnat / Tariq Khan. *Coalescence* (Mudranik Technologies Pvt. Ltd.), 2012: 52-62.

Božović, Petar, Tomaž Ervajec, Jorg Tiedemann, Nikola Ljubešić, / Vojko Gorjanc. „English-Montenegrin parallel corpus of subtitles Opus-MontenegrinSubs 1.0.“ Slovenian language resource repository CLARIN.SI, 2018.

— „Opus-MontenegrinSubs 1.0: First electronic corpus of the Montenegrin language.“ *Proceedings of the conference on Language Technologies and Digital Humanities*. Ljubljana: Ljubljana University Press, 2018. 24-29.

Brems, Elke, / Sara Ramos Pinto. *Reception and Translation*. T. 4, u *Handbook of Translation Studies*, urednik Gambier Yves / Luc von Doorslaer, 142-17. John Benjamins Publishing, 2013.

Bucaria, Chiara. „Acceptance of Norm or Suspension of Disbelief? The Case of Formulaic Language in Dubbing.“ U *Between Text and Image: Updating Research in Screen Translation*, urednik Delia Chiaro, Christine Heiss / Chiara Bucaria, 149-164. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing, 2008.

Bugarski, Ranko. *Jezik i kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2005.

— *Lingvistika u primeni*. Beograd: Čigoja, 2007.

Bywood, Lindsay, Martin Volk, Mark Fishel, / Panayota Georgakopoulou. „Parallel subtitling corpora and their applications in machine translation and translation.“ *Perspectives: Studies in Translation* 21, br. 4 (2013): 595-610.

Caffrey, Colm. "Relevant Abuse? Investigating the Effects of an Abusive Procedure on the Perception of TV Anime Using Eye-Tracker and Questionnaire." PhD Thesis. Dublin City University, 2009.

Carter, R. A., / M. J. McCarthy. *Cambridge Grammar of English*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Catford, J.C. *A Linguistic Theory of Translation*. London: OUP, 1965.

Cavaliere, Flavia. „Measuring the Perception of the Screen Translation of *Un Posto al Sole*: A Cross-Cultural Study.“ U *Between Text and Image: Updating Research in Screen Translation*, urednik Delia Chiaro, Christine Heiss / Chiara Bucaria, 165-180. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing, 2008.

Chantelle. *Voices.com*. 4 jul 2018. <https://www.voices.com/blog/subtitling-dubbing-audio-dialogue-translations/> (poslednji pristup decembar 31, 2018).

Chaume Varela, Federic. „An overview of audiovisual translation: Four methodological turns in a mature discipline.“ *Journal of Audiovisual Translation* 1, br. 1 (2018): 40-63.

- Chaume, Frederic. *Audiovisual Translation: Dubbing*. Routledge, 2014.
- Chen, Chapman. „On the Hong Kong Chinese Subtitling of English Swearwords.“ *Meta* 49, br. 1 (2004): 135-147.
- Chesterman, Andrew. „A Causal Model for Translation Studies.“ U *Intercultural Faultlines. Research Models in Translation Studies I: Textual and Cognitive Aspects*, urednik Maeve Olohan, 15-28. Manchester: St Jerome, 2000.
- *Memes of Translation: The Spread of Ideas in Translation Theory*. Amsterdam: John Benjamins, 1997.
- Chesterman, Andrew. *Models in Translation Studies*. T. III, u *Handbook of Translation Studies*, urednik Yves Gambier / Luc van Doorslaer, 108 - 114. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2012.
- *The Memes of Translation: The Spread of Ideas in Translation Theory*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1997.
- *Translation theory course*. n.d. <http://www.helsinki.fi/~chesterm/TransTheory.html> (poslednji pristup 11 29, 2018).
- Chiaro, Delia. „Issues in Audiovisual Translation.“ U *The Routledge Companion to Translation Studies*, urednik Jeremy Munday, 141-165. London-New York: Routledge, 2009.
- Chiaro, Delia. „The Effect of Translation on Humour Response: The Case of a Dubbed Comedy in Italy.“ U *Doubts and Directions in Translation Studies*, urednik Yves Gambier, Miriam Shlesinger / Radegundis Stolze, 137-152. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing, 2007.
- Chmiel, Agnieszka, / Iwona Mazur. „Researching Preferences of Audio Description Users - Limitations and Solutions.“ *Across Languages and Cultures* 17, br. 2 (2016): 271-288.
- Clancy, Brian. „Building a Corpus to Represent a Variety of Language.“ U *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, autor Anne O'Keeffe / Michael McCarthy, 80-92. London and New York: Routledge, 2010.
- Friends*. Režija D. Crane / M. Kauffman. Producent Warner Bros. Television. 2002.
- De Marco, Marcella. *Audiovisual Translation Through a Gender Lens*. Amsterdam/New York: Rodopi, 2012.
- Delabastita, Dirk. „Translation and Mass Media.“ U *Translation, History, Culture*, urednik Susan Bassnett / Andre Lefevre, 97-109. London and New York: Printer Publishers, 1990.
- Denton, John, and Debora Ciampi. "New Development in Audiovisual Translation Studies: Focus on Target Audience Perception." *LEA - Lingue e Letterature d'Oriente e d'Occidente* 1, no. 1 (2012): 399-422.
- Desilla, Louisa. „Implicatures in Film: Construal and Functions in Bridget Jones Romantic Comedies.“ *Journal of Pragmatics* 44 (2012): 30-53.
- Di Giovanni, Elena. „Closing the Circle of AVT: Analyzing Audiences, Evaluating Reception.“ Nitra: Paper presented at Audiovisual Translation: Dubbing and Subtitling in the Central European Context (June 15-17), 2016.

- Di Giovanni, Elena, / Yves Gambier. *Reception Studies and Audiovisual Translation*. Amsterdam/ New York: John Benjamins Publishing, 2018.
- Díaz Cintas, Jorge. „Audiovisual Translation: An Overview of Its Potential.“ *New Trends in Audiovisual Translation*. Urednik Jorge Díaz Cintas. Multilingual Matters, 2009. 1-18.
- *New Trends in Audiovisual Translation*. Bristol/Buffalo/Toronto: Multilingual Matters, 2009.
- Díaz Cintas, Jorge, ur. *The Didactics of Audiovisual Translation*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing, 2008.
- Díaz Cintas, Jorge, / Aline Remael. *Audiovisual Translation: Subtitling*. Manchester: St. Jerome Publishing, 2007.
- Díaz Cintas, Jorge, / Gunilla Anderman, . *Audiovisual Translation: Language Transfer on Screen*. London: Palgrave Macmillan, 2009.
- Díaz Cintas, Jorge, / Pilar Orero. „Postgraduate Courses in Audiovisual Translation.“ *The Translator* 9, br. 2 (2014): 371-388.
- Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture (European Commission); Media Consulting Group . „Study on the use of subtitling: The potential of subtitling to encourage foreign language.“ 2013.
- Duro Moreno, Miguel. „"Eres patético": el español traducido del cine y la televisión.“ U *La traducción para el doblaje y la subtitulación*, urednik Miguel Duro Moreno, 161-185. Madrid: Catedra, 2001.
- d'Ydewalle, Gery, / Marijke Van de Poel. „Incidental Foreign-Language Acquisition by Children Watching Subtitled Television Programmes.“ *Journal of Psycholinguistic Research* 28, br. 3 (1999): 227-244.
- d'Ydewalle, Gery, Caroline Praet, Karl Verfaillie, / Johan Van Rensbergen. „Watching Subtitled Television: Automatic Reading Behaviour.“ *Communication Research* 18, br. 5 (1991): 650-666.
- Even-Zohar, Itamar. „The Position of Translated Literature in within the Literary Polysystem.“ U *The Translation Studies Reader*, urednik Lawrence Venuti, 192-197. London: Routledge, 1978/2000.
- Fishel, Mark, i drugi. „From Subtitles to Parallel Corpora.“ *Proceedings of the 16th EAMT Conference*. Trento, Italy, 2012. 3-6.
- Freddi, Maria. „Constructing a corpus of translated films: a corpus view of dubbing.“ *Perspectives: Studies in Translatology*, 2013: 491-503.
- Fuentes Luque, Adrian. „An Empirical Approach to the Reception of AV Translated Humour.“ *The Translator* 9, br. 2 (2003): 293-306.
- Gambier, Yves. „Multimodality and Audiovisual Translation.“ Copenhagen: Paper presented at Marie Curie Euroconferences MuTra (May 1-5), 2006.
- Gambier, Yves. „Recent Developments and Challenges in Audiovisual Translation Research.“ U *Between Text and Image: Updating Research in Screen Translation*, urednik Delia Chiaro, Christine Heiss / Chiara Bucaria, 11-13. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 2008.

- Gambier, Yves, / Luc van Doorslaer, . *Handbook of Translation Studies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Co., 2010/2011/2012/2014.
- Gambier, Yves, i drugi. „Competences for professional translators, experts in multilingual and multimedia communication.“ 2009.
- Ghia, Elisa, / Maria Pavesi. „The Language of Dubbing and Its Comprehension by Learner-Viewers. A Resource for Second Language Acquisition?“ *Across Languages and Cultures* 17, br. 2 (2016): 231-250.
- Gile, Daniel. „L'evaluation de la qualite de l'interpretation par les delegues: une etude de cas.“ *The Interpreter's Newsletter* 3 (1990): 66-71.
- Gómez Capuz, Juan. „Diseño de análisis de la interferencia pragmática en la traducción audiovisual del inglés al español.“ U *¡Doble o Nada! Actas de las I y II Jornadas de doblaje y subtitulación*, urednik John D. Sanderson, 59-84. Alicante: Universidad de Alicante, 2001.
- Gorjanc, Vojko. „Encoding Heteronormativity in the Target Culture: Slovenian Translations of The Merchant of Venice.“ *Meta* 57, br. 1 (2012): 145–158.
- *Uvod v korpusno jezikoslovje*. Domžale: Izolit, 2005.
- Gottlieb, Henrik. „Subtitling against the Current: Danish Concepts, English Minds.“ U *New Trends in Audiovisual Translation*, urednik Jorge Diaz Citas, 21-43. Bristol/Buffalo/Toronto: Multilingual Matters, 2009.
- Gottlieb, Henrik. „Establishing a Framework for a Typology of Subtitle Reading Strategies: Viewer Reactions to Deviations from Subtitling Standards.“ *Communication audiovisuelle et transferts linguistiques: Translatio – Nouvelles de la FIT* 14, br. 3-4 (1995): 388-409.
- „Multidimensional translation: semantics turned semiotics.“ *Proceedings of the Marie Curie Euroconferences MuTra: Challenges of Multidimensional Translation (EU High Level Scientific Conferences Series)*. Saarbrücken, Germany, 2005. 1-29.
- Halverson, Sandra. „Translation studies and representative corpora: Establishing links between translation corpora, theoretical/descriptive categories and the conception of the object of study.“ *Meta* 43, br. 4 (1998): 494-514.
- Hatim, Basil. *Communication Across Cultures: Translation Theory and Contrastive Text Linguistics*. Exeter: University of Exeter Press, 1997.
- Hlavac, Jim. "Pre- and post-conflict language designations and language policy: Re-configuration of language norms among translators of Bosnian, Croatian and Serbian languages." *Target* 27, no. 2 (2015): 238-272.
- Hol, Stuart. *Mediji i moć*. Beograd: Karpos, 2013.
- Holmes, James S. „The Name and Nature of Translation Studies.“ U *The Translation Studies Reader*, urednik Lawrence Venuti, 172-186. London and New York: Routledge, 1972/2000.
- Hu, Kaibao. *Introducing Corpus-based Translation Studies*. Heidelberg, New York, Dordrecht, London: Springer, 2016.

- Hurtado Jimenez, Catalina, / Silvia Soler Gallego. „Multimodality, translation, and accessibility: a corpus-based study of audio description.“ *Perspectives: Studies in Translation Theory and Practice*, 2013: 577-594.
- Hvelplund, Kristian T. „Eye Tracking in Translation Process Research.“ *The Handbook of Translation and Cognition*. Urednik John W. Schwieter / Aline Ferreira. Hoboken: John Wiley and Sons, Inc., 2017.
- Ivir, Vladimir. „Linguistic and Extra-Linguistic Considerations in Translation.“ *Studia Romanica et Anglica Zagrebiensia*, 1972: 33-36.
- Ivir, Vladimir. „Procedures and Strategies for the Translation of Culture.“ *Indian Journal of Applied Linguistics*, 1987: 35-46.
- *Teorija i tehnika prevođenja*. Sremski Karlovci: Centar "Karlovačka gimnazija", 1985.
- Jakobson, Roman. „On Linguistic Aspects of Translation.“ U *The Translation Studies Reader*, urednik Lawrence Venuti, 113-118. London-New York: Routledge, 1959/2000.
- Jovanović, Ana A. *Osnovi teorije prevođenja sa kritičkim poređenjem prevoda*. Beograd - Zagreb: Factum izdavaštvo, 2015.
- Karamitroglou, Fotios. „A Proposed Set of Subtitling Standards in Europe.“ *Translation Journal* 2, br. 2 (1998).
- *Towards a Methodology for the Investigation of Norms in Audiovisual Translation*. Amsterdam/Atlanta: Rodopi, 2000.
- Katan, David. *Translating Cultures: An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators (2nd edition)*. Manchester/Kinderhook: St Jerome, 2004.
- Kenesei, Andrea. *Poetry Translation through Reception and Cognition: The Proof of Translation is in the Reading*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2010.
- Kovačić, Irena. "Reception of Subtitles: The Non-Existent Ideal Viewer." *Translation* 14, no. 3/4 (1995): 376-383.
- Kruger, Haidee. *Postcolonial Polysystems: The Production and Reception of Translated Children's Literature in South Africa*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing, 2012.
- Kučiš, Vlasta. *Translatologija u teoriji i praksi*. Zagreb: Hrvatsko komunikološko društvo & Nonacom, 2016.
- Kurz, Ingrid. „Conference Interpretations: Expectations of Different User Groups.“ *The Interpreter's Newsletter* 5 (1993): 13-21.
- Kurz, Ingrid. „Conference Interpreting: User Expectations.“ *ATA Proceedings of the 30th Annual Conference*, 1988: 143-148.
- Laks, Simon. *Le sous-titrage des films. Sa technique. Son esthétique*. Paris: Neobjavljen manuskript, 1957.
- Laviosa, Sara. „Core Patterns of Lexical Use in a Comparable Corpus of English Narrative Prose.“ *Meta* 43, br. 4 (1998): 557-570.

- Laviosa, Sara. „The corpus-based approach: a new paradigm in translation studies.“ *Meta* 43, br. 4 (1998): 1-6.
- Leppihalme, Rita. "Caught in the Frame: A Target Culture Viewpoint on Allusive Wordplays." *The Translator* 2, no. 2 (1996): 199-218.
- Leppihalme, Ritva. *Culture Bumps: An Empirical Approach to the Translation of Allusions*. Clevedon, Philadelphia, Toronto, Sydney, Johannesburg: Multilingual Matters, 1997.
- *Culture Bumps: On the Translation of Allusions*. Helsinki: University of Helsinki, 1994.
- 50/50. Režija Jonathan Levine. Producent Summit Entertainment. 2011.
- Louisa, Desilla. „Implicatures in Film: Construal and Functions in Bridget Jones Romantic Comedies.“ *Journal of Pragmatics* 44 (2009): 30-53.
- Lukić, Nina. „Traduccion Audiovisual en Serbia: Estado de la Cuestion.“ Doktorska disertacija. Universidad de Malaga, 2015.
- Luo, Xuanmin, / Hong Lei. „Translation theory and practice in China.“ *Perspectives: Studies in Translatology*, 2004: 20-30.
- Malmkjær, Kirsten. „Love thy neighbor: Will parallel corpora endear linguists to translators?“ *Meta* 43, br. 4 (1998): 534-541.
- Martínez, Angelica. „¿Cómo afecta la cultura a la gramática? El caso de los clíticos en el español americano.“ *Círculo de Lingüística Aplicada a la Comunicación* 61, 2015: 186-210.
- McCarthy, Michael, / Anne O'Keeffe. „Historical perspective: what are corpora and how have they evolved?“ U *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, autor Anne O'Keeffe / Michael McCarthy, 3-13. Abington-New York: Routledge, 2010.
- McAuley, E. Thomas. „Audience Attitude and Translation Reception.“ *Babel* 61, br. 2 (2015): 219-141.
- McEnery, Tony, Richard Xiao, / Yukio Tono. *Corpus-based language studies: an advanced resource book*. London and New York: Routledge, 2005.
- McEnery, Tony, / Andrew Wilson. *Corpus Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001.
- Meak, Lidia. „Interpretation simultanee et congres medical: attentes et commentaires.“ *The Interpreter's Newsletter* 3 (1990): 8-13.
- Miličević, Maja. „Introduction to Corpus-Based Methods in Linguistics.“ (*a RELDI project course*). 2017.
- Munday, Jeremy. *Introducing Translation Studies: Theories and Applications (4th edition)*. London, New York: Routledge, 2001/ 2008/ 2012/ 2016.
- Munday, Jeremy. „Issues in Translation Studies.“ U *The Routledge Companion to Translation Studies*, urednik Jeremy Munday. New York: Routledge, 2009.
- Murray, Terence P. „Diglossia in Taiwanese Screen Translation: Measuring Formality in Translated Mandarin and Tai-gi.“ Neobjavljena magistarska teza, The University of Manchester, 2012.

- Nedergaard-Larsen, Birgit. „Culture-Bound Problems in Subtitling.“ *Perspectives: Studies in Translatology*, 1993: 207-242.
- Newman, Mark W. "Introduction to User Experience." MOOC offered by the University of Michigan, 2016.
- Newmark, Peter. *A Textbook of Translation*. New York, London, Toronto, Sydney, Tokyo: Prentice Hall, 1988.
- Nida, Eugene A. *Toward a Science of Translating*. Leiden: E.J.Brill, 1964.
- Nikolić, Kristijan. *The Perception of Culture through Subtitles: An Empirical Study as Seen in TV Material in Croatia*. PhD Thesis. University of Vienna., 2011.
- Nikolić, Kristijan. „The Subtitling Profession in Croatia.“ U *New Insights into Audiovisual Translation and Media Accessibility*, urednik Jorge Diaz Cintas, Anna Matamala / Joselia Neves, 111-118. Amsterdam/New York: Rodopi, 2010.
- Niranjana, Tejaswini. *Siting Translation: History, Post-Structuralism, and the Colonial Context*. Berkley: University of California Press, 1992.
- Nord, Christiane. *Translating as a Purposeful Activity: Functionalist Approaches Explained*. Manchester: St. Jerome, 1997.
- Nornes, Marcus A. *Cinema Babel: Translating Global Cinema*. Minneapolis/ London: University of Minnesota Press, 2007.
- O'Hagan, Minako. „Towards a Cross-Cultural Game Design: An Explorative Study in Understanding the Player Experience of a Localised Japanese Video Game.“ *Journal of Specialised Translation* 11 (2009): 211-233.
- O'Hagan, Minako, / Carmen Mangiron. *Game Localization: Translating for the Global Digital Entertainment Industry*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2013.
- Orrego-Carmona, David. „A Reception Study on Non-Professional Subtitling: Do Audiences Notice Any Difference.“ *Across Languages and Cultures* 17, br. 2 (2016): 163-181.
- Orrego-Carmona, David. „Where is the Audience? Testing the Audience Reception of Non-Professional Subtitles.“ *Translation Research Projects* 5 (2014): 77-92.
- O'Sullivan, Carol. „Imagined Spectators: The Importance of Policy for Audiovisual Translation Research.“ *Target* 28, br. 2 (2016): 261-275.
- Pavlović, Nataša. *Uvod u teorije prevodenja*. Zagreb: Leykam international d.o.o., 2015.
- Pedersen, Jan. *Subtitling Norms for Television: An Exploration Focusing on Extralinguistic Cultural References*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 2011.
- Peña-Cervel, Mª Sandra. „Motivating film title translation: a cognitive analysis.“ *Círculo de Lingüística Aplicada a la Comunicación* 66 (2016): 301-339.
- Pendharkar, Ashwinee. *Reading/Writing India Across Cultures: Comparative Study of Receptions of Three Indian English Texts Across Three Audiences and Two Languages*. Doktorski rad: The University of Auckland, 2011.

- Perego, Elisa. „History, Development, Challenges, and Opportunities of Empirical Research in Audiovisual Translation.“ *Across Languages and Cultures* 17, br. 2 (2016): 155-162.
- Perego, Elisa, Fabio Del Missier, Marco Porta, / Mauro Mosconi. „The Cognitive Effectiveness of Subtitle Processing.“ *Media Psychology* 13 (2010): 243-272.
- Perego, Elisa, i drugi. „Is Subtitling Equally Effective Everywhere? A First Cross-National Study on the Reception of Interlingually Subtitled Messages.“ *Across Languages and Cultures* 17, br. 2 (2016): 205-229.
- Perez-Gonzales, Luis. *Audiovisual Translation: Theories, Methods and Issues*. London/New York: Routledge, 2014.
- Pérez-González, Luis, ur. *Routledge Handbook of Audiovisual Translation*. Abington/New York: Routledge, 2019.
- Pokorn, Nike K. „A World without God: Slovene Bambi.“ U *Why Translation Studies Matters*, urednik Daniel Gile, Gyde Hansen / Nike K. Pokorn, 57-66. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing, 2010.
- *Post-Socialist Translation Practices: Ideological Struggle in Children's Literature*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing, 2012.
- Popovič, Anton. „The concept "shift of expression" in translation analysis.“ *The Nature of Translation: Essays on the Theory and Practice of Literary Translation*. Urednik James Holmes. The Hague/Paris: Mouton, 1970.
- Požgaj Hadži, Vesna, ed. *Jezik između lingvistike i politike [Language Between Linguistics and Politics]*. Belgrade: Biblioteka XX vek, 2013.
- Pralas, Jelena. „Politika i prevođenja: uloga prevodioca u prevođenju romana "Bodljavo prase" Džulijana Barnsa.“ *Lingua Montenegrina*, 2018: 89-106.
- „Priručnik za prevođenje pravnih i drugih akata u procesu evropskih integracija.“ Podgorica: Ministarstvo za evropske integracije, 2010.
- Pym, Anthony. *Exploring Translation Theories*. New York: Routledge, 2010/2014.
- Rajendran, Dhevi J., Duchowski, Andrew, Pilar Orero, Juan Martinez, / Pablo Romero-Fresco. „Effects of Text Chunking on Subtitling: A Quantitative and Qualitative Examination.“ *Perspectives: Studies in Translatology* 21, br. 1 (2013): 5-21.
- Reiss, Katharina. *Möglichkeiten und Grenzen der Übersetzungskritik*. Munich: Max Hübner, 1971.
- Remael, Aline. „Mainstream Narrative Film Dialogue and Subtitling.“ *The Translator* 9, br. 2 (2003): 225-247.
- Romero-Fresco, Pablo. „Naturalness in the Spanish Dubbing Language: a Case of Not-so-close Friends.“ *Meta*, 2009: 49-72.
- Romero-Fresco, Pablo. „The Spanish Dubbing: A Case of (Un)idiomatic Friends.“ *JosTrans*, 2006.
- Rowe, Thomas L. „The English Dubbing Text.“ *Babel* 6, br. 3 (1960): 116-120.

- Scandura, Gabriella. „Sex, Lies and TV: Censorship and Subtitling.“ *Meta* 49, br. 1 (2004): 125-134.
- Schauffler, Svea. „Investigating Subtitling Strategies for the Translation of Wordplay in Wallace and Gromit - An Audience Reception Study.“ PhD Thesis, University of Sheffield., 2012.
- Schleiermacher, Friedrich. *Ueber die verschiedenen Methoden des Uebersetzens*. Prevod: Aleksandra Bajazetov-Vučen. Berlin, 1838.
- Schutze, Carson T., / Jon Sprouse. „Chapter 3: Judgment Data.“ U *Research Methods in Linguistics*, urednik Robert J. Podesva and Devyani Sharma, 27 - 50. New York: CUP, 2013.
- Sinclair, J. M. „The Automatic Analysis of Corpora.“ *Directions in Corpus Linguistics: Proceedings of Nobel Symposium 82, Stockholm 4-8 August 1991*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 1992.
- Sperber, Dan, / Deirdre Wilson. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell, 1995.
- Stubbs, Michael. „Texts, corpora and problems of interpretation: a response to Widdowson.“ *Applied Linguistics*, 2001: 149-172.
- Suojanen, Tytti, Kaisa Koskinen, / Tiina Tuominen. *User-Centered Translation*. London-New York: Routledge, 2015.
- „Sveto pismo - prevod Novi svet.“ Watchtower Bible and Tract Society of New York, 2006.
- Szarkowska, Agnieszka, Izabela Krejtz, Olga Pilipczuk, Lukasz Dutka, / Jan-Louis Kruger. „The Effects of Text Editing and Subtitle Presentation Rate on the Comprehension and Reading Patterns of Interlingual and Intralingual Subtitles among Deaf, Hard of Hearing and Hearing Viewers.“ *Across Languages and Cultures* 17, br. 2 (2016): 183-204.
- Špela, Vintar. „Ptičji pogled na leksikalno ustvarjalnost v slovenskih prevodih.“ *Slovenski prevodi skozi korpusno prizmo*. Urednik Vintar Špela. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2017.
- Tiedemann, Jörg. „Building a multilingual parallel subtitle corpus.“ *Proceedings of CLIN 17*. Lueven, Belgium, 2007. 147-162.
- Tiedemann, Jörg. „News from OPUS - A Collection of Multilingual Parallel Corpora with Tools and Interfaces.“ U *Recent Advances in Natural Language Processing*, autor N Nicolov, K Bontcheva, G Angelova / R Mitkov, 237-248. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2009.
- „Parallel Data, Tools and Interfaces in OPUS.“ *Proceedings of the 8th International Conference on Language Resources and Evaluation*. 2012. 2214-2218.
- Tkalec, Gordana. „Primjenjivost teorije recepcije na medij interneta.“ *Fluminensia* 22, br. 2 (2010): 69-81.
- Toury, Gideon. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam: John Benjamins, 1995.
- Toury, Gideon. „The Nature and Role of Norms in Translation.“ U *The Translation Studies Reader*, urednik Lawrence Venuti, 198-211. London: Routledge, 1978/2000.
- Tuominen, Tiina. „The Art of Accidental Reading and Incidental Listening: An Empirical Study of the Viewing of Subtitled Films.“ PhD Thesis. University of Tampere. Finland., 2012.

- Utvić, Miloš V. „Izgradnja referentnog korpusa savremenog srpskog jezika (doktorska disertacija).“ Univerzitet u Beogradu, 2013.
- Vandaele, Jeroen. „What Meets the Eye: Cognitive Narratology for Audio Description.“ *Perspectives: Studies in Translatology* 20, br. 1 (2012): 87-102.
- Venuti, Lawrence, ur. *The Translator Studies Reader*. London/New York: Routledge, 2000/2004/2012.
- *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London: Routledge, 1995.
- Vilaro, Anna, Andre Duchowski T., Pilar Orero, Tom Grindiger, Stephen Tetreault, / Elena Di Giovanni. „How Sound is the Pear Tree Story? Testing the Effect of Varying Audio Stimuli on Visual Attention Distribution.“ *Perspectives: Studies in Translatology* 20, br. 1 (2012): 55-65.
- Vinay, Jean-Paul, / Jean Darbelnet. „A Methodology for Translation.“ *The Translation Studies Reader*. Urednik Lawrence Venuti. Prevod: Juan C. Sage / M. J. Hamel. London/New York: Routledge, 2000.
- Vuorikoski, Anna Riita. „Simultaneous Interpreting as Experienced by the Audience.“ *Connections. Proceedings of the 36th Annual Conference of the American Translators Association*, 1995.
- Williams, Jenny, / Andrew Chesterman. *The Map: A Beginner's Guide to Doing Research in Translation Studies*. Manchester: St. Jerome Publishing, 2002.
- Wojtasiewicz, Olgierd. *Wstęp do teorii tłumaczenia*. Wrocław/Warszawa: Zakład im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1957.
- WPP: Millward Brown. *Why Brand Personality Matters: Aligning Your Brand to Cultural Drivers of Success*. 2012. http://www.millwardbrown.com/docs/default-source/insight-documents/points-of-view/Millward_Brown_POV_Brand_Personality.pdf (accessed August 28, 2017).
- Zanettin, Federico. „Bilingual comparable corpora and the training of translators.“ *Meta* 43, br. 4 (1998): 616-630.
- *Translation-Driven Corpora: Corpus Resources for Descriptive and Applied Translation Studies*. New York: Routledge, 2012.
- Zanettin, Federico, Gabriela Saldanha, / Sue-Ann Harding. „Sketching landscapes in translation studies: A bibliographic study.“ *Perspectives* 23, br. 2 (2015): 161-182.

Prilog 1

Onlajn upitnik koji je korišten za studiju recepcije

Molimo Vas da odvojite nekoliko trenutaka i ispunite ovu anketu klikom na dugme u dnu strane.

XSEX - Pol:

- ☐ Muški
- ☐ Ženski

XAGE - Kojoj starosnoj grupi pripadate?

- ☐ do 20 godina
- ☐ 21 - 40 godina
- ☐ 41 - 60 godina

XEDU - Gdje studirate?

- ☐ Na državnom univerzitetu
- ☐ Na privatnom univerzitetu

XEDU1 - Da li studirate jezike ili ne ?

- ☐ Da
- ☐ Ne

Q1 - U kom dijelu Crne Gore ste odrasli?

- ☐ Centralnom (Podgorica, Danilovgrad, Cetinje i sl.)
- ☐ Sjevernom (Nikšić, Bijelo Polje, Mojkovac, Berane, Kolašin, Pljevlja, Rožaje i sl.)
- ☐ Južnom (primorje)

Q2 - Gdje trenutno živite?

- ☐ Podgorica
- ☐ Nikšić
- ☐ Cetinje
- ☐ drugo

Q3 - Kako biste opisali svoje znanje engleskog jezika?

- ☐ početnik
- ☐ srednji nivo
- ☐ viši srednji nivo
- ☐ napredni nivo

Q4 - U prosjeku, koliko često gledate filmove, serije, crtane filmove, TV emisije na TV-u ili internetu?

- ☐ svakodnevno
- ☐ više puta sedmično
- ☐ više puta mjesečno
- ☐ Gotovo nikada

☐ Nikada

Q5 - Koji je Vaš maternji jezik?

☐ crnogorski

☐ srpski

☐ hrvatski

☐ bosanski

☐ albanski

☐ romski

☐ drugo:

Q6 - Za naredni dio, molimo Vas da odgledate video klipove sa dva različita prevoda.

Odgledaćete ukupno 5 setova od po 2 klipa. Napomena: odgledajte ih kao da ste kod kuće ili u bioskopu i obilježite koji Vam se prevod više dopada. Ovdje kriterijum treba da bude u kom ste prevodu više uživali da gledate kod kuće, a ne koji smatrate da je precizniji i tačniji. Obavijestite profesora kad stignete do ove tačke.

Q7 - Prvi set:Klip 1 Klip 2

Q8 - Više mi se dopao:

☐ Prvi prevod

☐ Drugi prevod

Q9 -

Molimo navedite razlog za Vas prethodni odgovor.

Q10 - Više mi se dopao:

- ☐ Prvi prevod
- ☐ Drugi prevod

Q11 -

Molimo navedite razlog za Vas prethodni odgovor.

Q13 - Više mi se dopao:

- ☐ Prvi prevod
- ☐ Drugi prevod

Q14 -

Molimo navedite razlog za Vas prethodni odgovor.

Q16 - Više mi se dopao:

- ☐ Prvi prevod
- ☐ Drugi prevod

Q17 -

Molimo navedite razlog za Vas prethodni odgovor.

Q19 - Više mi se dopao:

- ☐ Prvi prevod
- ☐ Drugi prevod

Q20 -

Molimo navedite razlog za Vas prethodni odgovor.

Q21 - Da li bi državna televizija Crne Gore trebalo da proizvodi svoje prevode titlova i sinhronizaciju stranih sadržaja (filmovi, serije, crtani filmovi, dokumentarci, i sl.) na crnogorskom jeziku ili da uvozi prevode iz Hrvatske i Srbije?

- ☐ Da proizvodi svoje
- ☐ Da uvozi prevode

Q22 - Molimo navedite razlog za prethodni odgovor:

Q23 - Kada je riječ o sadržajima za odrasle (filmovi, serije i sl.), koji način prevođenja biste preporučili?

- ☐ titlovanje
- ☐ sinhronizacija

Q24 - Molimo navedite razlog za prethodni odgovor:

Q25 - Kada je riječ o sadržajima za djecu predškolskog uzrasta (crtani filmovi i sl.), koji način prevođenja biste preporučili?

- ☐ titlovanje
- ☐ sinhronizacija

Q26 - Molimo navedite razlog za prethodni odgovor:

Odgovorili ste na sva pitanja u ovoj anketi. Hvala Vam na učešću.

Prilog 2

Transkript klipova koji su korišteni kao stimulusi za eksperiment

U ovom dodatku ćemo navesti transkript klipova koji su korišteni kao stimulusi za eksperiment sa titlovima. Najprije ćemo navesti izvorni tekst na engleskom, a nakon toga prevod na crnogorski jezik koristeći metodu forenizacije ili domestikacije prema redosljedu kako je to prikazano u eksperimentu. Za detaljniji opis stimulusa vidjeti treće poglavlje ovog rada.

Prvi klip:

Izvorni tekst	Prevod na crnogorskom (forenizacija)	Prevod na crnogorskom (domestikacija)
1 00:00:02,999 --> 00:00:06,999 You know, if I didn't already have a job I would've been good in advertising.	1 00:00:02,999 --> 00:00:06,999 Znas, da vec nemam posao, mislim da bih bio dobar u reklamiranju.	1 00:00:02,300 --> 00:00:06,999 Znas, da vec nemam posao, mislim da bih bio dobar u reklamiranju.
2 00:00:06,968 --> 00:00:10,864 Ross, you did not come up with "got milk?"	2 00:00:06,968 --> 00:00:10,864 Rose, ti nisi smislio slogan: "Imas li mlijeka?"	2 00:00:06,999 --> 00:00:09,600 Rose, ti nisi smislio slogan: "Moja kravica".
3 00:00:10,300 -->	3 00:00:10,300 -->	3 00:00:09,864 -->

00:00:12,064	00:00:12,064	00:00:12,064
Yes, I did! I did!	Jesam! Jesam!	Jesam! Jesam!
4	4	4
00:00:13,854 -->	00:00:13,854 -->	00:00:13,854 -->
00:00:15,282	00:00:15,282	00:00:15,282
I should've written it down.	Trebalo je da to zapisem.	Trebalo je da to zapisem.

Drugi klip

Izvorni tekst	Prevod na crnogorskom (domestikacija)	Prevod na crnogorskom (forenizacija)
1	1	1
00:00:03,228 -->	00:00:03,228 -->	00:00:03,228 -->
00:00:04,300	00:00:04,300	00:00:04,300
- Good morning.	Dobro jutro svima!	Dobro jutro svima!
2	2	2
00:00:04,614 -->	00:00:04,614 -->	00:00:04,614 -->
00:00:06,272	00:00:06,272	00:00:06,272
- Can I get you a cup of coffee, sir?	Jeste li za kafu gospodine?	Jeste li za kafu gospodine?
3	3	3
00:00:06,500 -->	00:00:06,500 -->	00:00:06,500 -->
00:00:08,700	00:00:08,700	00:00:08,700
	Ne, ne, ja sam pripravnik.	Ne, ne, ja sam pripravnik.

Oh, no, no. I'm an intern, just like you guys.	Kao i vi.	Kao i vi.
4	4	4
00:00:09,157 -->	00:00:09,157 -->	00:00:09,157 -->
00:00:12,600	00:00:12,600	00:00:12,600
Except for the tie, the briefcase and the fact that I can rent a car.	Samo imam kravatu, tasnu, i mogu iznajmiti auto.	Samo imam kravatu, tasnu, i mogu iznajmiti auto.
5	5	5
00:00:13,898 -->	00:00:13,898 -->	00:00:13,898 -->
00:00:15,800	00:00:15,800	00:00:15,800
Seriously, you're an intern?	Ozbiljno, Vi ste pripravnik?	Ozbiljno, Vi ste pripravnik?
6	6	6
00:00:15,650 -->	00:00:15,650 -->	00:00:15,650 -->
00:00:19,700	00:00:19,700	00:00:19,700
I'm heading in a new career direction	Da, zapocinjem sa novom karijerom	Da, zapocinjem sa novom karijerom
and you gotta start at the bottom.	pa morate poceti sa dna.	pa morate poceti sa dna.
7	7	7
00:00:20,100 -->	00:00:20,100 -->	00:00:20,100 -->
00:00:22,000	00:00:22,000	00:00:22,000
Dude.	Stari!	Covjece!
8	8	8
00:00:23,400 -->	00:00:23,400 -->	00:00:23,400 -->
00:00:26,999	00:00:26,999	00:00:26,999
Znam da sam malo stariji od	Znam da sam malo stariji od	Znam da sam malo stariji od

00:00:23,400 -->	vas	vas
00:00:26,999	ali nije da sam Čkalja.	ali nije da sam Bob Houpp.
I know I'm a little older than you guys,	9	9
but it's not like I'm Bob Hope.	00:00:31,000 -->	00:00:31,000 -->
9	00:00:32,100	00:00:32,100
00:00:31,000 -->	Komicar.	Komicar.
00:00:32,100		
The comedian.		

Treći klip

Izvorni tekst	Prevod na crnogorskom (domestikacija)	Prevod na crnogorskom (forenizacija)
1	1	1
00:00:01,216 -->	00:00:01,216 -->	00:00:01,216 -->
00:00:04,419	00:00:04,419	00:00:04,419
Thank you so much for coming in.	Hvala mnogo sto ste dosli.	Hvala mnogo sto ste dosli.
We appreciate it. Thank you.	2	2
2	00:00:05,000 -->	00:00:05,000 -->
00:00:05,000 -->	00:00:07,100	00:00:07,100
00:00:07,100	Jeste li sigurni da ne zelite da pokusam jos jednom?	Jeste li sigurni da ne zelite da pokusam jos jednom?
Sure you don't want me to do		

it again?	3	3
3	00:00:07,200 -->	00:00:07,200 -->
00:00:07,200 -->	00:00:09,800	00:00:09,800
00:00:09,800	Mogao bih sa drugim akcentom.	Mogao bih sa drugim akcentom.
I could do it with an accent.	Satrovacki?	Juznjackim?
You know, Southern.	4	4
4	00:00:09,700 -->	00:00:09,700 -->
00:00:09,700 -->	00:00:11,992	00:00:11,992
00:00:11,992	Vo-zdra te-bra!	Mogao bih odmah da idem,
"I could go right now, mon!"	5	covjece.
5	00:00:16,100 -->	5
00:00:16,100 -->	00:00:17,791	00:00:16,100 -->
00:00:17,791	Boze mi pomози!	00:00:17,791
My God in heaven.		Boze moj na nebesima!

Četvrti klip

Izvorni tekst	Prevod na crnogorskom (forenizacija)	Prevod na crnogorskom (domestikacija)
1	1	1
00:00:02,042 -->	00:00:02,042 -->	00:00:02,042 -->
00:00:03,000	00:00:03,000	00:00:03,000
What are they?	Sta je to?	Sta je to?

2	2	2
00:00:03,100 -->	00:00:03,100 -->	00:00:03,100 -->
00:00:06,800	00:00:06,800	00:00:06,800
Prototype sneakers. I need ideas on how to sell them.	Model patika za koji moram da smislim kako da se prodaju.	Model patika za koji moram da smislim kako da se prodaju.
3	3	3
00:00:06,900 -->	00:00:06,900 -->	00:00:06,900 -->
00:00:09,999	00:00:09,999	00:00:09,999
Which I can't do because no self-respecting adult would ever wear these.	A ja to ne mogu jer ni jedna odrasla osoba ih ne bi nosila.	A ja to ne mogu jer ni jedna odrasla osoba ih ne bi nosila.
4	4	4
00:00:10,155 -->	00:00:10,155 -->	00:00:10,155 -->
00:00:12,000	00:00:12,000	00:00:12,000
I'll give you \$500 for them.	Dacu ti 500 dolara za njih.	Dacu ti 500 dolara za njih.
5	5	5
00:00:14,627 -->	00:00:14,627 -->	00:00:14,627 -->
00:00:16,682	00:00:16,682	00:00:16,682
What am I supposed to do?	Sta da radim s njima?	Sta da radim s njima?
6	6	6
00:00:17,500 -->	00:00:17,500 -->	00:00:17,500 -->
00:00:20,000	00:00:20,000	00:00:20,000
Come on, sneakers are easy. You wear them all the time.	Lako je s patikama.	Lako je s patikama.

7	Stalno ih nosis.	Stalno ih nosis.
00:00:20,100 -->	7	7
00:00:22,100	00:00:20,100 -->	00:00:20,100 -->
They're not called sneakers anymore.	00:00:22,100	00:00:22,100
	Prvo, vise se ne zovu patike.	Prvo, vise se ne zovu patike.
8	8	8
00:00:22,850 -->	00:00:22,850 -->	00:00:22,850 -->
00:00:28,699	00:00:28,699	00:00:28,699
They're called "kicks" or "skids. "	Zovu ih "kicks", ili "skids" a	Zovu ih "pumarice", ili
I think I heard somebody say "slorps. "	cini mi se da je neko nazvao i "slorps".	"makserice" a cini mi se da je neko nazvao i "tikepa".

Peti klip

Izvorni tekst	Prevod na crnogorskom (forenizacija)	Prevod na crnogorskom (domestikacija)
1	1	1
00:00:01,000 -->	00:00:01,000 -->	00:00:01,000 -->
00:00:03,999	00:00:03,999	00:00:03,999
This must have brought back some bad memories for you, Ross.	Ovo mora da je vratilo neke ruzne uspomene Ros.	Ovo mora da je vratilo neke ruzne uspomene Ros.
2	2	2
00:00:04,000 -->	00:00:04,000 -->	00:00:04,000 -->
	00:00:05,756	00:00:05,756

00:00:05,756	Zasto?	Zasto?
Why?	3	3
3	00:00:05,000 -->	00:00:05,000 -->
00:00:05,000 -->	00:00:06,888	00:00:06,888
00:00:06,888	Ros je bio opljackan kao	Ros je bio opljackan kao
Well, Ross was mugged as a	dijete.	dijete.
kid.	4	4
4	00:00:06,999 -->	00:00:06,999 -->
00:00:06,999 -->	00:00:08,299	00:00:08,299
00:00:08,299	Stvarno?	Stvarno?
You were?	5	5
5	00:00:08,399 -->	00:00:08,399 -->
00:00:08,399 -->	00:00:09,955	00:00:09,955
00:00:09,955	Da, bilo je traumaticno.	Da, bilo je traumaticno.
Yeah. And it was pretty	6	6
traumatic.	00:00:10,155 -->	00:00:10,155 -->
6	00:00:12,446	00:00:12,446
00:00:10,155 -->	Ispred St.Mark's prodavnice	Ispred prodavnice stripova.
00:00:12,446	stripova.	7
It was outside St. Mark's	7	00:00:12,999 -->
Comics.	00:00:12,999 -->	00:00:17,450
7	00:00:17,450	Gledao sam svoja posla, isao
00:00:12,999 -->	Gledao sam svoja posla, isao	da
00:00:17,450	da	vidim u kakve je nevolje upao

I was minding my business, seeing what	vidim u kakve je nevolje upao Spajdermen.	Spajdermen.
kind of trouble Spiderman got into.	8	8
8	00:00:17,650 -->	00:00:17,650 -->
00:00:17,650 -->	00:00:18,991	00:00:18,991
00:00:18,991	Super zena.	Super zena.
Ahem, Wonder Woman. Ahem.	9	9
9	00:00:20,470 -->	00:00:20,470 -->
00:00:20,470 -->	00:00:22,797	00:00:22,797
00:00:22,797	U svakom slucaju,	U svakom slucaju,
Anyway, I was heading towards this bakery...	krenuo sam prema pekari...	krenuo sam prema pekari...
10	10	10
00:00:22,997 -->	00:00:22,997 -->	00:00:22,997 -->
00:00:27,669	00:00:27,669	00:00:27,669
...to pick up a couple of dozen linzer tortes for someone...	... da pokupim gomilu Linzer kolaca	... da pokupim gomilu kolaca za nekoga.
11	11	11
00:00:30,011 -->	00:00:30,011 -->	00:00:30,011 -->
00:00:33,100	00:00:33,100	00:00:33,100
Kada je odjednom iskocio tip sa sipkom i viknuo:	Kada je odjednom iskocio tip sa sipkom i viknuo:	Kada je odjednom iskocio tip sa sipkom i viknuo:
12	12	12
00:00:33,243 -->	00:00:33,243 -->	00:00:33,243 -->
...when out of nowhere, this thug	- "Daj mi sav novac	- "Daj mi sav novac

with a pipe jumps out and says:	00:00:35,993	propalico!"
12	- "Daj mi sav novac propalico!"	- Boze!
00:00:33,243 -->	- Boze!	13
00:00:35,993	13	00:00:36,118 -->
- "Give me your money, punk!"	00:00:36,118 -->	00:00:38,670
- Oh, my God.	00:00:38,670	Znam, a najgori dio je da je
13	Znam, a najgori dio je da je	uzeo ranac
00:00:36,118 -->	uzeo ranac	14
00:00:38,670	14	00:00:38,770 -->
I know. And the worst part was	00:00:38,770 -->	00:00:44,486
they took my backpack...	00:00:44,486	gdje su bili originalni crtezi za moj strip,
14	gdje su bili originalni crtezi za moj strip,	"Djecak-naucnik".
00:00:38,770 -->	"Djecak-naucnik".	15
00:00:44,486	15	00:00:45,486 -->
...which had all the original artwork I had	00:00:45,486 -->	00:00:48,999
done for my own comic book, Science Boy.	00:00:48,999	O, da. Koja mu ono bjese super moc?
15	O, da. Koja mu ono bjese super moc?	16
00:00:45,486 -->	16	00:00:49,100 -->
00:00:48,999	00:00:49,100 -->	00:00:51,976
	00:00:51,976	Nadljudska zedj za znanjem.
	Nadljudska zedj za znanjem.	17
		00:00:53,576 -->

Oh, yeah! What was	17	00:00:54,923
his superpower again?	00:00:53,576 -->	Bolje da krenem na cas.
16	00:00:54,923	18
00:00:49,100 -->	Bolje da krenem na cas.	00:00:55,223 -->
00:00:51,976	18	00:00:58,523
A superhuman thirst for	00:00:55,223 -->	Da li ima jos tvojih prijatelja
knowledge.	00:00:58,523	na koje treba da pripazim?
17	Da li ima jos tvojih prijatelja	19
00:00:53,576 -->	na koje treba da pripazim?	00:00:59,023 -->
00:00:54,923	19	00:01:01,755
I better get to class.	00:00:59,023 -->	Ne, u stvari, trebalo bi da se
18	00:01:01,755	klonis Hercegovacke ulice.
00:00:55,223 -->	Ne, u stvari, trebalo bi da se	20
00:00:58,523	klonis Dzejn ulice.	00:01:01,855-->
Are there any more of your	20	00:01:03,699
friends	00:01:01,855-->	Tamo radi probadac Dzo.
I should look out for on my	00:01:03,699	
way?	Tamo radi probadac Dzo.	
19		
00:00:59,023 -->		
00:01:01,755		
No. Actually, you might		
wanna		
stay away from Jane Street.		

20 00:01:01,855--> 00:01:03,699 That's where Stabby Joe works.		

Biografija autora

Petar Božović rođen je 30. juna 1985. godine u Podgorici gdje je završio osnovnu školu i Filološku gimnaziju. Osnovne i specijalističke studije je završio 2008. godine na Filozofskom fakultetu u Nikšiću na Studijskom programu za engleski jezik i književnost sa prosječnom ocjenom A. Magistarske studije je završio 2011. godine na istom studijskom programu sa prosječnom ocjenom A, a stepen magistra lingvističkih nauka stekao je odbranivši magistarski rad pod naslovom *English Bible Translations: Chronology and Comparative Analysis*.

Od 2008. do 2013. godine bio je angažovan kao honorarni saradnik na Studijskom programu za engleski jezik i književnost Filološkog fakulteta, a od 2013. godine je stupio u radni odnos na istoj univerzitetskoj jedinici. Do sada je na matičnom studijskom programu bio angažovan na sljedećim predmetima na osnovnim studijama: Savremeni engleski jezik 1 i 2 (usmene i pismene vježbe), Savremeni engleski jezik 3 i 4 (prevod sa engleskog jezika), dok je na specijalističkim studijama bio (ili je još uvijek) angažovan na predmetima: Jezik struke 1 i 2 (akademsko pisanje i usmene vježbe), Prevođenje književnih tekstova 2 (vježbe), Semantika i Analiza diskursa. Na vanmatičnim studijskim programima, predavao je: Engleski jezik 1 i 2 na SP za geografiju, a trenutno predaje na predmetima Engleski jezik 1 i 2 na SP za matematiku i SP za matematiku i računarske nauke i Engleski jezik 1 i 2 na SP za fiziku. Pored nastave, aktivno se bavi pismenim i usmenim (simultanim i konsekutivnim) prevođenjem za potrebe raznih ministarstava, vladinih službi i međunarodnih organizacija i ambasada. Objavio je više književnih prevoda u antologijama i časopisima u Crnoj Gori i Indiji.

Član je Evropskog udruženja za Studije audiovizuelnog prevođenja (ESIST), Počasnog međunarodnog društva za izučavanje engleskog jezika i književnosti (Sigma Tau Delta), Društva za primijenjenu lingvistiku Crne Gore, i Evropske asocijacije za američke studije. U okviru Erasmus+ programa mobilnosti nastavnog osoblja držao je predavanja na Institutu za primijenjenu lingvistiku Univerziteta u Varšavi (osnovne i magistarske studije na SP za prevođenje i SP za usmeno i audiovizuelno prevođenje), i Odsjeku za anglistiku i prevođenje Filozofskog fakulteta u Osijeku (osnovne i magistarske studije), dok je u okviru Erasmus+ programa obuke boravio na Institutu za slavistiku, Humboltovog univerziteta u Berlinu. Bio je

predavač u okviru SEEPALS Tempus projekta na ljetnjoj školi *Meaningful Translation* koja je organizovana na Filološkom fakultetu. Dvostruki je dobitnik stipendije za pohađanje seminara o empirijskim metodama u istraživanjima jezika i statistici za lingviste u okviru međunarodnog Regional Linguistic Data Initiative projekta koji je organizovan u okviru SCOPES programa Švajcarske nacionalne fondacije za nauku. Uz podršku Filološkog fakulteta, organizovao je održavanje seminara *Od teksta do brojki: Uvod u statističku analizu jezičkih podataka* koji je održan u junu 2018. godine na Filološkom fakultetu. Pohađao je pet seminara obuke iz metodologije naučnoistraživačkog rada u okviru TRAIN programa. Izlagao je na više naučnih skupova na univerzitetima u Crnoj Gori, Sloveniji, Sjedinjenim Državama, Indiji. Bio je sekretar časopisa Filološkog fakulteta *Folia Linguistica et Litteraria*.

Izjava o autorstvu

Potpisani-a PETAR BOŽOVIĆ
Broj indeksa/upisa 1/13

Izjavljujem

da je doktorska disertacija pod naslovom

AUDIOVIZUELNO PREVOĐENJE I ELEMENTI KULTURE: KORPUSNA
ANALIZA TRANSFERA SA STUDIJOM RECEPCIJE U CRNOJ GORI

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada,
- da predložena disertacija ni u cjelini ni u djelovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih ustanova visokog obrazovanja,
- da su rezultati korektno navedeni, i
- da nijesam povrijedio/la autorska i druga prava intelektualne svojine koja pripadaju trećim licima.

U Nišiću, 04.03.2019.

Potpis doktoranda

[Signature]

Izjava o istovjetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Ime i prezime autora PETAR BOŽOVIĆ
Broj indeksa/upisa 1/13
Studijski program ENGLJSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST (NAUKA O JEZIKU)
Naslov rada AUDIOVIZUELNO PREVOĐENJE I ELEMENTI KULTURE: KORPUSNA ANALIZA TRANSFERA SA STUDIJOM
Mentor PROF. DR. VOJKO GORJANC RECEPCIJE U CRNOJ GORI
Potpisani/a PETAR BOŽOVIĆ

Izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovjetna elektronskoj verziji koju sam predao/la za objavljivanje u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore.

Istovremeno izjavljujem da dozvoljavam objavljivanje mojih ličnih podataka u vezi sa dobijanjem akademskog naziva doktora nauka, odnosno zvanja doktora umjetnosti, kao što su ime i prezime, godina i mjesto rođenja, naziv disertacije i datum odbrane rada.

U NIKŠIĆU, 04.03.2019.

Potpis doktoranda

IZJAVA O KORIŠĆENJU

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku da u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore pohrani moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

AUDIOVIZUELNO PREVOĐENJE I ELEMENTI KULTURE: KORPUSNA ANALIZA
TRANSFERA SA STUDIJOM RECEPCIJE U CRNOJ GORI

koja je moje autorsko djelo.

Disertaciju sa svim prilogima predao/la sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučio/la.

1. Autorstvo
2. Autorstvo – nekomercijalno
3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerade
- ☒ 4. Autorstvo – nekomercijalno – dijeliti pod istim uslovima
5. Autorstvo – bez prerade
6. Autorstvo – dijeliti pod istim uslovima

(Molimo da zaokružite samo jednu od šest ponuđenih licenci, kratak opis licenci dat je na poledini lista).

U NIKŠIĆU, 04.03.2019.

Potpis doktoranda

